T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

DİNİ BİR DEĞER OLARAK TEVEKKÜL YÖNELİMİNİN PSİKOLOJİK SEBEP VE SONUÇLARI ÜZERİNE ARAŞTIRMA

(DOKTORA TEZİ)

Meryem ŞAHİN

BURSA-2018

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

DİNİ BİR DEĞER OLARAK TEVEKKÜL YÖNELİMİNİN PSİKOLOJİK SEBEP VE SONUÇLARI ÜZERİNE ARAŞTIRMA

(DOKTORA TEZİ)

Meryem ŞAHİN

Danışman:
Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ

BURSA-2018

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, **Din Psikolojisi** Bilim Dalı'nda 711321001 numaralı **Meryem ŞAHİN**'in hazırladığı "**Dini Bir Değer Olarak Tevekkül Yöneliminin Psikolojik Sebep ve Sonuçları Üzerine Araştırma**" konulu **Doktora** Tez çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 09/01/2018 günü ..14:00 ...16:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/~~çalışmasının~~ ..... (başarılı/~~başarısız~~) olduğuna ..... (oybirliği / ~~oy çokluğu~~) ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyon Başkanı
Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ
Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Cağfer KARADAŞ
Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Abdülkerim BAHADIR
Necmettin Erbakan Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. İbrahim GÜRSES
Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Mustafa KOÇ
Balıkesir Üniversitesi

09/01/2018

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 11./12./2017

Tez Başlığı / Konusu: DİNİ BİR DEĞER OLARAK TEVEKKÜL YÖNELİMİNİN PSİKOLOJİK SEBEP VE SONUÇLARI ÜZERİNE ARAŞTIRMA

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 183 sayfalık kısmına ilişkin, 11/12/2017 tarihinde şahsım tarafından *turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 9'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dahil
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
11.12.2017

Adı Soyadı:	MERYEM ŞAHİN
Öğrenci No:	711321001
Anabilim Dalı:	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
Programı:	DİN PSİKOLOJİSİ
Statüsü:	☐ Y.Lisans ☒ Doktora

Danışman
(Adı, Soyad, Tarih) 11.12.2017

Prof.Dr. Hayati HÖKELEKLİ

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum "**Dini Bir Değer Olarak Tevekkül Yöneliminin Psikolojik Sebep ve Sonuçları Üzerine Araştırma**" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

09.01.2018

Adı Soyadı : Meryem ŞAHİN
Öğrenci No : 711321001
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Programı : Din Psikolojisi
Statüsü : Doktora Tezi

Ö Z E T

Adı ve Soyadı	: Meryem ŞAHİN
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	: Din Psikolojisi
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: XIII + 209
Mezuniyet Tarihi	: 09 / 01 / 2018
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ

DİNİ BİR DEĞER OLARAK TEVEKKÜL YÖNELİMİNİN PSİKOLOJİK SEBEP VE SONUÇLARI ÜZERİNE ARAŞTIRMA

Bu çalışmanın amacı İslam Dini'ne ait önemli bir değer olan tevekkül yöneliminin psikolojik sebep ve sonuçlarının açıklanmasıdır. Alt amaçları ise katılımcıların tevekkül algılarının açıklanması, tevekkül etme sürecinde rol oynayan psikolojik kavram ve süreçlerin ortaya çıkarılmasıdır.

Araştırma nitel araştırma yöntemlerinden kuram oluşturma yaklaşımına dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda amaçlı örnekleme yöntemi ile ulaşılan, yaşları 40 ile 69 arasında değişen 50 kişiyle yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmada içerik analizi ve betimsel analiz yapılmıştır. Verilerin analizinde NVivo 11 programından faydalanılmıştır.

Araştırmada katılımcıların tevekkül algılarının literatürdeki tevekkül tanımları ile uyumlu olduğu, tevekkülün özellikle yeni karar alma aşamalarında, sağlık problemlerinde, ekonomik problemlerde; belirsizlik, çaresizlik veya sıkıntı hissedilen anlarda başvurulan bir yönelim olduğu görülmüştür.

Kişilerin tevekkülün sonucu olarak kendilerini daha rahatlamış ve huzurlu hissettikleri, psikolojik dayanıklılıklarının arttığı, olayların sonuçlarını daha kolay kabullendikleri ortaya çıkmıştır. Tevekkül yönelimin en çok duygusal boyutta etkili olduğu bulgulanmıştır. Bu anlamda inançlı kişiler için tevekkülün önemli bir psikolojik destek mekanizması olduğu görülmüştür.

Araştırmanın bulguları ilgili literatüre dayalı olarak tartışılmış, bulgulara dayalı olarak tevekkül modeli denemesi yapılmıştır. Son olarak ileri çalışmalar için önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler:

Tevekkül, Allah'a güven, dini değer, İslam psikolojisi

ABSTRACT

Name and Surname	: Meryem ŞAHİN
University	: Uludağ University
Institution	: Institution of Social Science
Field	: Philosophy and Religious Studies
Branch	: Psychology of Religion
Degree Awarded	: Doctorate (PhD)
Page Number	: XIII + 209
Degree Date	: 09 / 01 / 2018
Supervisor	: Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ

A RESEARCH ON PSYCHOLOGICAL REASONS AND RESULTS FOR THE ORIENTATION OF TAWAKKUL AS A RELIGIOUS VALUE

The purpose of this study is to explain the psychological cause and consequences of the orientation tawakkul, which is an important value belonging to the Islamic Religion. Their sub-goals are to explain the perceptions of the participants' tawakkul, and to reveal the psychological concepts and processes that play a role in the process of tawakkul.

The research was based on the grounded theory approach of qualitative research methods. In this context, half-structured interview with 50 people, aged between 40 and 69, reached by purposive sampling method were carried out. Content analysis and descriptive analysis were carried out in the study. The NVivo 11 programme is utilized for analyzing the data.

In this research the definition of tawakkul was proven to be compatible with previous researches and also it has been proven that tawakkul is preferred especially during the times of making new decisions, financial problems, uncertainty, feeling hopelessness or disturbance.

It is found that people feel more peaceful and relaxed, have enhanced psychological endurance, and higher levels of acceptance. Results show that most effective tawakkul tendency is in emotional dimension. Thus, tawakkul is seen as an important supportive mechanism for pious people.

Findings of the research are discussed with the researches in literature and a tawakkul model trial has been constructed based on the evidence. Finally, suggestions for future researches are presented.

Key Words:

Tawakkul, trust in God, religious value, Islamic psychology

ÖNSÖZ

Din, insanların hayatlarının çeşitli alanlarına ilişkin tutum ve davranışlarını belirlemede etkili olan temel değerlerden birisi, bir yol göstericidir. İnsanlar yaşamla mücadele ederken, çoğunlukla dini inançlarına başvurmakta, onlardan manevi güç ve destek almakta; bu sayede kutsal değerler aracılığıyla hayatı denetim altına alma çabası göstermektedirler. İnsanların manevi destek ve güç aldıkları dini dayanaklardan biri de tevekkül yönelimidir. Tevekkül Allah inancı ve tasavvuru ile doğrudan ilgili ve yaşam sürecinde başvurulan bir tutumdur. Bu araştırma, İslam Dini'nin temel kavramlarından olan tevekkül hakkındadır.

Tevekkül, genel kabul gören tanımlarda *kişinin elinden gelen gayreti ortaya koyduktan sonra, Allah'a güvenerek, işin sonucunu O'na havale etmesi* olarak ele alınmaktadır. Tevekkülde kişi olaya dair tek fail olarak kendini görmemekte; Allah'ın gücünü, takdirini ve hesabını her zaman akılda tutmaktadır. Bu sayede olayın sonucuna ilişkin katı determinist bir bakış geliştirilmemektedir. Günümüz insanı geleceğe yönelik yoğun kaygı, korku ve endişe hissetmekte; bu duygularla başa çıkabilmek için de geleceği kontrol altına almaya çabalamaktadır. Tevekkül yönelimi bu açıdan olumlu, olumsuz her olayın tek müsebbibi olarak kendini görme şeklinde kontrol yanılsaması yaşayan modern insan için farklı bir perspektif sağlamaktadır.

Ülkemizde tevekkül kavramının araştırma konusu olarak ele alındığı, ulaşılabilen ilk makale Karaman (1996) tarafından yayımlanan "*Tevekkül İnancı Üzerine Bir İnceleme*"; ulaşılabilen ilk tez araştırması Karahasanoğlu (1998) tarafından yürütülen "*Kur'an'da Tevekkül Kavramı*"dır. Yıllar içerisinde tevekküle dair araştırmaların sayısında artış olsa da tevekkül kavramının psikolojik etkilerine dair saha araştırılmalarının yapılmadığı görülmüştür. Oysaki tevekkül yönelimi, anlam içeriği itibariyle insan hayatına pozitif etkileri olan, insanın iyilik haline etkide bulunan önemli bir değerdir.

Modernizm etkisindeki psikolojinin insanın zayıf ve olumsuz yönlerine yönelik yürüttüğü çalışmalara karşılık, pozitif psikoloji kişinin güçlü ve olumlu yönlerine odaklanmaktadır. Bu açıdan İslami bir kavram olan tevekkül, pozitif psikoloji yaklaşımına katkı sağlayan kavramlardan birisi olarak değerlendirilebilir. Pozitif psikoloji araştırmalarında ele alınan kavramların, medeniyet ve dini değerlerimiz açısından kadim ilişkide bulunduğumuz kavramlar olmalarına rağmen, araştırma alanına Batı literatürü sayesinde girdikleri görülmektedir. Bu araştırma İslam Dini'nin önemli kavramlarından olan tevekkülü psikolojik perspektifle ele alıp, din psikolojisi ve pozitif psikoloji literatürüne dâhil etmeyi hedeflemektedir.

Tevekkül inançlı kişilerin imanlarına bağlılığı, din ve Tanrı anlayışları, kişilik yapılarına göre farklı tutum ve yönelimlere konu olan bir kavramdır. Etkileri ve sonuçları da bu çerçevede birçok farklı tarz ve biçimde kendisini gösterebilmektedir. Bu tez tevekkülle ilgili tüm güdü ve yansımaları tasvir etme ve yorumlama iddiasında değildir. Ancak bu değer etrafında gelişen bir kısım dini tutum ve yönelimlerin anlaşılmasında küçük de olsa bir katkıda bulunma ümit ve çabasını içermektedir.

Araştırmada inançlı kişilerin tevekküle yönelmelerinin psikolojik sebepleri, tevekkül sürecinde deneyimledikleri ve tevekkülün sonucundaki tecrübeleri araştırılmıştır. Araştırma giriş ve sonuç bölümlerinin dışında üç temel bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konu ile ilgili kavramsal çerçeve sunulmuştur. İkinci bölümde araştırmanın yöntemi hakkında bilgiler verilmiş, üçüncü bölümde araştırma bulguları önceki araştırmalarla karşılaştırılarak aktarılmıştır. Üçüncü bölümün sonunda elde edilen bulgulara dayalı olarak bir tevekkül modeli önerisi de getirilmiştir. Sonuç bölümünde ise genel değerlendirme yapılmış ve araştırma bulgularına dayalı olarak öneriler sunulmuştur. Araştırma sonucunda İslam Dini'nde tevekküle atfedilen önem ve değeri destekleyici bulgulara ulaşılmıştır.

Bu tezin başlangıcından son aşamasına kadar pek çok kişinin maddi ve manevi desteğini yanımda hissettim. Öncelikle bu konuyu çalışma fırsatı sunan Danışman Hocam Sayın Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ'ye, tez izleme komitemde yer alan değerli hocalarım Prof. Dr. Cağfer KARADAŞ'a ve Doç Dr. İbrahim GÜRSES'e teşekkür ederim.

Tez araştırmamın çeşitli süreçlerinde hem kaygılarıma, hem de heyecanıma ortak olan, desteklerini esirgemeyen aileme; yardıma ihtiyaç hissettiğim her an fedakârlıklarıyla yanımda bulduğum Bursa Halk Sağlığı Müdürlüğü Ruh Sağlığı Programları, Tütün ve Diğer Bağımlılık Yapıcı Maddeler Şubesi'nden mesai arkadaşlarıma; görüşme gerçekleştirilebilecek kişilere ulaşmamda desteğini eksik etmeyen başta Gülsüm SÜSLÜ olmak üzere tüm yakınlarıma; görüşme gerçekleştirmeyi kabul edip hayatlarının özel ve kıymetli anlarını benimle paylaşan bu tezin esas aktörü olan katılımcılara minnettarım.

Son ve özel teşekkür her akşam heyecanla "*Kızım kitap bitti mi?*" diye soran babama; beni bilgisayar ve kitaplar karşısında her gördüğünde müşfik gözlerle bakan anneme…

Gayret bizden, tevfik Yüce Allah'tan.

Meryem ŞAHİN

Bursa-2018

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY METNİ ii
YEMİN METNİ iii
Ö Z E T iv
ABSTRACT v
ÖNSÖZ vi
İÇİNDEKİLER viii
TABLOLAR xii
ŞEKİLLER xiii
KISALTMALAR xiii
GİRİŞ 1
1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi 5
2. Araştırmanın Temel Problemi ve Alt Problemler 6
3. Araştırmanın Sınırlılıkları 7

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. DİN VE DİNDARLIK 8
1.1. Psikolojik Açıdan Din ve Dindarlık 8
1.2. Dindarlığın Boyutları 11
2. TEVEKKÜL VE İLİŞKİLİ SÜREÇLER 13
2.1. Tevekkül Kavramı 13
2.2. Tevekkül Algısının Tarihsel Gelişimi 18
2.3. Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Tevekkül 24
2.4. Tevekkül ile Bağlantılı Psikolojik Kavram ve Süreçler 28
2.4.1. Nedensel Yüklemeler 28
2.4.1.1. Nedensel yüklemeler bağlamında olayları anlamlandırma 30
2.4.1.2. Nedensel yüklemeler bağlamında benlik saygısını artırma 32
2.4.1.3. Nedensel yüklemeler bağlamında kontrol ihtiyacını karşılama 33
2.4.2. Güven 38
2.5. Tevekkülle Bağlantılı Değerler 40
2.5.1. Umut 42
2.5.2. Azim 42
2.5.3. Sabır 46

İKİNCİ BÖLÜM
YÖNTEM

1. MODEL ve DESEN 50
2. ÇALIŞMA GRUBU 54
3. VERİ TOPLAMA ARACI 58
4. VERİ TOPLAMA SÜRECİ 60
5. VERİLERİN ANALİZİ 63

6. GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK 68
6.1. İç ve Dış Geçerlik (İnandırıcılık ve Aktarılabilirlik) 68
6.2. İç ve Dış Güvenirlik (Tutarlılık ve Teyit Edilebilirlik) 69
6.3. Araştırmacının Rolü 70

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR ve YORUM

1. ÖZNEL DİNDARLIK ALGISINA İLİŞKİN BULGULAR ve YORUM 73
1.1. Öznel Dindarlık Algısı: Korku ve Ümit Dengesi 73
1.2. Öznel Dindarlık Algısında Yaşa Bağlı Değişimler 76
2. TEVEKKÜL ALGISINA İLİŞKİN BULGULAR ve YORUM 78
2.1. Tevekkül Etmenin Anlamı 79
2.2. Mütevekkil Kişilerin Özellikleri 85
2.3. Tevekkülle Negatif İlişkili Algılanan Süreçler 93
2.3.1. Tevekkülle Negatif İlişkili Algılanan Duygular 94
2.3.2. Tevekkülle Negatif İlişkili Algılanan Düşünceler 96
2.3.3. Tevekkülle Negatif İlişkili Algılanan Davranışlar 97
2.4. Azim ve Tevekkül İlişkisi 99
2.4.1. Kişinin Azminin Ölçüsünün Belirlenmesi 102
2.4.2. Sebeplerin Sonuca Etkisi 105
2.5. Allah'a İmanın Gereği Olarak Tevekkül 108
3. TEVEKKÜL YÖNELİMİNİN SEBEPLERİNE İLİŞKİN BULGULAR ve YORUM 113
3.1. Durumsal Sebepler: Hangi Durumlarda Tevekkül? 113
3.1.1. Yeni Bir Karar Alma Süreci 115
3.1.2. Sağlık Problemleri 118
3.1.3. Ekonomik Problemler 120
3.1.4. İlişki Problemleri 122
3.1.4. Yakın Birinin Vefatı 122
3.1.6. Hayatın Her Anında 123
3.2. Duygusal Sebepler: Hangi Duyguyla Tevekkül? 124
3.2.1. Sıkıntılı Anlar 125
3.2.2. Çaresizlik Anları 126
3.2.3. Belirsizlik Anları 127
3.2.4. Beklenti Hali 128
3.2.5. Şükür 129
3.2.6. Üzüntü 129
4. TEVEKKÜL SÜRECİNDE GÖSTERİLEN TEPKİLERE İLİŞKİN BULGULAR ve YORUM 130
4.1. Tevekkül Sürecinde Duygusal Tepkiler 131
4.2. Tevekkül Sürecinde Düşünce İçeriği 136
4.3. Tevekkül Sürecinde Davranış Tepkileri 141

5. TEVEKKÜL YÖNELİMİNİN SONUÇLARINA İLİŞKİN BULGULAR ve YORUM 144
5.1. Tevekkül Sonucunda Oluşan Duygular 146
5.2. Tevekkül Sonucunda Oluşan Düşünceler 153
5.3. Tevekkül Sonucunda Oluşan Davranışlar 157
6. ÖRNEK DURUMLAR ÜZERİNDEN VERİLEN TEPKİLERE İLİŞKİN BULGULAR ve YORUM 160
6.1. Tevekkül Edilen Bir Durumda Sonuç Arzu Edildiği Gibi Gerçekleşmediğinde Verilecek Tepkiler 160
6.2. Tevekkül Etmeyenlerin İstedikleri Sonuçlara Ulaşmaları Hakkında Düşünceler 164
6.3. Sınavı Başarısız Geçen Bir Öğrenciye İlişkin Tepkiler 166
6.4. Yakın Birisinin Yaşadığı Başarısız Bir Ameliyata İlişkin Tepkiler 170
6.5. Gerçekleştirilecek Önemli Bir Görüşme Sürecine İlişkin Tepkiler 172
6.6. Çocuklarının Gelecekleri İle İlgili Kaygılarla Baş Etme Yöntemleri 175
6. CİNSİYET DEĞİŞKENİNE GÖRE ORTAYA ÇIKAN FARKLILIKLAR 177
7. KELİME SIKLIĞI ANALİZİ 178
8. BULGULARA DAYALI OLARAK OLUŞTURULAN TEVEKKÜL YÖNELİMİ MODELİ 179
SONUÇ ve ÖNERİLER 181
KAYNAKÇA 187
EKLER 204
ÖZGEÇMİŞ 208

TABLOLAR

Tablo 1: Çalışma Grubunun Cinsiyet ve Yaş Özellikleri....56
Tablo 2: Çalışma Grubunun Medeni Durumu ve Çocuk Sayıları....56
Tablo 3: Çalışma Grubunun Eğitim Durumu ve Meslekleri....57
Tablo 4: Çalışma Grubunun Çalışma ve Algılanan Ekonomik Durumları....58
Tablo 5: Görüşme Süreçlerine İlişkin Bilgiler....62
Tablo 6: Kodlardan Kurama Ulaşma Süreci....66
Tablo 7: "Tevekkül Nedir?" Sorusuna Verilen Yanıtlar....80
Tablo 8: Mütevekkil Kişilerin Özellikleri....86
Tablo 9: Tevekkülle Negatif İlişkili Algılanan Süreçler....94
Tablo 10: Kişinin Azminin Ölçüsü....103
Tablo 11: Tevekkülün Durumsal Sebepleri....114
Tablo 12: Tevekkülün Duygusal Sebepleri....124
Tablo 13: Tevekkül Sürecinde Gösterilen Tepkiler....131
Tablo 14: Tevekkül Yöneliminin Sonuçları....146
Tablo 15: Sonuç Arzu Edilen Şekilde Gerçekleşmeyince Verilen Tepkiler....161
Tablo 16: Tevekkül Etmeyenlerin İstedikleri Sonuca Ulaşabilmeleri....165
Tablo 17: Tevekkül Eden ve Sınavı Başarısız Geçen Öğrenciye İlişkin Açıklamalar....166
Tablo 18: Doktor Hatası Nedeniyle Başarısız Geçen Ameliyata İlişkin Tepkiler....171
Tablo 19: Önemli Bir Görüşmede Tevekkül Etmenin Etkisi....173
Tablo 20: Çocuklarının Gelecekleri İle İlgili Yönelimler....175
Tablo 21. Cinsiyete Göre Ortaya Çıkan Farklılıklar....177

ŞEKİLLER

Şekil 1: Görüşmelerin Gerçekleştirilme Süreci 55
Şekil 2: Nitel Veri Analizi Süreci 63
Şekil 3: Verilerden Kodlara ve Temalara Ulaşma Süreci 64
Şekil 4: Tevekkül Algısı Kategorileri 79
Şekil 5: "Tevekkül Etmek Nedir?" Sorusuna Verilen Yanıtlar 79
Şekil 6: Mütevekkil Kişilerin Özellikleri 86
Şekil 7: Tevekkülle Negatif İlişkili Algılanan Süreçler 93
Şekil 8: Kişinin Azminin Ölçüsü 103
Şekil 9: Tevekkül Algısı 112
Şekil 10: Tevekkülün Sebepleri 113
Şekil 11: Tevekkülün Durumsal Sebepleri 114
Şekil 12: Tevekkülün Duygusal Sebepleri 124
Şekil 13: Tevekkül Sürecinde Gösterilen Tepkiler 130
Şekil 14: Tevekkül Sürecinde Hissedilen Duygular 132
Şekil 15: Tevekkül Sürecinde Düşünülenler 137
Şekil 16: Tevekkül Sürecinde Gösterilen Davranışlar 141
Şekil 17: Tevekkül Yöneliminin Sonuçları 145
Şekil 18: Tevekkül Sonucunda Oluşan Duygular 147
Şekil 19: Tevekkül Sonucunda Oluşan Düşünceler 153
Şekil 20: Tevekkül Sonucunda Oluşan Davranışlar 157
Şekil 21: Sonuç Arzu Edilen Şekilde Gerçekleşmediğinde Verilen Tepkiler 161
Şekil 22: Tevekkül Etmeyenlerin İstedikleri Sonuca Ulaşabilmeleri 164
Şekil 23: Tevekkül Eden ve Sınavı Başarısız Geçen Öğrenciye İlişkin Açıklamalar 166
Şekil 24: Doktor Hatası Nedeniyle Başarısız Geçen Ameliyata İlişkin Tepkiler 170
Şekil 25: Önemli Bir Görüşmede Tevekkül Etmenin Etkisi 173
Şekil 26: Çocuklarının Gelecekleri ile İlgili Yönelimler 175
Şekil 27: Kelime Bulutu 179
Şekil 28: Şahin Tevekkül Yönelimi Modeli 180

KISALTMALAR

Akt.	: Aktaran
b.	: Basım
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Derl.	: Derleyen
Ed.	: Editör
f	: Frekans/sıklık
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
N	: Kişi sayısı
p.	: Page
pp.	: From page to page/sayfadan sayfaya
s.	: Sayfa
Sad.	: Sadeleştiren
ss.	: Sayfa aralığı
V.	: Volume/Cilt
vb.	: Ve benzeri
ve diğ.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

Din tarih boyunca birey ve toplumlar için hayatın önemli bir unsuru olmuş, insanoğlunun gündeminden hiç düşmemiştir. Din olgusu, insan hayatının pek çok boyutunu etki altına almaktadır. Dinler sundukları inanç süstemleriyle, onu kabul eden bireyleri ve toplumları derinden etkileyerek onların hayatlarına yön vermekte, bireylerin davranış ve ilişkilerinde belirleyici olmaktadır. İlahi esaslar, inanlarının psikolojik dünyasına da etkide bulunmaktadır.

İnsanın hayata karşı duruşunu etkileyen kavramlardan birisi de tevekküldür. Tevekkül kişinin Allah'a imanını gündelik hayata yansıttığı alanlardan birisi; Mevlana'nın (2013: 45-49) av hayvanları ve aslan üzerinden aktardığı hikâyeye göre hayat mücadelesinin Allah ile olan irtibatı, bağıdır. Kişiyi kulluk görevi çerçevesinde, hayata karşı belli bir tavır almaya çağırmaktadır. Kur'an-ı Kerim ve hadislerde tevekkül mü'minlere ait temel bir özellik olarak ele alınmakta, mütevekkillerden övgüyle söz edilmektedir (Çağrıcı, 2012: 1). Vekil edinme, güvenme anlamlarına gelen tevekkül, gerekli tüm çabayı sarf ederek, her türlü tedbiri aldıktan sonra işi tam bir inançla Allah'a havale etme olarak tanımlanmaktadır (Cebecioğlu, 2014: 494).

Tevekküle dair açıklamaların çoğunlukla tasavvuf kaynaklarında olduğu, tevekkülün iman ve tevhidle ilişkilendirildiği görülmektedir. Kelam ilmine dair çalışmalarda da kader konusu ile ilişkilendirilerek açıklanmaktadır. Tevekkülde esas olan sebeplere değil, sebepleri yaratan Allah'a güvenilmesi; işin oluşunun sebeplerden bilinmemesidir. Tevekkül eden kişi sadece kendi yapıp ettiklerini değil, Allah'ın iradesini de hesaba katmaktadır. Nitekim İslam inacında Allah gerçek anlamda tek fail, göklerin ve yerin yaratıcısı olan, kendisinden istekte bulunulan, her an yaratma halinde olandır.

İlgili literatürde çoğunlukla tevekkülü kavramsal düzeyde ele alan araştırmalar vardır. Karahasanoğlu (1998) tarafından "Kur'an'da Tevekkül Kavramı" adlı bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Karahasanoğlu tevekkülü kavramsal düzeyde ele almış; Allah'ın Kur'an'da kendisini tek otorite olarak gösterdiğini, kendisi dışında hiçbir gücü hatta peygamberleri bile tevekkül edilebilecek bir merci olarak görmediğini ve

mü'minlerin pek çok ayette bu hususta uyarıldığını ifade etmiştir. Karahasanoğlu Kur'an'a muhatap olan insanın akıl ve irade sahibi, yaptıklarından sorumlu tutulan bir varlık olmasının kavramı önemli kıldığını, bu durumda tevekkülün Allah'ın kâinatta koymuş olduğu kurallara uygun hareket etmeyi gerektirdiğini vurgulamış; bu inancın da kişiyi çalışmaya, üretim yönünden yararlı işler yapmaya götürdüğünü ifade etmiştir.

Solmaz (2006) tarafından Din Eğitimi Bilim Dalı'nda "Din Eğitimi Açısından Kur'an ve Sünnette Tevekkül Kavramı" adlı bir yüksek lisans tezi yürütülmüştür. Araştırmada tevekkül kavramı açıklanırken, konuyla ilgili görüş ve yorumlardan, tefsir kaynaklarından yararlanılmıştır. Tevekkülün kişinin tembel, miskin ve sorumsuz olmasını öngörmediği, aksine Kur'an'ın istediği tevekkülün; çalışıp üretmeyi, gayreti ve dinamizmi öğütlediği vurgulanmıştır. Kaderci anlayışın bir ürünü olarak, tembelliğin neticesini Allah'a yüklemek şeklinde formüle edilen tevekkülün, Kur'an'ın ruhuna uygun bir anlayış olmadığı, tevekkül konusundaki bu tür yanlış anlayışların sebebinin bu kavramın Kur'an kaynaklı olarak anlaşılmaması olduğu söylenmiştir. Bu nedenle tevekkül inancı yerleştirmeye çalışılırken öncelikle Allah inancının yerleştirilmesi ve Kur'an-ı Kerim'in içerdiği esaslar hakkında genişçe bilgilendirme yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Tevekkül kavramının, tevhit inancı ile olan ilişkisinden dolayı dinî eğitim esnasında, öğretimi yapılması gereken zorunlu kavramlardan biri olduğu, bu kavramın öğretiminin bir süreç halinde yapılması gerektiği vurgulanmıştır.

Sağıroğlu (2009) tarafından Temel İslam Bilimleri (Tasavvuf) Anabilim Dalı'nda "Mevlânâ'nın Mesnevî Adlı Eserinde Tevekkül Anlayışı" isimli yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Sağıroğlu'nun (2009) çalışmasına göre XIII. yüzyılın önemli mutasavvıflarından Mevlana'nın tevekkül konusundaki düşünceleri genel olarak sufi temayül içerisinde, Kur'an-ı Kerim'deki ayetler ve Hz. Muhammed'in hadislerine dayanmaktadır. Mevlana tevekkülü İslam'ın bazı temel kavramları olan iman, dua, sabır, şükür, rızık, tedbir, salih amel, ahiret, kader, irade hürriyeti ile ilişkilendirerek ele almıştır. Ona göre tevekkül, kişilerin pratik hayatlarından ziyade, onların itikadi hayatları ile ilgili bir olaydır. Mevlana, Allah'a tam bir güven ve tevekkül hali içinde olabilmek için dünya sevgisi, kibir, haset, hırs, tamah, öfke, tul-u emel, mal düşkünlüğü gibi duygulara gönülde yer vermemek gerektiği üzerinde durmuş, bu duyguları tevekküle engel olan unsurlar olarak ele almıştır.

Külünkoğlu (2015) tarafından da Temel İslam Bilimleri (Tefsir) Anabilim Dalı'nda "Kur'an'da Tevekkül" konulu yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Külünkoğlu'nun (2015) çalışmasında tevekkül, konulu tefsir yöntemi ile incelenmiş, tevekkül kavramının geçtiği ayetlerin ortak bağlamları dikkate alınarak bir bölümlendirme yapılmıştır. Buna göre konu ile ilgili ayetler savaş, tebliğ, şeytanın etkisi ve boşanma şeklinde tespit edilen ortak bağlamlarda incelenmiştir. Bu dört bağlamda ve peygamberlerin hayatındaki kullanımlarına göre tevekkülün genel olarak Allah'ın ve Resul'ünün emirlerine itaat hakkında söz konusu olduğu görülmüştür. Kur'an'ın tevekkül mesajına göre insanın yaratıcısı olan Allah, insanı ve sınırlarını ondan daha iyi bilmektedir. Buna bağlı olarak tevekkül, kulun tereddüt ve şüpheye düşmeden Allah'ın ve Resul'ünün emirlerini gerçekleştirebileceğine dair Allah'ın vaatlerine güvenmesi ve bu güvene uygun davranmasıdır.

Aktarılan tezlerin ortak özelliği tevekküle dair kavramsal çalışmalar olmalarıdır. Bu çalışmalardan farklı olarak saha çalışması şeklinde Altay (2014) tarafından Din Psikolojisi Bilim Dalı'nda "Yetişkinlerde Tevekkül Anlayışına Psikososyal Yaklaşım" adlı yüksek lisans tezi yürütülmüştür. Araştırmada başarı güdüsü ve tevekkül kavramı ilişkili olarak düşünülmüş, iş hayatındaki yetişkinlerin tevekkül anlayışının gerektirdiği olumlu düşünce tarzını ne ölçüde kabul ettikleri ve bu düşünce tarzı ile namaz kılma sıklığı arasındaki ilişkilerin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırma yaşları 20 ile 59 arasında değişen, İstanbul Anadolu yakasında esnaflık yapan 169 kişi üzerinde anket yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın bulgularında namaz kılma sıklığı arttıkça tevekkül eğiliminin arttığı görülmüştür. Buradan hareketle daha sık namaz kılan kişilerde ideal tevekkül tavrının, dolaylı olarak da operasyonel başarı güdüsünün daha yüksek olduğu yorumu yapılmıştır.

Aktarılan tez araştırmalarının dışında Zafer (2016) tarafından alan yazınından ve farklı alanlarda çalışan 7 uzmandan alınan tanımlar, 57 ilahiyat öğrencisinin yazdıkları kompozisyon ve 54 kişi ile yapılan mülakatlara dayalı olarak Tevekkül Ölçeği geliştirilmiş ve 1. Avrasya Pozitif Psikoloji Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur. Ölçek "Ok-Dini Tutum Ölçeği" ile "Mizaç ve Karakter Envanteri (Türkçe TCI)" nin 3 alt ölçeği beraber verilmiş; bu yolla ölçeğin güçlü kriter geçerliliğine sahip olduğu, ölçeğin yapılacak çalışmalarda güvenle kullanılabilir olduğu ifade edilmiştir.

Zafer (2016) tarafından geliştirilen ölçek 19 madde ve 5'li Likert (tamamen katılıyorum, katılıyorum, fikrim yok, katılmıyorum, hiç katılmıyorum) biçimlidir. Ölçekte ters (reverse) maddeler de bulunmaktadır. Ölçeğin maddeleri şu şekildedir:

1. Tevekkül etmenin bir tür tembellik olduğunu düşünürüm.
2. Gerçek tevekkül, insanın işlerini tedbir alarak yapmasıdır.
3. Başa gelen üzücü olaylara tevekkül etmek insanı rahatlatır.
4. Hedefe ulaşmak için ısrarla çaba sarf ettikten sonra tevekkül etmek en güzel tevekkül şeklidir.
5. Daha önce karşılaştığım bir sorunu tekrar yaşamamak için elimden geleni yaparım;
6. Çaresiz kaldığımda tevekkül etmek beni yeniden hayata bağlar.
7. Sabretmek en güzel tevekküldür.
8. Tevekkül etmek, şuursuz ve iradesiz bir teslimiyet değildir.
9. Bir işimde Allah'a tevekkül etmem, o konuya özenmeyeceğim anlamına gelmez.
10. Hiç beklemediğim bir anda başıma bir iş gelirse Allah'ın beni imtihan ettiğini düşünürüm.
11. Çözemediğim sorunlar beni Allah'a yöneltir.
12. Çok arzu ettiğim bir şeye ulaşamadığımda, bu Allah'ın takdiri, nasip değilmiş derim.
13. Herhangi bir sorunla karşılaşınca ilk önce Allah'a dua edip, yardım isterim.
14. Çözemediğim bir konuda Allah'tan yardım istemek beni daha güçlü hissettirir.
15. Güçsüz kimselerin mecbur kaldığı için tevekkül ettiğini düşünürüm.
16. Allah'a tevekkül ettiğim işlerin sonucundan şüphe etmem.
17. Elimden gelenin en iyisini yaptıktan sonra Allah'a dua ederim.
18. Sorumluluklarımı bilmem beni tevekkül etmeye yöneltir.
19. Ortada ters giden bir şeyler varsa hatayı kendimde ararım.

Aktarılan araştırmaların dışında sayıca çok fazla olmasa da konuyu kavramsal düzeyde ele alan makaleler bulunmaktadır (Bkz. Akto, 2016; Altıntaş, 2000; Aydın, 2008; Karaman, 1996; Sarıkaya, Şeren, 2017). Tevekkül yönelimi müstakil bir araştırma alanı olmaktan ziyade, çoğunlukla tasavvuf, tefsir, hadis, kelam ve değerler çalışmaları kapsamında ele alınmış, bu alanlardaki çalışmaların alt başlığı olarak değerlendirilmiş ve çoğunlukla Temel İslam Bilimleri çerçevesinde araştırılmıştır.

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Tevekkül, içerdiği anlam itibariyle insanın ruhsal dünyasına pozitif etkide bulunmakta, insanın güçlenmesine katkı sağlamakta, olumlu yönlerini desteklemektedir. İslami bir kavram olan tevekkül, insanın ruhsal dünyasına ilişkin olumlu etkileri sayesinde, pozitif psikoloji çalışmalarının kavramlarından birisi olarak değerlendirilebilir. Pozitif psikoloji çalışmaları, insanın hastalıklı ve zayıf yönlerini vurgulayan modern psikolojinin aksine, güçlü ve olumlu yönlerini öne çıkaran çalışmalar yürütmektedir. Bu açıdan İslam Dini'ne ait bir değer olan tevekkülü ele alan bu çalışma, tevekkül kavramını din psikolojisi ve pozitif psikoloji çalışmalarına dahil etmeyi amaçlamaktadır.

Tevekkül kavramına dair yürütülen araştırmalarda tevekkülün insanın duygu, düşünce ve davranış dünyasına etkileri kavramsal düzeyde açıklanmış olmasına rağmen, bu bilgileri destekleyici saha çalışmalarının olmadığı görülmektedir. Bu çalışma var olan boşluğa yönelik katkı koyma gayretiyle ortaya çıkmıştır. Bu araştırmanın amacı, ideal tevekkül tanımına ulaşmak değildir. Tevekkülün gerçekliğini veya hakikatini tartışmaktan ziyade, Din Psikolojisi disiplininin çalışma alanına uygun bir şekilde insanlar üzerinde etkilerini anlamak ve açıklamaktır.

Tevekkül ile ilgili literatürde, sıklıkla tevekkülün yanlış anlaşıldığına dair vurgulamalar olmakla birlikte, bu yorumu destekleyici saha çalışmaları bulunmamaktadır. Araştrma kapsamında katılımcıların tevekkül algılarının açıklanarak, bu konudaki literatürün güçlendirilmesi hedeflenmektedir. Her bir değerin insanın duygu, düşünce ve davranış dünyasını etkilediği bilinmektedir. Teorik düzeyde bir takım açıklamalar yapılmakla birlikte, insanların dini bir değer olan tevekküle hangi durumlarda ve hangi duygularla yöneldiği; tevekküle neden ihtiyaç duyduğu araştırılmamıştır. Aynı şekilde insanların tevekkül ettikten sonra duygu, düşünce veya davranış düzeyinde değişimler yaşayıp yaşamadıkları veya ne tür değişimler yaşadıkları soruları cevapsızdır. Bu araştırmada saha çalışması yürütülerek bu sorulara yanıt aranmış, tevekkül yöneliminin psikolojik sebep ve sonuçları araştırılmıştır.

Ayrıca din psikolojisi çalışmalarında genellikle Batılı insanın din algısı üzerinden geliştirilen teoriler mevcuttur. Kendi inanç değerlerimize ilişkin çalışmaların eksikliği sıklıkla dile getirilen bir husustur. İslam Dini'ne özgü bir kavram olan

tevekkülü, din psikolojisi perspektifi ile ele alan bu çalışmanın İslam Psikolojisi literatürüne de katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Bu araştırmada İslamiyet'e ait önemli bir inanç değeri olan "tevekkül" bilimsel bir yaklaşımla ele alınarak onun insanın duygu, düşünce ve davranışlarına etkileri ortaya konmuş, böylece bu kavramın etki alanı hakkında daha fazla bilgi sağlanmıştır. Araştırma aynı zamanda kuramsal bir altyapının başlangıcı olarak görülmekte, ileri çalışmalar sayesinde uygulamalı psikoloji bilimlerine de katkı sağlayacağı; özellikle önleyici ruh sağlığı çalışmalarında tevekkül yöneliminin kullanılabileceği düşünülmektedir. Bu sayede din psikolojisi, pozitif psikoloji, manevi danışmanlık alanlarına katkı sağlayabilecektir.

Araştırma nitel araştırma yöntemi ile yürütülmüştür. Nitel araştırmalarda yaratıcı literatür incelemesi yapılmakta, çok disiplinli yaklaşımla birbirinden farklı kavramlar arasında ilişki kurulmaktadır. Buna dayalı olarak araştırmanın kavramsal çerçeve kısmında tevekkülle ilişkili olduğu düşünülen psikolojik kavramlar açıklamalarıyla aktarılmıştır. Bu sayede tevekkül kavramı ile psikoloji biliminin kavramları birbiriyle ilişkilendirilerek tartışılmıştır.

Nitel araştırmalardaki literatür bölümünün, nicel araştırmalardakinden bazı farkları vardır. Bunların en önemlisi nitel araştırmalarda çalışmanın öncesinde araştırmanın sonuçlarıyla ilgili bir tahminde bulunulmaması; önceden beklenen bir sonucun sunulmamasıdır. Bu nedenle literatür bölümü çok uzun sürmez; bilgi etraflıca yazılmaz. Esas bölüm, araştırmadan elde edilen bulgularla daha önceki araştırma bulgularının karşılaştırılarak aktarıldığı kısımdır (Seggie, Bayyurt, 2015: 26-37). Bu araştırmada da buna uygun olarak en kapsamlı bölüm üçüncü bölüm olan bulgular ve yorum bölümüdür.

2. Araştırmanın Temel Problemi ve Alt Problemler

Araştırmanın temel problemi "*Dini bir değer olarak tevekkül yöneliminin nasıl algılandığı; tevekkülün psikolojik sebepleri, tevekkül sürecinde gösterilen tepkiler ve tevekkülün sonuçlarının neler olduğu*"dur. Araştırmanın alt problemleri ise şu şekildedir:

1. Çalışma grubunun öznel dindarlık algısı nasıldır?
2. Çalışma grubunun tevekkül algısı nasıldır?
3. Tevekkül etmeye sebep olan durumlar nelerdir?
4. Tevekkül etmeye sebep olan duygular nelerdir?
5. Tevekkül ediyorken gösterilen duygusal tepkiler nelerdir?
6. Tevekkül ediyorken düşünce içeriği nasıldır?
7. Tevekkül ediyorken davranış tepkileri nasıldır?
8. Tevekkül edince oluşan duygular nelerdir?
9. Tevekkül edince oluşan düşünceler nelerdir?
10. Tevekkül edince oluşan davranışlar nelerdir?
11. Tevekkül yöneliminde cinsiyete göre farklılıklar var mıdır?

3. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma 50 kişilik bir çalışma grubu ile gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular bu çalışma grubunun yansıttıkları ile sınırlıdır. Ayrıca pek çok dini değer gibi tevekkül algısı da zamana veya coğrafyaya göre değişebilmektedir. Araştırmanın saha çalışması 2017 yılı Nisan-Ağustos ayları aralığında, Bursa ilinde gerçekleştirilmiştir. Bu açıdan araştırma, özellikleri belirtilen çalışma grubundan elde edilen verilerle sınırlıdır.

Çalışmada derinlemesine görüşme yöntemi kullanılmıştır. Dolayısıyla alınan yanıtlar, çalışma grubunun yansıttıkları ve kendilerini ifade becerileri ile sınırlıdır. Aynı zamanda katılımcıların aktardıklarının doğru olduğu kabul edilmektedir.

Diğer birçok değerde olduğu gibi tevekkül kavramının karmaşık bir yapısının olduğu, bu nedenle kavramsal çözümlemesinin zor olduğu görülmüştür. Tevekkül tasavvuf literatüründe daha çok hal ilmi olarak; tanımlanabilir, anlatılabilir olmaktan ziyade tecrübe edilen bir olgu şeklinde ele alınmaktadır. Bu araştırmada, tevekkül bilimsel bir yaklaşımla ele alınırken, katılımcıların tevekküle dair tecrübeleri, sözcükler vaıtasıyla ifade ettikleri üzerinden analiz edilmiştir. Bu durum kavramın kişi üzerindeki etkisinin ortaya konmasında sınırlılık oluşturmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde araştırmada ele alınan kavramlar ilgili literatüre dayalı olarak aktarılmıştır. İlk olarak genel hatlarıyla psikolojik açıdan din ve dindarlık, dindarlığın boyutları açıklanmıştır. Tevekkül kavramı ele alınırken öncelikle var olan literatürdeki bilgiler aktarılmış, sonrasında yaratıcı literatür incelemesi yapılarak disiplinler arası bakış açısıyla tevekkülün ilişkili olabileceği kavram ve süreçler ve bunlarla ilişkileri açıklanmıştır.

1.DİN VE DİNDARLIK

1.1. Psikolojik Açıdan Din ve Dindarlık

Din Arapça bir kelimedir ve "*ceza ve yargı, usul, adet ve tutulan yol*" anlamlarına gelmektedir. Latince'de dinin karşılığı olarak kullanılan religio sözcüğü ise "*Allah'a saygı ve korku ile bağlılık, kendini ibadete verme, tören ve ayinlere katılma*" gibi anlamlara gelmektedir (Peker, 2012: 29).

Din olgusu farklı disiplinler tarafından farklı şekillerde tanımlana gelmiştir. Din üzerinde çalışma yürüten her disiplin, kendine uygun bir din tanımı geliştirmiş, üzerinde uzlaşılan bir tanım yapılamamıştır. Din tanımlarında dinin bilişsel, duygusal, sosyal ya da davranışsal yön gibi çeşitli yönlerini ön plana çıkaranlar olmuştur. Paloutzian ve Park (2013: 51) dinin nasıl tanımlanacağı konusundaki karışıklığın, tanımlama denemelerinin kültürel kategorilerin mi, yoksa birey içinde işleyen psikolojik süreçlerin mi yansıtılması niyetiyle yapıldığında yatabileceğini söylemektedir. Hökelekli (2010: 37-38) de benzer şekilde dinin tanımlanmasındaki bu zorluğun ve çeşitliliğin nedenini, dinin çok boyutlu bir gerçeklik olması ve bilim adamlarının dini kendi kişisel eğilimleri doğrultusunda ele almaları olarak görmektedir. Yinger (1967: 18) de dinin herhangi bir tanımının ancak kendi yazarını tatmin edeceğini söylemektedir.

Geleneksel yaklaşımlar dini fenomenleri özsel ve işlevsel açılardan ele almaktadırlar. Özsel yaklaşımlar dini kutsal olanla tanımlarlar. Dini, insanüstü veya ilahi bir güce duyulan inançlar ve bu güce yönelik gerçekleştirilen ibadetler veya

ayinlerden oluşan bir sistem olarak ele alan tanımlar özsel yaklaşımlara örnektir. İşlevsel yaklaşımlar ise dindarlığın birey hayatına sunduğu amaçları incelemektedirler (Zinnbauer, Pargament, 2013: 65-66). William James'in (1961: 42) dindarlık tanımı dindarlığın kişisel yönlerini de vurgular. Ona göre dindarlık bireyin ilahi olduğunu düşündüğü herhangi bir şey ile kendisini ilişki içinde görmesi bakımından tek başına yaşadığı duygular, eylemler ve tecrübelerdir.

El-İsfehânî (1986: 253) dini Allah'a kulluk yapma, ilâhî kanuna kendini teslim etme olarak tanımlamıştır. Uysal'ın (2006: 85) tanımında din içerisinde iman, ibadet ve ahlak kurallarının olduğu ilahi kaynaklı bir sistemdir. Bu sistem, onu kabul eden bireylerin davranışlarında ve ilişkilerinde belirleyici olarak birey ve toplulukları derinden etkiler, onların hayatına yön verir. Tarihi insanlık tarihi kadar eski olan ve kişi yaşamında özsel ve işlevsel olarak iki boyutu bulunan din olgusu, bireyin hem kutsal olanla ilişkisini ve aidiyetini, hem de bu aidiyetin hayatına yansıyış biçimlerini ele alan çok etkili ve belirleyici bir olgudur (Koç, 2009: 476).

Karacoşkun (2004: 84) insan davranışlarının arka planındaki çatışma ve engellemeler, hayatın nasıl daha anlamlı olacağı, bireylerin kendilerini nasıl daha iyi gerçekleştirebilecekleri gibi konular üzerinde duran psikoloji için, dini yaşantının son derece önemli olduğunu ifade etmektedir. Psikolojik açıdan din hem insanların duygu, düşünce, ifade ve davranışlarında; hem de kültürel dünyada bir referans çerçevesi olarak vardır. Bir kimsenin dini davranışı bu karşılıklı ilişki ve etkileşim içerisinde meydana gelir (Hökelekli, 2010: 43). Din psikolojisi alanında önemli olan objektif din değil; o dinin bireyde uyandırdığı duygu, düşünce, tecrübe, tutum, davranış gibi subjektif özelliklerdir (Karakaya, 2008: 3). Son 100 yılda din ve maneviyat fenomeni, sosyal bilimler tarafından mercek altına alınmış, PsychINFO veya Medline gibi veri tabanlarında din ve sağlık veya maneviyat ve sağlık kelimelerini içeren atıflar, 1994'ten 2001'e kadar beş katına çıkmıştır (Zinnbauer, Pargament, 2013: 61-62).

Dinin tanımının bilim adamlarının kişisel eğilimlerine göre değişmesi gibi, dine yaklaşımları da değişmektedir. Freud dini ya da Tanrı'yı, insanın hissettiği çaresizlik duygusuna karşı kendi kendine oluşturduğu bir illüzyon olarak değerlendirmektedir. Bu bakış açısına göre herhangi bir dinin inananları nevrotik bir davranış sergilemektedirler. Dolayısıyla dini ritüeller bir tür nevrozdur (Freud, 2006a). Freud'un din görüşlerine

getirilen eleştiriler, dini kişinin motivasyonel meselesi olmaya indirgeyerek, dinin sosyo-kültürel unsurlarını göz ardı etmiş olması, indirgemeci bir yaklaşıma sahip olması noktasında ağırlık kazanmaktadır (Corveleyn, Luyten, 2013: 174; Köse, 2005: 169).

Jung insanları gerek motive etme gerekse sıkıntılı anlarında onlara destek olma bakımından dinlerin psikoterapi sistemlerinin en gelişmişi olduğunu iddia etmektedir (Jung, 1996: 214). Fromm'a göre olumlu ya da olumsuz olsun herhangi bir dine ihtiyaç duyma ve bağlanma tüm insanların özelliğidir. Din bir grup tarafından paylaşılan, kişinin yön bulmasını sağlayan bir zemin ve tapınma nesnesi sunan bir sitemdir (Fromm, 2012: 31). Davranışçı psikoloji ekolünün temsilcilerinden olan Pavlov ise dindarlığı, içgüdüsel ve güven arayışının neticesi olarak tanımlamıştır. Ona göre, insan karşılaştığı güçlüklerin hissettirdiği çaresizlik karşısında içgüdüsel bir şekilde, genetik olarak aktarılan dini bağlar geliştirmektedir (Akt. Bahadır, 2011, 146).

Maslow'a (1996: 18-25) göre psikolojideki gelişmeler, bilim ve dini dar bir biçimde, birbirlerinden oldukça ayrışmış ve karşılıklı olarak birbirlerine karşıt dünyalar haline getirmiştir. Maslow bu ayrımın 19. yüzyıl biliminin umutsuz bir biçimde girişmiş olduğu, uç bir biçimde mekanik, aşırı pozitivist, indirgeyici ve değerler dışı olma çabasından ortaya çıktığını ifade etmektedir. Maslow insanın doğal yapısında var olan değerleri "dini" olarak nitelemekte; dolayısıyla dindarlığın insanın doğal yapısında var olduğunu, bu nedenle dindarlığın aşkın bir kurala uymaktan ziyade, insanın kendi doğal yapısını takip etmekle gerçekleşeceğini savunmaktadır. Daha çok kurumsal olmayan bireysel din üzerine odaklanan Maslow kendini gerçekleştiren kişilerin doğal olarak dindar olduklarını dile getirmektedir. Frankl da din ve bilim ilişkisini daha makul bir çerçevede değerlendirir. Frankl dindarlığı var oluşsal bir düzlemde anlam arayışı ile ilişkilendirmektedir. Frankl (2006: 56) şöyle demektedir; "*Gerçekten de eksik bir halka vardır. Bilimle tanımlanan dünyada anlam eksiktir. Ama bu, dünyanın anlamdan yoksun olduğu anlamına değil; bilimlerin çoğunun bu anlama karşı kör olduğu anlamına gelir*." İnsandaki anlam arayışımı temel alan Frankl taraftarı varoluşçu psikologlar, anlamın keşfedilmesinin, bireyler için terapötik olabileceğine ve aynı zamanda acı çeken kişinin bir hedefe doğru yönelmesinin itici bir güç olabileceğine inanmaktadır (Esping, 2008: 1; Frankl, 2006: 56).

1.2. Dindarlığın Boyutları

Dindarlık, bir kişi ya da grubun günlük hayatında dinin önemini ifade eden, dine inanma ve bağlanma seviyesini gösteren bir kavramdır. Bir başka ifade ile dindarlık dinin hayata geçirilerek bizzat yaşanılan şeklidir (Hökelekli, 2010: 43). Din, inananlarına sunduğu inanç sistemi ve yaşam tarzı bakımından insan hayatına bütünüyle etki eden bir olgudur (Güven, 2008: 31). Sosyal bilimcilerin dini efradını cami ağyarını mani bir şekilde tanımlayamamaları kargaşaya neden olmakla beraber, din tasvir etme girişiminde bulunulduğunda genellikle inanç, tecrübe ve davranış olmak üzere üç temel faktör saptanmaktadır (Spilka, 2013: 157). Glock ve Stark ise bu faktörlere bilgi ve etki boyutunu da eklemiştir. Glock ve Stark'ın (1968) çok boyutlu açıklaması bu konuda geniş bir kabul görmüştür. Bu açıklamada din inanç, ibadet, tecrübe, bilgi ve etki boyutu olmak üzere 5 boyutlu ele alınmaktadır.

İnanç boyutu

Dindar insanın o dine ait belirli inanç ilkelerini benimsemiş olması, bu boyut ile ifade edilmektedir. Dinlerin ilkeleri kapsam ve içerik olarak farklılaşsa da, her dinin kendine özgü bir inanç sistemi vardır ve inananlarından bu sistemi benimsemesi beklenmektedir (Stark, Glock, 1968: 14).

İbadet boyutu

Dindar insanın dinî uygulamalarını içine alan bu boyut, kişinin dindarlığının en iyi gözlemlenebilen boyutunu oluşturur. Namaz kılma, dua etme, oruç tutma, hacca gitme, kiliseye gitme gibi inananların yerine getirdikleri belirli ritüelleri kapsar (Glock, 1998: 264; Stark, Glock, 1968: 15). Bütün dinlerde birtakım ritüeller bulunmaktadır. Aralarındaki farklılıklara rağmen bu ritüellerin ortak noktası bir yaratıcıya veya kutsal kabul ettikleri bir varlığa yönelmiş olmalarıdır. Ritüellerin, ibadetlerin altında yatan temel motivasyon, yüce varlıkla iletişim kurma veya gazabından korunma duygusudur (Şahin, 1999: 8). İbadetler inancın gereği olarak ortaya çıkmakta, aynı zamanda ibadetlerin bireye içsel huzur kazandırmada da önemli etkisi olmaktadır. İbadetler, yüce varlıkla kişi arasında bir bağ oluşturup, bu bağın canlı kalmasını sağlamaktadır.

Tecrübe boyutu

Din her zaman derin bir duygusal tecrübenin kaynağıdır (Emmons, Paloutzian, 2012: 25). Bu boyut, yaşanan dini tecrübeyle ilgili olan olumlu ya da olumsuz tüm dinî

duyguları içermektedir (Stark, Glock, 1968: 15). Bu duygular sevgi, sevinç, vecd veya korku olabilir (Köktaş, 1993: 53). Dinde duygunun önemli bir rolü vardır. İnsan sevdiği kimseye inanma eğiliminde olmaktadır. İrade veya muhakemesi gelişmiş insanlar bile, sevgisinin etkisinde kalarak karşısındaki kişiye kolaylıkla inanabilmektedir. Bu nedenle inancın; hüküm olma açısından bilişsel, teslim olma ve boyun eğme açısından duygusal, davranışa dönüşme açısıdan da iradi bir tarafı bulunmaktadır (Peker, 2010: 73).

James (1961) dini kurum, ritüel ve fikirlerden ziyade dini duyguya, bireysel dini tecrübelere odaklanmıştır. Ona göre önemli olan bireylerin Tanrı adına hissettikleri, bireysel tecrübeleri ve duygularıdır. Dinin ilk ve önemli kaynağının duygu olduğunu savunan James, dini inanan bir insanın içsel yaşantısı olarak ele alıp, dinin öznel yönünü, kişinin ruhundaki yansımasını yakalamaya çalışmıştır (Ayten, 2006a: 41; Yavuz, 1994: 342). James'e göre dini duygu pek çok duygunun ortaklaşa ifade edildiği bir kavramdır. Korku, sevgi gibi pek çok duygunun önüne "dini" kavramı getirilerek bahsedilebilir. Dini duygular, yapısal olarak normal duygulardan farklı bir özellik taşımamakta, fakat kutsal olan onlara dini bir renk vermektedir (Şahin, 1999: 10).

Dindarlığın duygu boyutu, inanan bireylerin kendi iç dünyalarında farklı yoğunluklarda yaşadıkları (örneğin ibadetlerde ve dualarda), bazen de bunu ifade ederken zorlandıkları (hac ibadetini yerine getiren birisinin yaşadıkları için "anlatamam, gidip görmeniz lazım" demesi gibi) boyuttur (Köse, Ayten, 2015: 114).

Bilgi boyutu

Kişinin, mensup olduğu inancın esaslarını, neleri içerdiğini bilmesidir. İnananlarının, inandıkları ile ilgili belli bir bilgi donanıma sahip olması gerektiği düşüncesi bütün dinlerde vardır. Bu genel kabul, bilgi boyutunun temelini oluşturmaktadır (Glock, 1998: 268; Stark, Glock, 1968: 16; Şahin, 1999: 11). Din konusundaki bilgiler aileden, okuldan, kitle iletişim araçlarından, camiler veya din görevlilerinden, kişinin çevresindeki kimselerden edinilebilir. Bu boyut, dindarlığın bilişsel yanını oluşturur.

Etki boyutu

Dinin bu boyutu, bir bakıma diğer boyutların genelini yansıtmaktdır. Dinin inanç, ibadet, duygu ve bilgi boyutlarının bireyin düşünce, duygu ve davranışlarında

bıraktığı etkilerin bütünüdür. Dinin günlük hayata yansımalarını içermektedir (Glock, 1998: 270; Köse, Ayten, 2015: 114; Stark, Glock, 1968: 16). Bu yansımaya bağlı olarak, bireyin yapması ve yapmaması gerekenlere ilişkin düşüncelerini, bazı davranışlardan kaçınmasını, bazı davranışlara ise yönelmesini ifade eder.

İnanan kişi, dinin kendisine yüklediği pek çok sorumluluğu üstlenen kişidir (Şahin, 1999: 12). Din insanın tüm hayat düzenini, gelecek planlarını, aile ve arkadaşlarıyla ilişkisini, alışveriş tutumundan yeme-içme kültürüne kadar hayatının tüm yönlerini etkisi altına alır. Dinin etki boyutu ele alınan diğer boyutların günlük hayattaki izlerini yansıtmakta olup, bir bakıma onların özeti gibidir.

2. TEVEKKÜL VE İLİŞKİLİ SÜREÇLER

2.1. Tevekkül Kavramı

Tevekkül sözlükte; itimat, güven, Allah'a güvenme anlamlarına gelmektedir (Mutçalı, 2011: 1009). Bir işi tamamen birine sipariş edip ısmarlamak, teslim olmak, dayanmak, güvenmek, itimad etmek, kaderin hükmüne razı olma gibi anlamları da vardır (Solmaz, 2006: 10).

Tevekkül ile ilgili çeşitli tanımlar geliştirilmiştir. Hadislerde ve Kur'an-ı Kerim'de ise tevekküle dair bir tanıma rastlanmamaktadır. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim'de nerede ve hangi durumlarda tevekkül edileceğine dair açıklamalar mevcuttur. Tevekkül kelimesinin kökü "ve-ke-le"dir. Aynı kökten gelen "vekîl", Allah'ın isimlerinden olup, kullarının rızkına kefil olan anlamına, 'tevâkül' ise ilgisizlik, kayıtsızlık anlamına gelirken; tevekkül bir işte aciz olduğunu gösterip, onu yapmayı başkasına verip güvenmek, Allah'ın katında olana güvenerek insanların elinde bulunanlardan ümit kesmek, vekil olmak, bir işi üzerine almayı kabul etmek manasında ele alınmaktadır (Solmaz, 2006: 10). Ateş'e (2004: 326) göre "tasavvuf ilmi ve terimleri" başlığında ele alınan tevekkül vekalet kökünden türemekte olup, işini birisine havale etmek, işini yürütmesi için birisini vekil kılmak, kalbin vekile güvenip bağlanması anlamına gelmektedir.

Genellikle dinler ve inanç sistemleri kutsal olana inanılmasını emretmekle birlikte, ona güvenme ve dayanmayı da tavsiye etmektedir. Dinlerdeki inanç

esaslarından önemli bir kısmı, kutsal güce güvenilmesini emreder veya önerir. Bütün ilahi dinlerde Allah'a güvenme, O'na dayanma inancı vardır. Bununla birlikte, bu güvenmenin adı İslam'daki gibi tevekkül değildir (Tokpınar, 2009: 30).

Zebur'da şöyle denilmektedir: "*Ey İsrail halkı, Rabb'e güven; O'dur yardımcınız ve kalkanınız.*" (Mezmurlar, 115/9). Zebur'un başka bir bölümünde "*Bazıları savaş arabalarına, bazıları atlarına güvenir; biz ise Tanrımız Rabb'e güveniriz. Onlar çöküyor, düşüyorlar; biz ise kalkıyor, dimdik duruyoruz*." (Mezmurlar, 20/7-8) denmektedir. İncil'de de Hz. İsa insanlara rızık konusunda endişelenmemelerini, bu konuda Tanrı'ya güvenmelerini söylemektedir (Matta, 6/25-34). Bu ifadelerde ilahi dinlerde yaratıcıya güvenme ile ilgili tavsiyeler, emirler olduğu görülmektedir.

Tevekkül, insanın itikâdî hayatını ilgilendiren bir husustur. Allah'a iman eden bir kişi imanının gereği olarak Allah'ın evrendeki otoritesine, hükümranlığına, kanunlarına, evrendeki düzenin işlemesinde tek güç olduğuna, ahiret hayatında müminlere verilecek nimetlere inanmakta ve güvenmektedir (Akto, 2016: 899). İslam inacında her işin gerçek yaratıcısı, tüm eylemlerin kaynağı Allah'tır. Hiçbir şey O'nun dilemesi dışında kendiliğinden ortaya çıkamaz. Bu açılardan tevekkül bir anlamda tevhittir, Allah'tan başkasına itimat şirk kavramı içerisinde yer alır (Kara, 2013: 43).

Gazâlî tevekkülü açıklarken tevhid ile ilişkilendirmiş ve onu tasavvufi bir yaklaşımla ilim, hal ve amelden oluşan yerleşik tutum olarak görüp bu doğrultuda açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre göre tevekkülün aslı imandır. Tevekkül var olan her şeyin meydana getiricisi ve yaratıcısının Allah olduğu inancına dayanmaktadır (Gazali, 2014: 450-451). Bununla birlikte Gazali tevekkülü öğrenmenin ve uygulamanın zorluğuna vurgu yapmıştır:

> "*…Bir kimse hareketlerde, işlerde Allah'ı Teala'dan başkasının tesir ettiğini düşünse, bu kimsenin tevhidi noksan olur. Hiçbir sebep lazım değildir dese, şeriattan ayrılmış olur. Eğer sebepleri araya koymak lazım değildir dese, akla uymamış olur. Lazımdır dese, sebeplerden birine tevekkül etmiş olur ki, bu da tevhide noksanlık olur. Görülüyor ki tevekkülü, hem akla, hem şeriata, hem de tevhide uyacak şekilde anlatmak lazımdır. Böyle anlayabilmek derin bilgi ister. O halde herkes anlayamaz…*"

demiştir (1979: 572). Gazali gibi Kelabazi de tevekkülü sufilerin makamlarından birisi olarak görür. Kelabazi'nin (2014: 153-154) aktardığı bazı sufilerin görüşleri şu şekildedir: İbn Mesruk'ta tevekkül, tecelli eden kaderin hükmüne razı olmaktır. Sehl'e

göre Allah Teala'nın huzurundaki kayıtsız şartsız teslimiyet halidir. Ebu Abdullah Kureşi'ye göre ise Allah'tan başka bir şeye sığınmamak ve başvurmamaktır. Ebu Eyyub'un tevekkül anlayışı bedeni kulluk hizmetine vermek, kalbi Rab ile ilgilendirmek ve kifayet miktarındaki rızık ile tatmin olmaktır.

Zünnun Mısri'ye göre insanların makamları 19 tanedir. Bunlardan birincisi emirlere icabet etmek, sonuncusu ise tevekküldür (Kara, 2013: 82). Said Havva'ya (1995: 385) göre tevbe, vera, zühd, tevekkül, rıza, teslimiyet önce hal sonra da makam olurlar. Bunlar insana yorgunluk verdikleri sürece haldirler. Ama zevk verir hale geçtiklerinde makam olurlar.

İskenderi'ye (2006: 33) göre "*Tedbir, tevekkül makamına aykırıdır. Çünkü Allah'a tevekkül eden kişi iradesini O'na bırakmış ve bütün işlerinde O'na itimat etmiş olan kimsedir. Bunun gereği de tedbiri elden bırakmak ve takdir edilen şeylerin akışına tam olarak teslim olmaktır*". Bununla birlikte İskenderi (2006: 167) rızık konusunda sebeplere sarılmanın Allah'a tevekküle aykırı olmadığını, sebeplerin bulunmasının zorunlu olduğunu söylemiştir. Fakat Allah'ın garantisini görerek sebepleri unutup akıldan çıkarmanın şart olduğunu; sebepleri görüp sebeplere dayanıp kalmama noktasını vurgulamıştır.

İbn Ata tevekkülün hakikatini, kişinin kalbinde sebeplere yönelik bir meyilin bulunmaması, sebeplerin önemseyerek üzerinde durulmasına rağmen Hakk'da bulduğu sükûnun hakikatinden bir şey kaybetmemek olarak açıklamıştır. Sehl bin Abdullah Tüsterî ise, "*Tevekkül peygamberlerin hali, yaşayışıdır; çalışmak ise peygamberlerin sünnetidir, peygamberlerin hali üzere yaşayan ise sünnetini asla terk etmez.*" demiştir (Akt. Kuşeyri, 2016: 250-251).

Ebu Ali Dekkak'ın tevekkülün derecelerini üçe ayırdığı aktarılır. Bunlar tevekkül, teslim ve tefvizdir. Tevekkül sahibi Allah'ın vaadine güvenip huzur bulur. Teslim sahibi Allah'ın halini bildiğinden emin olur. Tefviz sahibi kişi ise Allah'ın hükmüne rıza gösterendir. Ebu Ali Dekkak'a göre tevekkül başlangıç, teslim orta, rıza ise son haldir (Akt. Gazali, 2014: 483). Ateş (2004: 329) Ebu Ali Dekkak'ın derecelendirmesini şu şekilde açıklar: Tevekkül vekiline güvenmektir. Kişi bazen vekiline güvenmekle birlikte ona bazı önerilerde bulunabilir, itiraz edebilir, kendi isteklerini söyleyebilir. Bütün bu hallerden geçerek vekiline hiçbir öneride bulunmaz,

vekilinin her yaptığına rıza gösterirse ona teslim olmuş olur. Teslim, bu şekilde itirazsız kabuldür. Tefviz hali ise bunun da üstündedir. Tefviz eden kişi, bütün işlerini vekilinin görmesini ister.

Gazali de tevekkülü kuvvet ve zafiyet bakımından üç dereceye ayırır (2014: 478). Birinci derece kişinin, Allah'ın kefillik ve inayetine olan güveninin tıpkı vekile olan güvenindeki hali gibi olmasıdır. İkinci derece daha kuvvetlisidir. Gazali bu derecedeki hali çocuğun annesine olan haline benzetir. Çocuğun annesinden başkasına sığınmaması, ondan başkasına güvenmemesi, onu her gördüğünde eteğine yapışması ve onu bırakmaması, annesinin bulunmadığı yerde başına bir şey gelse, kalbine ilk gelenin annesi olması çocukta var olan bir tabiattır. Bu durum çocuğun idrakinin ötesindedir. Bu derecede tevekkül eden kişi çocuğun annesine bağlı oluşu gibi Allah'a bağlanır ve Allah'a hakkıyla tevekkül eder. Gazali birinci ve ikinci derece arasındaki farkı şu şekilde açıklar: "*Bu derece ile birinci derece arasındaki fark, bu şahsın tevekkül sahibi oluşudur. Tevekkül hususunda, tevekkülünden fani olmuştur; zira kalbi ne tevekküle, ne de tevekkülün hakikatine iltifat etmez. Sadece kendisine tevekkül edilen Allah'a iltifat eder. Bu bakımdan kalbinde kendisine tevekkül edilenden başkasına yer kalmamıştır. Birincisine gelince o, tekellüf ve çalışma ile tevekkül eder olmuştur. Tevekkülünden fani olmamıştır; zira tevekkülüne bakar, onu sezer. Bu ise, bir olduğu halde kendisine tevekkül edilenin mülâhazasından çeviren bir meşguliyettir.*" Bu makam dua ve isteğin terkini gerektirmez.

Üçüncü derece derecelerin en yücesidir. Kişinin Allah'ın huzurunda ölü, yıkayıcısının elinde nasılsa öyle olmasıdır. Bu derece gelecekte üzerinde cereyan edecek olanı bekleyenden ve çocuktan ayrılır. Gazali burada da çocuk örneğini verir. Bu derecede kişi ağlamasa dahi annesinin kendisini bulacağını, süt istemese dahi annesinin kendiliğinden ona süt içireceğini bilen çocuk gibidir. Tevekkülün bu makamında Allah'ın kendisine istediğinden daha iyisini vereceğine imandan ötürü istemenin, dua etmenin terk edilmesi vardır. Gazali'ye göre bu derecenin varlığı çok az ve zordur. Aynı zamanda bu makam gelip geçicidir, çünkü kalbin tabiatında sebeplerin mülahazasına yayılmak vardır. İkinci ve üçüncü makamlar en zorlarıdır. Birinci makam ise daha kolaydır.

Sehl et-Tüsterî de tevekkülün derecelerine dair açıklama yapmıştır. Tevekkülün en alt derecesini istekleri terk etmek, orta derecesini İhtiyar'ı terk etmek olarak tanımlamış, en yüksek derecesi için ise onu ancak orta dereceye varanların bileceğini söylemiştir (akt. Gazali, 2014: 478).

Gazali (2014: 479-480; 1980: 181) her tedbir ve ameli terk etmenin tevekkülün şartından olmadığını, aynı zamanda tevekkül ederken her tedbir ve amelin caiz olmadığını vurgular. Ona göre bütün sebeplerden uzaklaşmak Allah'ın sünnetini bilmemektir. Allah Teâlâ'nın sünnetinin gereğini yapmakla beraber, sebeplere başvurmanın ve itimat etmenin tevekküle zıt düşmediğini, tersine böyle yapmanın emredildiğini ifade etmektedir.

Kuşeyrî'ye (2016: 249) göre tevekkül kalpte yer edinir. Tedbir almak ve sebeplere sarılmak ise kalpteki tevekküle zıt değildir. Kişi takdirin Allah Teâlâ'dan olduğuna kanaat getirirse ve bu durumda istediği bir şeyi elde edemezse, O'nun takdirinin bu olduğunu, eğer elde ederse de O'nun lütfunun bu olduğunu düşünür.

Tasavvuf metinlerine bakıldığında aynı kavramın farklı şekillerde tanımlandığı, hatta aynı sufinin farklı tanımlar getirmiş olduğu görülebilmektedir. Sufiler içinde bulundukları hal ve makamlara göre tevekkül konusunda farklı açıklamalar getirmişlerdir (Erkaya, 2017: 60; Tek, 2016: 171). Gazali (2014: 475) de bu duruma işaret ederek şöyle demiştir: "*Tevekkül'ün tarifinin beyanına dalanlar, oldukça değişik ve birçok ibareler ileri sürmüşlerdir. Herkes kendi nefsinin makamından ve kendi hali olan tevekkül'den bahsetmiştir. Nitekim sûfîlerin de bu şekilde, öteden beri gelen bir âdeti vardır.*"

Sufilerin açıklamalarına göre tevekkül tedbir almak, fakat tedbire değil de Hakk'a güvenmektir. Mutasavvıflar tevekkülden genelde tedbire güvenmemeyi anlamışlardır. Bir iş için tedbir alıp teşebbüse geçmeden önce, teşebbüs ve faaliyet sırasında ve sonrasında tevekkül gereklidir. Allaha güvenmek şartıyla sebep ve vasıtalara sarılmak tevekkülün bir parçasıdır (Tek, 2016: 172). Sonuçları Allah'tan beklemek kadar, sebep ve vasıtalara başvurmak da Allah'ın insanlardan talebidir. Bu nedenle bu iki talebin birbiriyle çatışması söz konusu değildir. Aksine bu iki kanunun uyumlu hale gelmesi zorunludur (Türk, 2008: 72).

Tevekkül; yalnızca kendi gücünü ve yeteneklerini değil, Allah'ın iradesini de yapılacak işe katmadır. Hayatta kendimize oluşturduğumuz tedbirler hiçbir zaman yeterli değil, görünür veya görünmez pek çok risk ve tehlikeye açıktırlar. Allahın gücünün, iradesinin işe katılması emniyet ve güven verir (Demir, 2013: 1042). Bu anlamda tevekkül, bütün sebeplerin ve tedbirlerin üzerinde nihai belirleyicinin Allah olduğu yönündeki bilinç ve inancın zorunlu bir sonucudur (Gedük, 2015: 202).

Tevekküle dair aktarılan tanımlar değerlendirildiğinde, temel vurgunun sebepleri yerine getirmekle beraber, sebeplere değil de sebepleri yaratana güvenilmesi konusunda olduğu görülmektedir. Bu açıklamalardan tevekkül yöneliminde sebeplerin yerine getirilmesinin değil, sebeplere kalpte yer vermenin olumsuzlandığı, reddedildiği anlaşılmaktadır. Bu sayede kişi bir olaya ilişkin hem çabasını ortaya koymakta, hem de işin sonucuna yönelik Allah'a olan güveni nispetinde huzur bulmaktadır.

2.2. Tevekkül Algısının Tarihsel Gelişimi

Tevekkül konusuna dair çalışmaların daha çok tasavvufi kaynaklarda yer aldığı görülmektedir (Gazali, 2014; İbn-i Arabi, 2015; İskenderi, 2006; Kelabazi, 2014; Kuşeyri, 2016; Muhasibi, 2013). Tasavvufi kaynaklarda tevekkülün imani ve tevhidi yönü ön plana çıkmaktadır.

Tevekkül kavramına hemen her tasavvuf kaynağında ayrıntılı bir şekilde değinilmiştir (Erkaya, 2017: 108). Tasavvuf hareketinin tohumları Hz. Peygamber, sahabe ve tabiunun yaşayışında mevcut olmakla beraber, müstakil bir hareket haline gelmesi hicri ikinci asrın ikinci yarısında başlamıştır. Tasavvufi düşünce zühd devri, tasavvuf devri ve Vahdet-i Vucut dönemi olmak üzere başlıca dönemlerden geçmiştir (Uludağ, 2012a:110-111). Horosan bölgesi, tasavvuf tarihi açısından, özellikle de tevekkül konusunda önemli bir konumdadır. Anadolu'nun İslamlaşmasında bu bölgeden gelen sufilerin etkisi büyüktür. İlk zühd hareketlerinin temsilcisi sayılan İbrahim b. Ethem, Şakik-i Belhi, Fudayl B. İyaz gibi zahidlerin bir kısmı Basra ve Bağdat civarına gelerek bölgedeki hüzün, Allah korkusu, fakr gibi zühdün önemli unsurlarından etkilenerek kendilerine has, tevekkül ve teslimiyete dayalı bir zühd anlayışı ortaya koymuşlardır (Tek, 2016: 49).

Abdullah b. Mübarek'in (768) Kitabü'z-zühd ve'r-rekaik adlı erken dönem zühd anlayışını ortaya koyan eserindeki terimlere bakmak tasavvufun erken döneminde yaygınlaşan kavramlarını tespit etmek için önemlidir. Bu terimler incelendiğinde içerisinde tevekkülün de olduğu görülmektedir (Erkaya, 2017: 44). Hicri üçüncü asırda telif edilen ve tasavvuf kavramlarını içeren önemli eserlerden biri olan Haris el-Muhasibi'ye (857/2013) ait er-Riaye li Hukukillah'ta da tevekkül kavramına yer verilmiştir.

Horasan sufilerinden Şakik-i Belhi tevekkülün mahiyeti ve Hakk'a tam manasıyla teslim olma (rıza) konularını açıklayan ilk zahid olarak tanınmıştır. Şakik-i Belhi tevekkül konusunda ayrı bir uslup sahibi olarak bilinmektedir (Kuşeyri, 2016: 105). Onun tevekkül anlayışında öne çıkan husus, kulun Allah'a karşı mutlak bir varlık ve mülkiyet iddiasında bulunmayarak ihtiyaçlarını sadece mülkün hakiki sahibi olan Allah'tan istemesidir. Ona göre rızkın peşinden koşmak tevekküle aykırıdır. Onun bu şekilde katı tevekkül anlayışı kimi sufilerce eleştirilmiş ve görüşleri otorite olarak kabul edilmemiştir (Tek, 2016: 54-55)

Tevekkülün açıklanma süreci genel olarak değerlendirildiğinde hicri üçüncü asırda bir takım açıklamaların yapıldığı, dördüncü asırdan itibaren ise kavramlaşmaya başladığı görülmektedir. Geç dönem çalışmalarında ise tevekkülün artık tasavvufun temel terimlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır (Tokpınar, 2009: 54).

Tarikatların oluşması ve sonraki süreçte felsefi yoğunluğu ön planda olan tasavvuf anlayışının yaygınlaşması, tasavvuf kavramlarının yeniden yorumlanması sonucunu doğurmuştur. Bunun neticesi olarak da kavramlar üzerindeki tartışmalar ağırlık kazanmıştır (Erkaya, 2017: 62). Tevekkül kavramı üzerinde yürütülen tartışmaların başında ise tevekkülle çalışıp kazanma, sebeplere yönelme arasındaki ilişki gelmektedir.

Tevekkül tasavvufta çoğunlukla bir hal ve bir makam olarak, teslimiyet bağlamında ele alınmıştır. Altıntaş (2000: 120) tevekkülün bu şekilde ele alınmasını yazgıcı tevekkül anlayışı olarak nitelendirmiştir. Tevekkülün bu şekilde tanımlanmasını Emevi Saltanatı'nın baskıcı politikalarının sonucu olarak, iktidar olma hırsını ortadan kaldırma, o dönemde melamet düşüncesinin ağır basması olarak değerlendirmekte; bu durumun tevekkül anlayışını olumsuz yönde etkilediği; çalışmak yerine miskinlik,

hareket yerine ataleti ortaya çıkardığı şeklinde yorumlamaktadır. Weber (2012: 642) bir kısım inançların yaşanan toplum gerçeğinin belirgin izleri taşıdığını, hatta yeri ve sırası geldikçe o gerçek içinde saklı bir takım maddi-politik çıkar hesaplarının ideolojik bir yansıması halini almış olabileceğini söylemektedir. Ülgener (2015: 26) bunun İslam'daki örneklerinden birisi olarak Emevi İktidarı'nı gösterir. Ona göre Emevilerin iktidarı ellerine geçirdikten sonra kaderciliğe dört elle sarılmaları, iktidarlarını ilahi bir takdir olarak kabul ettirme gayretinden başka bir şey değildir. Çarpıtılmış kader düşüncesinin özellikle Emeviler döneminde yayıldığı, bu durumun da günümüz insanlarının sorumluluktan kaçma ya da tevekkülü kadere boyun eğmek şeklinde algılamalarına neden olduğu söylenmektedir (Akto, 2016: 886). Ülgener (2015: 26) Emevi hükümdarlarının kan döküp haksız mal elde ederken "*bizim fiilimiz kaza ve kader neticesidir"* dediklerini aktarmaktadır.

Tevekkül kavramının daha çok tasavvufi yaşayışın yanlış anlaşılması yüzünden gerçek anlamını yitirdiği iddia edilebilir. Tasavvuf âlimlerinin tevekkülün itikadi yönünü vurgulayarak yaptıkları açıklamalar, pratiğe dökülünce doğru zeminden saparak tembelliğin kamuflajı haline gelmiştir (Tokpınar, 2010: 52). Yani imanın kemali olarak görülen tevekkül ameli terk olarak algılanmıştır (Sarıkaya, Şeren, 2017: 81).

Güngör'e (1991: 38) göre Sufilik başlangıçta bir yaşama tarzı ve günlük manasıyla bir hayat felsefesi olarak çıkmış, sonradan bu hayat görüşüyle paralel inançlar da teşekkül etmeye başlayınca sünni islam akidesinin dışında veya ona ters bir telakki manası kazanmıştır. Güngör (1996: 12) tasavvufi doktrinlerin emperyalistlerin işine yarayan birer tuzak, birer miskinlik felsefesi olarak telakki edilmeye başladığını ifade etmektedir. Benzer şekilde Ülgener (2015: 90) de çoğunlukla tabanı muhatap alan basit sofiyane telkinlerin tevekkülü İslam'ın bıraktığı noktadan geriye, tam ve katıksız teslimiyete çekip götürdüğünü söylemektedir. Tevekkül artık olup bitene seyirci olmaktan ibaret pasif bir teslimiyete bağlanmıştır. Bu durum Müslümanların pasif, atalet içinde algılanmalarına sebep vermiştir. Müslümanların nasıl algılandığını Frankl (1997: 29) İkinci Dünya Savaşı sırasındaki toplama kampı deneyimlerini aktardığı kitabında şu ifadelerle göz önüne sermektedir. "*Müslüman deyimiyle neyi söz konusu ettiğimizi biliyor musunuz? Perişan, kendini bırakmış, hasta, bir deri bir kemik görünen ve fiziksel olarak daha fazla çalışamayan… İşte böyle birisine "Müslüman" deriz. Er ya da geç, genellikle kısa bir süre içerisinde, her "Müslüman" gaz odasını boylar. Bu*

nedenle unutmayın: Traş olun, dik yürüyün, becerikli olun; o zaman gaz odasından korkmanız gerekmez."

Tevekkül kavramının yanlış yorumlanması nedeniyle ortaya çıkan tembelliği ironik bir şekilde eleştiren Mehmet Akif Ersoy (2006: 243) Vaiz Kürsü'de isimli şiirinde şöyle seslenmektedir:

"*Çalış dedikçe şerîat, çalışmadın, durdun,*
Onun hesâbına birçok hurâfe uydurdun!
Sonunda bir de ***tevekkül*** *sokuşturup araya,*
Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya!
Bırak çalışmayı, emret oturduğun yerden,
Yorulma, öyle ya, Mevlâ ecîr-i hâssın iken!
Yazıp sabahleyin evden çıkarken işlerini,
Birer birer oku tekmil edince defterini;
Bütün o işleri Rabbim görür. Vazîfesidir...
Yükün hafifledi... Sen şimdi doğru kahveye gir!
(……)
Ya sen nesin? ***Mütevekkil****! Yutulmaz artık bu!*
Biraz da saygı gerektir Ne saygısızlık bu!
Huda'yı kendine kul yaptı, kendi oldu Huda;
Utanmadan da ***tevekkül*** *diyor bu cür'ete Ha?"*

Akif, kader ve tevekkül inançlarının İslamiyet'in ilk dönemlerinde dinamizme sebep olurken, sonrasında tam aksi bir şekilde durağanlık ve miskinliğe sebep olduğunu tespit eder. Bu yanlış yorumlamayı en acımasız ifadelerle eleştirerek, bu kavramları tekrar asli anlamlarına döndürmeye çalışır, azim ve çalışmaya özellikle vurgu yapar. Akif'e göre bu kavramlar zamanla sorumluluk bilincini yok eden bir anlam sapması yaşamıştır. Akif İslam dünyasındaki gerilemenin arka planında bu anlam sapmasının etkili olduğunu düşünmektedir (Arslan, 2014: 11; Beyaz, 2015: 96; İmamoğlu, 2016: 17).

İslâmi ilimlerin hemen bütün dallarında eser veren Musa Cârullah Bigiyev kendi döneminde ortaya çıkan problemlere, İslâm'ın evrensel mesajını esas alarak yeni çözümler getirmeye çalışmıştır (Gafarov, 2009: 47). Ona göre de kaza, kader, tevekkül gibi kavramlar yanlış yorumlanarak insanların tembelliğine sebep olmuştur. Bigiyev'e göre her şey Allah'ın belirlediği sebepler zincirine göre meydana gelmektedir. Tevekkül sebepleri terk etmek için değil, sebeplerle insanın azmini güçlendirmek içindir (Bigiyev, 1975: 96-112).

Tasavvufun temel terimlerinden olan tevekkül ilk dönem kelam kaynaklarında kendine yer edinememiştir. Ancak son dönem kelam kitaplarında ele alınmaktadır. Tokpınar (2009: 49) bu durumu kelamcıların tevekkül tanımı üzerinde durup düşünmediklerini; fakat tasavvufi tevekkül anlayışının, yanlış anlaşılması yüzünden olumsuz sonuçlara neden olmasının onu kelam konusu haline getirdiği şeklinde yorumlamıştır. Günümüzde tevekkül konusu kelam ilmi içerisinde kader konusu ile ilişkilendirilerek ele alınmaktadır. Kılavuz'un (2014: 176) Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş kitabında tevekkül "Kader ve Kazaya İman" bahsinde ele alınmıştır. Burada tevekkül "*hedefe ulaşmak için gerekli olan maddi ve manevi sebeplerin hepsine başvurduktan ve yapacak hiçbir şey kalmadıktan sonra, Allah'a güvenmek ve ondan ötesini Allah'a havale etmek*" olarak tanımlanmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen (1971: 308) de Muvazzah İlm-i Kelam adlı çalışmasında tevekkül konusuna yer vermiştir. Altıntaş'ın (2000: 113) yazgıcı ve özgürlükçü tevekkül anlayışı hakkında yayınladığı makalesinde kader ve tevekkül konusu ilişkilendirilerek, tevekkülün günümüzde anlam kaymasına uğradığı ifade edilmiştir. Neredeyse tasavvufi olmayan tüm kaynaklarda tevekkül konusu ele alınırken onun anlam kayması yaşadığı, yanlış yorumlandığı vurgulanmakta, doğru anlaşılmasına yönelik açıklamalar yapılmaktadır. Tasavvufta daha çok yıkayıcısının önündeki ölü olmak örneğinde olduğu gibi teslimiyet vurgusuyla ele alınan tevekkülün, halk nezdinde yanlış anlamalara sebebiyet verdiğinin düşünülmesi üzerine, yakın tarihli açıklamalarda, farklı vurgulamaların olduğu görülmektedir. Tarihi süreç içerisinde tevekkülün Kur'an'daki anlamını kaybederek, istismar edildiği; tembelliğin, ataletin meşrulaştırılmasının bir aracı olduğu ifade edilmektedir (Bkz. Akto, 2016; Altıntaş, 2000: 113; Bigiyev, 1975; Demirci, 2010:274; Göktaş, 2016; Hatip, 2006: 11; Karaman, 1996: 82; Milaslı, 2014, Oral, 2016; Sarıkaya, Şeren, 2017; Tokpınar, 2009: 75)

Tevekkülü dini ve tasavvufi bir terim olarak ele alan Çağrıcı (2012: 2) bazı mutasavvıfların Allah'ın takdirine rıza göstermeyi tamamen pasif bir bekleyiş, her türlü tedbirden kaçınılması şeklinde anlamış olasalar da, çoğunluğun amelî olarak sebeplere başvurmayı tevekküle aykırı görmediğini söylemektedir. Uludağ (2012b: 3) mutasavvıfların tevekkül anlayışlarını aktarırken, sûfîlerin Allah'a tevekkül etmek ile sebeplere sarılma veya tedbir alma arasında bir tezatlık görmediklerini söylemektedir. Uludağ "*Kul her şeyin Allah'ın takdiriyle olduğu kanaatini taşıdığı sürece kalpteki*

tevekkül hali beden ve organlarla faaliyette bulunmaya aykırı düşmez" demekte, sûfîlerin tedbiri terk etmekten söz ederken asla ameli, çalışıp kazanmayı terk etmekten bahsetmediklerini, bunları yerine getirmenin gerekliliğini vurguladıklarını ifade etmektedir. Ateş (2004: 328) de mutasavvıfların, tevekkülün sebeplere sarılmaya engel olmadığı konusunda fikir birliğinde olduğunu vurgulamaktadır.

Güncel tanımlarda ise çaba kısmı da vurgulanmakta; kişinin gerekli çabayı gösterdikten sonra, işin sonucunu Allah'a bırakması olarak ele alınmaktadır. Akseki (2014: 97) tevekkülü "*Maksada erişmek için gereken maddi ve manevi nedenlerin hepsine yapıştıktan ve başka hiçbir şey kalmadıktan sonra Allah'a güvenmek ve ondan ötesini Allah'a bırakmak*" şeklinde tanımlamaktadır. Demirci'nin (2010: 274) tanımı "*İnsanın herhangi bir konuda kendi üzerine düşen bir sorumluluğu yerine getirdikten sonra, dışarıdan gelebilecek engelleyici unsurların bertaraf edilmesi için Allah'ı vekil kılması, O'na güvenmesi*"; Hatip'in (2006: 13) tanımı "*meşru bir hedefe ulaşabilmek için bir taraftan gerekli tüm çabayı gösterirken, diğer taraftan da Allah'a dayanıp güvenmek ve işin sonunu ona bırakmak*"; Solmaz'ın (2006: 66) tanımı "*kişinin yaşamı içerisindeki sorumluluk alanına giren tercihine bağlı işlerinde, üzerine düşen görevleri yerine getirdikten sonra, olayla ilgili neticeyi Allah'a bırakması*"; Sağıroğlu'nun (2009: 1) tanımı "*insanın her hususta isteklerine ulaşmak için, elinden gelen bütün gayreti sarf ettikten sonra, emeklerinin boşa gitmemesi için Allah'tan başarı ve yardım dilemesi ve ona güvenmesi*"; Yalçın'ın (2008: 22) tanımı "*bütün güçlüklerine rağmen işlerimizi başarmamıza vesile olacak bütün sebepleri kullandıktan sonra, sonucunu Kadir-i Mutlak olan Yüce Allah'a havale etme ve Yüce Allah'ın hakkımızda en iyisini dileyeceğine olan inanç, güven, ümit ve huzurun adı*" şeklindedir.

Benzer tanımları çoğaltmak mümkündür. Görüldüğü gibi güncel tanımlarda kişinin elinden gelen çabayı göstermesi vurgusu göze çarpmaktadır. Bununla birlikte, sebepleri yerine getirirken kalbi sebeplere değil Allah'a bağlamak hususu yine ön plandadır. Zahirdeki vasıtalara sarılmak, fakat bu sebeplere güvenmemek, bel bağlamamak (Solmaz, 2006: 11); gücünün yettiği kadar çalışmak, peşinden başarının Allah'tan geldiğine gönülden inanarak, o konu hakkında sadece Allah'a güvenmek, O'na yönelmek (Aydın, 2008: 71); gerçek failin sebepler değil Allah olduğuna inanmak (Hatip, 2006: 14) mutasavvıfların tanımlarına olduğu gibi, güncel tevekkül tanımlarına da dahildir.

Tevekkül konusunda sıklıkla kullanılan "elinden geleni yaptıktan sonra…" şeklinde giden tanımlamalara Tokpınar (2009: 45) tarafından eleştiri getirilmiştir. Tokpınar insan davranışlarının Allah ile ilişkisinde önce ve sonra şeklinde bir ayrıma gidilemeyeceğini vurgulamaktadır. Bu durumun tevhidi bölünmüşlüğe sebebiyet verdiğini, İslam'da her şey her anda ve her yerde Allah'ın olduğundan, tevekkülün tanımının da buna uygun olması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre bir Müslüman için, işin başının da sonunun da kendisine bırakılabileceği Allah'tan başka bir varlık zaten olamayacağından, önce-sonra şeklinde bir ayrım yapılması inanç açısından yanlıştır. Uludağ (2012b: 3) da tevekkülün alanına dair daha geniş bir açıklama yapmıştır. Ona göre insanın faydalandığı veya zarar gördüğü her şey, bütün hal ve davranışları geniş anlamda tevekkülün konusunu oluşturur. Nitekim Mevlana (2013: 46) tevekkülü hayat mücadelesinin Allah ile olan irtibatı, bağı olarak ele almıştır.

Bir toplumun kaderinde kavramların önemi büyüktür. Zira kelimeler ve kavramlar bulundukları kültür sistemleri ile karşılıklı etkileşim halinde olup, hem onları etkilemiş hem de onlardan etkilenmişlerdir (Akto, 2016: 895). Dolayısıyla kavramlar yalnız başına değil, bir sistem içinde değer kazanmaktadır (Izutsu, 2013). İnsanların dine bağlanmaktan ne anladıkları da zaman ve şartlara göre değişmektedir. Bizim anlayışımız karşımızdaki problemlerle, idrak ettiğimiz dünya ile yakından ilgilidir (Güngör, 1991: 35). Bu açıdan tevekküle yönelik algılamalar da hem gündelik hayata etki etmiş, hem ondan etkilenmiştir. Daha genel anlamda da içinde bulunduğu dönemden etkilenmiş ve onu etkilemiştir.

2.3. Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Tevekkül

Tevekkül konusu, Kur'ân-ı Kerîm'in ana konularından birisi olarak ele alınmaktadır (Bkz. Demirci, 2010: 273; Kiraz, 2007: 207). Kur'anda 70 ayette tevekkülle ilgili isim ve fiiller geçmektedir. Tevekkül ayetlerinde tevekkül fiili bazen mü'minlere emir şeklinde, bazen peygamberlerin ve mü'minlerin ahlâkî davranışları, bazense peygamberlerin eğitim metotlarından biri olarak zikredilmiştir (Solmaz, 2006: 8). Kur'an-ı Kerim'de geçtiği yerlere bakıldığında özellikle iman etmeyle beraber kullanıldığı görülür. Kur'an-ı Kerim'de "*Müminler Allah'a tevekkül etsinler*" cümlesi sekiz yerde, "*Tevekkül edenler Allah'a tevekkül etsinler*" ifadesi dört yerde, "*eğer mü'min iseniz Allah'a tevekkül ediniz*" şeklindeki ifadesi iki yerde geçmektedir.

Peygamberlerin kavimleriyle olan mücadelelerinde de Allah'a tevekkül ettikleri, "*Allah'a tevekkül ettim/ettik*" ifadeleri on beş yerde geçmektedir (Aydın, 2008: 74). Allah'a inananların O'na tevekkül etmesi gerektiğini vurgulayan âyetler tevekkülün iman ile ilişkisini, mü'minlerin inkârcıların zulümlerine direnirken Allah'a tevekkül etmesini isteyen, bu konuda peygamberlerden örnekler veren âyetler de amelle, tutumla ilişkisini göstermektedir (Çağrıcı, 2012: 1).

"*Sen, asla ölmeyen ve daima diri olan Allah'a tevekkül et ve O'nu hamd ile tesbih et. Kullarının günahlarından onun haberdar olması yeter* (el-Furkan, 25/58)", "*Sen, O güçlü ve üstün, esirgeyici olan Allah'a tevekkül et* (eş-Şuara, 26/217)", "*Sen, artık Allah'a tevekkül et; çünkü apaçık olan hak üzerindesin* (en-Neml, 27/79)", "*Allah'a tevekkül et; vekil olarak Allah yeter* (el-Ahzab, 33/3)" ayetlerinde emir kipiyle tevekkül emredilmektedir.

"*Ey iman edenler, Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın; hani bir topluluk size ellerini uzatmaya yeltenmişti de, (Allah) onların ellerini sizlerden geri püskürtmüştü. Allah'tan korkup sakının. Mü'minler yalnızca Allah'a tevekkül etmelidirler* (el-Maide, 5/11)", "*De ki: Allah'ın bizim için yazdıkları dışında, bize kesinlikle hiçbir şey isabet etmez. O bizim mevlamızdır. Ve mü'minler yalnızca Allah'a tevekkül etmelidirler* (et-Tevbe, 9/51)", "*Allah; O'ndan başka ilah yoktur. Öyleyse mü'minler (yalnızca) Allah'a tevekkül etsinler* (et-Teğabün, 64/13)" ayetlerinde inananların Allah'a tevekkül etmeleri emredilmektedir.

" *...De ki: Allah bana yeter. Tevekkül edecek olanlar, O'na tevekkül etsinler* (ez-Zümer, 39/38)" ayetinde ise tevekkülün Allah'a yapılması gerektiği buyrulmaktadır. Ayetlerde geçen "O'ndan başka ilah yoktur" vurgusu dikkatleri tevhid inancına çekmekte, bununla ilişkilendirilen tevekkül kavramı ise, tevhid inancını pekiştirmektedir. Bu vurgu kişinin bilinçaltında vekil kabul ettiği başka bir varlığın olduğuna işaret olarak ele alınabilir. Bu durum, tevhide aykırıdır ve bu düşünce tevekkül inancının da yanlış anlaşılmasına sebep olacaktır. Bu nedenle, Allah kullarından tek ilah olarak kendisine inanılmasını ve bu inancın pratiğe yansıması olan tevekkülü istemektedir (Solmaz, 2006: 26). Kur'an'ın tanıttığı Allah, Hayy, Kayyum, yarattıklarını görüp gözeten, onların rızıklarını veren, dualarına icabet eden, her şey

üzerinde vekil olan, her an eylem halinde olan, her insanın O'na tevekkül etmesi gereken Allah'tır (Akto, 2016: 897).

Kur'an-ı Kerim'de tevekkül ile ilgili olan ayetlerin içeriği incelendiğinde genel olarak aşağıdaki anlamlarda kullanıldığı sonucuna varılabilir (Tokpınar, 2009: 68-69). Tevekkül Kur'an-ı Kerim'de;

- İnanmayanlara karşı tevhid mücadelesinde Allah'ın peygamberlerden tevekkül etmelerini istemesi; korkmadan vahye uymaları ve tebliğ konusunda kimseden çekinmemeleri, yalnızca Allah'ın yardımı ve desteğiyle başarıya ulaşabileceklerini bilmeleri gerektiği bağlamında,
- Müşriklere karşı Allah'a güvenerek mücadele etme ve dine bağlı kalmaya devam etme anlamında,
- Bir tevhid ilkesi olarak inananların yalnız Allah'a tevekkül etmeleri gerektiği anlamında,
- Allah'a tevekkül edilirse başarıya ulaşılabileceği anlamında kullanılmıştır.

Tevekkül konusunda en sık başvurulan ayet "*Yapılacak işler hakkında onlarla müşavere et ve karar verdiğinde artık Allah'a tevekkül et. Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever* (Al-i İmran, 3/159)"dir. Fahreddin Razi (2002) "*Ayet delalet ediyor ki, tevekkül bazı cahillerin dediği gibi, insanın kendini ihmal etmesi değildir. Aksi halde, meşvereti emretmesi, tevekkülü emretmesine zıt olurdu. Bilakis tevekkül, kişinin zahiri sebeplere riayet etmesi, fakat kalbiyle onlara bel bağlamayıp Allah'ın muhafazasına itimat etmesidir*" demektedir. Tokpınar (2009: 74) bu ayeti öncesinden başlayarak bir bütün olarak ele almış; buna göre din uğruna mücadele ederken, önce bir araştırma yapılmasının, sonra ne yapılacağına karar verilmesinin, karar verildikten sonra da zafere ulaştıracak olanın yalnızca Allah olduğunun bilinerek, korkmadan işe girişilmesinin emredildiği şeklinde yorumlamıştır. Müfessirlerin bir kısmı bu ayeti yorumlarken, hükmü genellemiş ve tevekkülün dünyevi işleri de kapsadığına dair açıklamalarda bulunmuşlardır.

Müslüman, çalışıp elinden gelen gayreti gösterir; çalışma ve gayretinin sonucunu ise Allah'ın takdir ve iradesine bağlı görür. Müslüman'ın düşüncesinde

sonuçlarla sebepler arasında mutlak bağlılık yoktur. Dolayısıyla Müslüman, hiç bir şeyi Allah'ın kesin olarak yaratacağını söylemez, Allah'ı hiçbir şeye mecbur bilmez (Kutub, 1991: 255). Kişinin gayretlerinin araç olmaktan amaç haline gelmesi ise, hem tevhid hem de tevekkül inancını zedelemektedir. Özetle, tevekkül fiili hem akla, hem dinî esaslara, hem de tevhide uygun olup hepsini biraya getirmelidir.

Hz. Peygamber'in tevekkül anlayışını gösteren konu ile ilgili hadis-i şerifler, peygamberimizin bu konuyu nasıl anladığını bizlere göstermekte ve tevekkülün uygulama süreci hakkında bilgi vermektedir. Tokpınar'ın (2009: 75) tespitine göre temel hadis kaynaklarında tevekkül kelimesi garanti etmek ve tevekkül etmek anlamında olmak üzere iki genel anlamda kullanılmaktadır.

Hz. Peygamber'in tevekkülle ilgili en sık başvurulan hadislerinden birisi Hz. Ömer'den rivayet edilen "*Eğer Allah'a hakkıyla tevekkül etseydiniz, kuşları rızıklandırdığı gibi sizi de rızıklandırırdı. Onlar sabahleyin aç olarak çıkarlar ve tok olarak dönerler"* dir (Tırmizi, "Zühd" 33). Hadiste kuşların sabahleyin aç olarak yuvalarından çıkmalarına vurgu vardır. Kuşlar karınlarını doyurmak için yuvalarından ayrılmakta ve kendi usullerince rızıklarının peşine düşmekte, pasif bir duruş sergilememektedirler. Hadiste dikkat çekilen ana nokta budur. Tokpınar (2009: 106) hadisteki kuşların daha rızık aramaya çıkmadan tevekkül ettiklerini ve gün boyunca da tevekkül inancına sahip olarak hayat sürdürdüklerini vurgulamaktadır.

Bir diğer sık başvurulan hadis de Hz. Peygamber'in, "Devemi bağladıktan sonra mı tevekkül edeyim yoksa bağlamadan mı?" diye soru soran bir sahabeye, "Önce bağla, sonra tevekkül et" şeklindeki cevabıdır (Tirmizî, "Kıyâme", 60). Bu hadis çoğunlukla tevekkülden önce gerekli tedbirlerin alınması gerektiğine dair delil olarak kullanılmaktadır.

Hz. Peygamber'in yaşantısına bakıldığında dualarında (Buhari, "Teheccüt", 2), evden çıkarken, hastalık halinde, musibetler karşısında tevekkül ettiği görülmektedir (Buhari, "Tevhid", 7). Hadislerin ortaya koyduğu ortak nokta tevekkülün kişinin gayreti ile birlikte olması gerektiğidir. Tevekkül kişinin kendisi için gerekli olan şeylere ulaşma veya zararlı şeylerden uzaklaşma konusunda gerekli etkinlikleri yaptıktan sonra kalbin Allah'a yönelmesi ve sonucu O'ndan beklemesidir (Solmaz, 2006: 14).

Kuran-ı Kerim ve hadislerde tevekkül önerilen ve emredilen bir yönelim olup, mütevekkil kişilerden övgüyle bahsedilmektedir. Tevekkül kavramının geçtiği ayetler ve Hz. Peygamber'den aktarılan tevekkülle ilgili hadisler değerlendirildiğinde, tevekkülün İslam'ın temel kavramlarından birisi olduğu, tevekkülün önerildiği durumların çeşitlilik gösterdiği, farklı duygu ve motivasyonlarla tevekküle yönelim gösterildiği görülmektedir.

2.4. Tevekkül ile Bağlantılı Psikolojik Kavram ve Süreçler

Tevekkül ön bilgi, hal ve fiilden oluşan bir hakikattir (Hatip, 2006:169). Bu tanımdan hareketle, doğru tevekkül anlayışı bireyde bilişsel, duygusal ve davranışsal olarak doğru tutumların oluşması sonucunu doğuracaktır (Tokpınar, 2009: 149). Gazali'nin de tevekkülü ilim, hal ve amel ekseninde ele aldığı göz önünde bulundurulursa; tevekkülün duygu, düşünce ve davranış boyutlarının olduğu söylenebilir. Tevekkülün bu boyutları ilgili literatürde İslam bilimleri çerçevesinde ele alındığı için tevekkülü psikolojik perspektifle ele alan doğrudan bir literatür oluşmamıştır. Bununla birlikte İslam bilimleri alanında yürütülen çalışmalar, tevekkülün insan duygu, düşünce ve davranışları üzerindeki potansiyel etkilerine vurgu yapmışlardır. Çağrıcı (2012: 2) tecrübelerin, inanan ve tevekkül eden insanların başarısızlıklar karşısında daha metanetli ve ümitvar olduğunu gösterdiğini, bu tespitin psikoloji ve pedagoji açısından büyük önem taşıdığını söylemekte; tevekkülün iyimser ruh halini korumayı, moral çöküntüsünden kurtulmayı sağladığını ifade etmektedir. Tokpınar (2009: 23) tevekkül konusunun sosyolojik ve psikolojik yönü bulunduğunu ifade etmiş ve çalışmasında tevekkülü salt dini bir kavram olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve bireysel yönleriyle ele almıştır. Tevekkül konusunun psikolojik ve sosyolojik yönlerine atıfta bulunan çeşitli çalışmalar vardır (Altıntaş, 2000; Aydın, 2008; Karaman, 1996). Tevekkül kavramın içerdiği anlamlar dolayısıyla ilişkili olduğu düşünülen ve insanın duygu, düşünce ve davranışlarına etki eden bazı psikolojik kavram ve süreçler aşağıda aktarılmıştır.

2.4.1. Nedensel Yüklemeler

Yükleme teorisi tevekkül kavramının psikolojik boyutunun anlaşılmasına olanak sağlayacak teorilerden biridir. Yükleme teorisi davranışlara ilişkin olarak insanların

“neden” sorularını yanıtlama biçimlerine odaklanır. Bu teori insanların deneyimlerini anlamlandırmak ve şahit oldukları olayların sebeplerini anlamak için çabaladıklarından hareket eder. Yükleme teorisinin temeli, neden ve sonuçlar arasında bulunan ilişki ve bireyler tarafından algılanan sebeplerin davranışları nasıl etkilediğidir (Gronhaug, Falkenberg, 1994: 23). Yükleme konusunu ilk olarak çalışan sosyal psikolog Heider’e (1958: 172) göre bireylerin davranış ve olaylar ile ilgili olarak nedensel yüklemelerde bulunmaları iki temel güdüye dayanmaktadır. Bunlardan ilki dünya hakkında tutarlı, parçaları birbirine uyan bir anlayışa ulaşma ve ikincisi çevreyi kontrol etme güdüsüdür. Aksi takdirde dünya içinde yaşamak için çok rastlantısal, şaşırtıcı, tutarsız ve tehlikeli bir yer olacaktır (Taylor, Peplau, Sears, 2012: 52). Dinler, kişisel veya toplumsal olayları nasıl açıklamamız gerektiği konusunda bizlere hazır cevaplar sunmaktadır. Hemen hemen bütün dinler başımıza gelenlerin Allah’ın iradesiyle gerçekleştiğini ve bu sayede hepimizin sınanmakta olduğunu söylemektedir (Gürses, 2008: 362). Tevekkül yönelimi İslam dininin inananlarına sunduğu hazır çerçevelerden birisidir. Tevekkül yöneliminde takdirin Allah’tan olduğuna dair kesin bir inanç vardır. Olaylar arasında materyalist bir neden-sonuç ilişkisi yoktur. Kuşeyri’nin (2016: 249) ifade ettiği gibi “*Kul takdirin Allah Teâla cihetinden olduğuna gerçekten ve kesin olarak kanaat getirmiş olursa, bu durumda istediği bir şeyi elde edemezse O’nun takdiri buymuş, elde ederse bu O’nun lütfudur diye düşünür*.” Bu düşünce şekli kişinin yaşadığı olaylara yüklediği nedenlerde genel bir yaklaşım, çerçeve sunmaktadır.

Dinlerin olayların nedenlerine ilişkin hazır kalıplar sunması nedeniyle, yükleme ve din konusu araştırmalarda yer bulmuştur. Nedensel yüklemelerde seküler açıklamalar (şans, durumsal etmenler ve karakter ile ilgili faktörler) olduğu kadar, günlük olayların dini nedenlere (Tanrı’nın planı, mukadderat, aslî günah, Şeytan’ın işi) yükleyerek açıklanması da sık rastlanılır bir durumdur (Lupfer, Brock, DePaola, 1992: 486). Bazı araştırmacılar dinî yüklemelerin, dindışı yiklemelere oranla daha çok öz kontrol ve takdir hissi verdiğini ifade etmektedirler (Spilka, Shawer, Kirkpatrick, 1985: 8-10). Dinlerin en belirgin özelliklerinden birisi sundukları her türden nedensel açıklamalardır. Tarihin neredeyse her döneminde inanç sistemleri Evren’in yaratılışı, doğal afetlerin meydana gelişi, hayattaki başarılar, başarısızlıklar, ölüm, çekilen acılar gibi çok geniş aralıkta nedenler, açıklamalar sunmaktadır (Gürses, 2008: 366).

Yükleme teorisiyle ilgili en geleneksel yaklaşımlar, yüklemelerin anlama isteği, olayları kontrol ve tahmin etme çabaları ve benlik değerini korumak gibi farklı işlevleri olduğunu belirtmişlerdir. Dini kavram sistemleri de, benlik-değerini yücelten ve kontrol duygusunu arttıran prosedürler ve kavramlar kadar, olayların anlam-arttırıcı değişik açıklamalarını da sunmaktadır (Spilka, Shaver, Kirkpatrich, 1985). Dini yönelimlerden birisi olan tevekkül de bireyin yaptığı dini yüklemelerden birisidir. Bireyin yaşadıklarını açıklama ve anlamlandırma girişimi olarak dinî yükleme faaliyeti, kısmen İslam Düşüncesi'ndeki Kelam İlmi'nde irade tartışmaları içerisinde ele alınmıştır (Bkz. Karadaş, 2009; Kılavuz, 2014; Topaloğlu, 2014). Yüklemelerin işlevlerinden olan olayları anlamlandırma, kişinin benlik değerini koruma ve olayları kontrol etme ile din ve tevekkül yönelimi arasındaki bağlantılar aşağıda açıklanmıştır.

2.4.1.1. Nedensel yüklemeler bağlamında olayları anlamlandırma

Nedensel yüklemelerin amaçlarından birisi olayları anlamlandırma isteğidir. Anlam, psikolojide merkezi bir konudur (Baumeister,1991: 205). Anlam birleştirici bir yapı olarak psikolojide çok şey vaat etmektedir (Paloutzian, Park, 2013: 47). Frankl (2006) anlam arayışından, Maslow (2001) anlama isteğinden, güdülenme teorisyenleri araştırma ve merak dürtüsünün varlığından bahsetmişlerdir. Yaşamda anlam arayışı, insan davranışlarını yönlendiren temel güdüdür (Nelson-Jones, 1995). Her insan bilerek ya da bilmeyerek, fakat her durumda anlam arayan bir varlıktır (Bahadır, 2011: 14). Psikolojide anlam mefhumu genellikle yükleme ve başa çıkma stratejileri içerisinde ele alınmıştır (Paloutzian, Park, 2013: 49).

Frankl (2006: 18), hayattaki temel amacın zevk ve güç elde etmek olmadığını, yaşamın anlam ve amacını bulmak olduğunu ileri sürerek; anlam için duyulan arzuyu, insanın asli ve temel dürtüsü olarak tanımlamıştır. Ona göre anlam arayışı insan olmanın ayırt edici özelliğidir (Frankl, 2006: 24). İnsan içinde bulunduğu psikolojik ve çevresel oluşumları anlamlandırmak ve zorlukları kabul edilir hale getirmek için kendine çeşitli açıklama modelleri aramaktadır. Bu amaçla bazıları kendilerine uygun buldukları ideolojiye bağlanırken, bazıları da dini akımlara bağlanmayı tercih etmekedirler (Bahadır, 2011: 32). Din, anlamın en üst seviyeleriyle ilgilenmektedir (Baumeister, 1991: 205). Dini inanç sistemleri, sundukları tatmin edici yöntemler sayesinde, bireyler için, dünyada gerçekleşen olayları açıklamalarını mümkün kılan

kapsamlı ve bütünlüklü anlam çerçeveleri sağlarlar (Spilka, Shaver, Kirkpatrich, 1985). Anlamlandırma tecrübesi için bir çerçeve sağlaması bakımından din, bireylerin belirli olaylara anlam yüklemelerine veya başlangıçtaki değerlendirmelerine güçlü bir şekilde etki etmektedir (Park, 2013: 30). Din olağanüstü durumlarda olduğu kadar, olağan durumlar için de hazır anlam çerçeveleri sunmaktadır. Bu nedenle din anlam ilişkisi hakkında çok sayıda çalışma yürütülmüştür.

Din ve anlam arasındaki ilişki derin ve karmaşıktır. Hatta dinin, bireyin sağlığı ve huzurlu olması üzerindeki etkisinin büyük oranda onun anlamı tedarik etmesinden kaynaklanabileceği ileri sürülmektedir (Park, 2013: 29). Krizler, bireylerin belirli bir stresli olayın anlamını değerlendirme ve küresel inanç ve hedefleri arasındaki çelişkiyi azaltmak için çaba sarf etmeleri boyunca, anlam oluşturma süreçlerini tetikleyebilir (Baumeister, Vohs, 2002). İnsanlar birincil sıkıntılarını hafifletmeye yardım etmesi için genellikle yeni yüklemeler yaparlar (Park, Folkman, 1997). Din, pozitif yeni yüklemeler yapmak için birçok fırsat sunar, bir olayın niçin meydana geldiğinin daha kabul edilebilir sebebinin araştırılmasında sıklıkla dine başvurulur. Böylece dini açıklamalar, dindarların olayların başlangıçtaki görünümüne ve ıstırabına aldırmaksızın, her bir olayın Tanrı'nın planının bir parçası olduğuna inanmalarına imkan sağlar (Park, 2013). Din, bireyin iyi veya kötü her ne şekilde olursa olsun, başına gelen her olayın bir anlamı olacağını garanti eder. Bu yüzden dini inançlar, günlük olayları algılamak, kavramak ve değerlendirmek, onları daha geniş modelin bir parçası olarak deneyimlemek için bir yapı sunar.

İslam düşüncesinde Yüce Allah'ın bütün fiillerinin hikmetle dolu olduğu, O'nun yaptıklarında asla manasızlık olmadığı kabulü vardır (Topaloğlu, 2014: 292). Mutasavvıflar tevekkül konusunu açıklarken öncelikle iman ile ilişkisi üzerinde durmuş ve tevekkül olmazsa kamil bir imana sahip olunamayacağını ifade etmişlerdir. Yine tevekkül ile ilgili açıklamalarda tevhid ve teslimiyet sıklıkla kullanılan kavramlardır. Bu açılardan kişinin yaşadığı olaylara dair yaptığı açıklamalarda, bulduğu anlamlarda failin Allah olduğuna dair sonuca varması, tevekkül yöneliminin düşünce boyutu olarak ele alınabilir. Kur'an-ı Kerim'de geçen "*De ki: Allah'ın bizim için yazdıkları dışında, bize kesinlikle hiçbir şey isabet etmez. O bizim mevlamızdır. Ve mü'minler yalnızca Allah'a tevekkül etmelidirler* (et-Tevbe, 9/51)" ayeti kişinin başına gelen her türlü olay için genel bir anlamlandırma çerçevesi sağlamaktadır. *"...ve onu hesaba katmadığı bir*

yerden rızıklandırır. Kim de Allah'a tevekkül ederse, O, ona yeter. Elbette Allah, kendi emrini yerine getirip gerçekleştirendir. Allah, her şey için bir ölçü kılmıştır (et-Talak, 65/3)" ayeti de olayları materyalist bir neden-sonuç ilişkisi kurarak anlamlandırmamayı, Allah'ın failliğini hesaba katmayı işaret etmektedir.

2.4.1.2. Nedensel yüklemeler bağlamında benlik saygısını artırma

Kim olduğumuz hakkında sahip olduğumuz inançların tümüne benlik adı verilir (Taylor, Peplau, Sears, 2012: 105). Yükleme faaliyeti bireyin benliğini yüceltme ve tehlikelere karşı benlik bilincini koruma çabasıdır (Spilka, Shaver, Kirkpatrich, 1985). Araştırmacılar, trajik olayların benlik değerine zarar verdiğini ve yükleme sürecinin, olumlu benlik algısını yeniden sağlamak üzere kullanıldığını ifade etmektedir. Çünkü her türden olumsuzluk, başarısızlık, tehlike durumu kişinin benliğine olan saygısını tehdit eder. Bu sebeple de kişi duruma özel bir takım açıklamalar getirme ihtiyacı hisseder (Arkonaç, 1998: 143).

Dini inanç sistemleri, benlik-bilincinin korunması ve yüceltilmesine katkı sağlar. Dinlerdeki yaratıcının tüm insanları sevdiği inancı koşulsuz saygı duygusunu; ibadet, ahlaki erdemler gibi vasıtalar da koşullu saygı duygularını arttırabilir (Spilka, Shaver, Kirkpatrich, 1985). Kur'an-ı Kerim'de yer alan "*Eğer Allah size yardım ederse, artık sizi yenilgiye uğratacak yoktur ve eğer sizi yapayalnız ve yardımsız bırakacak olursa, ondan sonra size yardım edecek kimdir? Öyleyse mü'minler, yalnızca Allah'a tevekkül etsinler* (Al-i İmran, 3/160)" ayeti inanan bir insanın benlik değerini korumaya ve artırmaya yönelik önemli bir motivasyon sağlamaktadır. Aynı şekilde Allah zorluklar karşısında inananlara tevekkül etmelerini emretmektedir. Bu sayede tevekkül kriz durumlarında benlik değerini korumaya yönelik bir işlev de görmektedir. "*Kafirlere ve münafıklara itaat etme, eziyetlerine aldırma ve Allah'a tevekkül et. Vekil olarak Allah yeter* (el-Ahzab, 33/48)" ve "*Şüphesiz gizli toplantıların fısıldaşmaları (kulis), iman edenleri üzüntüye düşürmek için ancak şeytan (ürünü olan işler)dandır. Oysa Allah'ın izni olmaksızın o, onlara hiçbir şeyle zarar verecek değildir. Şu halde mü'minler, yalnızca Allah'a tevekkül etsinler* (el-Mücadele, 58/10)" ayetleri kriz durumlarında benlik değerini korumayı sağlayacak yaklaşımlar içermektedir. İbn Ataullah El-İskenderi (2006: 24) Allah'ın lütuflarını hoş görülmeyen şeylerde gizlediğini; belalarda, hastalıklarda, yoksullukta ancak basiret sahiplerinin

anlayabileceği nice lütuf sırlarının gizli olduğunu ifade ederek, inananların zorlu durumlarında benlik değerini koruyabilecek, yükseltebilecek bir açıklama sunmuştur. Aynı zamanda bir işe tevekkül ederek başlayan kişide başarı ya da başarısızlık kaygısı olmayacağından, psikolojik olarak gerekli olan en zor mesafeyi aşmış olacaktır.

Kuşeyri'nin (2000: 394) tevekkül sahiplerinin hallerini ifade eden aşağıdaki tanımlaması, tevekkül etmenin benlik saygısı üzerindeki etkisini göstermektedir.

> *"Yakîn gücüne, basiret nuruna sahip olanlar hükmün cereyanı altında sakin olurlar. Duyulardan gizli olanları görür, gözlerini ince örtünün arkasına dikerler. Yollar asla onları yenilgiye uğratmaz. Zamanın hücumları onları korkutmaz. Yakında kolaylığın esintilerinin bayrağı dalgalandıracağına, güçlük bulutlarının dağılacağına inanırlar."*

Tevekkül insana her şeyden önce kişisel güven sağlar. Bu güvenin iki yönü vardır. Birincisi inanma-pratik açısından tevhid çerçevesinde inanç-davranış/iman-amel bütünlüğünün sağlanması; ikincisi de tevekkülle girişilen bir iş, başarısızlıkla sonuçlansa ya da öyle görünse bile Allah'ın iradesinin devrede olduğunun bilinmesi, öyle inanılması ve sonuçta kişinin mutsuz olmamasıdır. Yani kendisinin elinden geleni yaptığını düşünüp her türlü araştırma ve çalışmadan sonra sürecin beklediği gibi sonuçlanmaması nedeniyle Allah'ın tercihinin/meşiet öyle tecelli ettiğini bilmesi ve üzülmesine gerek olmaması yolundaki inanışı, onun mutsuzluğa düşmesini engelleyecek, mutluluğunu bir parça eksiltse de yıkıcı etkisi olmayacaktır (Tokpınar, 2009: 148-149).

2.4.1.3. Nedensel yüklemeler bağlamında kontrol ihtiyacını karşılama

Yükleme teorisinde bir başka önemli kavram kontrol odağıdır. Bireyin etkilendiği olaylar üzerindeki kontrolünün kaynağını değerlendirme şekli kontrol odağı olarak ele alınır (Kızgın, Dalgın, 2012: 63). Yüklemeler, olayların nedenleri hakkındaki yorumlar ve onlara verdikleri anlamlar sayesinde belirsizliği ortadan kaldırarak güvenli bir dünya kurmaya çalışırlar. Bu sayede, dünya üzerinde zihinsel bir hâkimiyet kurma duygusu yaşanır (Miner, McKnight, 1999: 274). Yüklemelerin amacı olaylar üzerindeki etkin kontrolü sürdürme çabasıdır (Spilka, Shaver, Kirkpatrich, 1985). Bazı teorisyenler kişideki anlam arayışı ve bilme çabasının hedefinin de olaylar üzerinde kontrolü sürdürmek olduğunu ileri sürmüşlerdir (Kelley, 1971; akt: Spilka, Shaver, Kirkpatrich, 1985). Dinler de bireylerin olayları tahmin ve kontrol etme isteklerini çeşitli yollarla

karşılamaktadır. Örneğin belirli davranış kalıplarına uyma, ibadetler vasıtasıyla geleceği kontrol edebilecekleri mekanizmalar sağlar. Dua etme, adak adama bunlara örnek gösterilebilir. Veya yaratıcıya inanan ve güvenen birinin, her şeyin daha iyi olacağına dair inancı buna örnek verilebilir. Bu şekilde, dini vasıtalar kullanılarak kontrol ihtiyacı ve isteği, yaratıcının kontrole devam ettiği inancıyla sağlanır. Dini bir yönelim olarak tevekkül de kontrolün yaratıcı üzerinden sağlanmasının bir örneğidir. Tevekkülde kişi, elinden geldiği kadar çabalar, gayret gösterir. Çabasının sonuçları içinse Allah'ın takdir ve iradesine bağlanarak, kontrol duygusunu yaratıcı üzerinden sağlama yoluna gider. Bu şekilde tevekkül eden insanın düşüncesinde sonuçlarla sebepler arasında mutlak bir nedensellik ilişkisi kurulmaz. Tevekkül sürecinde sebeplerin sonuca etki etmesini sağlayan Allah'ın iradesidir.

Olayları tanıma arzusu, bir gelecek tasavvuru, çok önem verilen arzu edilen seviyeye getirme ve kollama eğilimi insanoğlunun özellikleri içerisinde en önemli olanlarından birisi kabul edilir (Hökelekli, 2012:145). Bu eğilimle bağlantılı olarak bireylerin olayları kontrol etme isteği pek çok psikolojik teoride ele alınmıştır. Birey kendini güvene almak için çevresini kontrol etmek istemektedir. Kaygı ile ilgili kuramlarda kontrol edilemeyen, belirsizlik durumlarının bireyde kaygıya neden olduğu aktarılır. Güvensizlik aynı zamanda korku, tedirginlik, telaş, sıkıntı, ümitsizliğe neden olur. İnsan da bu belirsizliğin getirdiği kaygı ve güvensizlik durumuyla baş etmek için çevresini kontrol etmeye yönelir.

Bilim dünyasına Rotter (1996) tarafından kazandırılan kontrol odağı kavramı genel olarak iç ve dış kontrol algısı olarak iki alt boyutta ele alınır. Başlarına gelen her şeyin kendi eylemlerinin ve özelliklerinin bir sonucu olduğuna inanma içten kontrollü; şans ya da başka insanlar gibi kendi kontrollerinin dışında güçlerin bir sonucu olduğuna inanma da dıştan kontrollü olarak tanımlanır (Burger, 2006: 529). Literatüre göre içsel kontrol merkezine sahip olan bireyler kendi gelecekleri ile ilgili daha çok çaba gösteren, kendine daha çok güvenen, özsaygı gibi özelliklere sahip olan, kendilerini konumlandırabilmek için aktif olarak çevreden bilgi toplayan kişilerdir. Dışsal kontrol odağına sahip olan bireyler ise içinde bulundukları durumun değişmesi için çabalamayan, koşulları pasif bir şekilde kabul eden kişiler olarak ifade edilirler (Struthers ve diğerleri, 2001: 170). Yapılan çalışmalarda çoğunlukla olarak içten kontrollü olmanın kişinin lehinde bir durum olduğu, dıştan kontrollü olmanın ise

bireyleri depresyon ve benzeri ruhsal sıkıntılara yatkın hale getirdiği vurgulanmaktadır (Bkz. Dağ, 1990; Erbaş, 2009; İnan, 2012; Sarı, 2011).

Literatürde çoğunlukla kişinin içsel kontrol odağına sahip olması olumlu ve koruyucu bir faktör olarak ele alınmasına rağmen, kişinin kontrol alanının sanıldığı kadar geniş olmadığı bilinmektedir. Bu nedenle kişinin olayın nedenine ilişkin tüm yüklemeleri kendi kontrolüne yapması, negatif sonuçlar da doğurabilmektedir. Özellikle yüksek kontrol algısına sahip olmanın stresi daha da artırdığına yönelik bulgular vardır (Gültekin, 2003: 31). Thompson ve diğerleri (1987) kontrol algısının olumsuz sonuçları olarak; kontrol girişimine yönelik algı hatalıysa girişimin başarısız olması, kontrolün olasılıksal olması nedeniyle kontrol algısı doğruysa bile sonucun başarısız olabileceği, kontrol durumunda arzu edilen sonucun çok boyutlu olabileceği, algılanan kontrol potansiyel durumda olduğu için durumun kontrol altına alınmaya çalışılmasının daha pahalıya mal olacağını tespit etmişlerdir.

Bunun dışında kontrol miktarı, bilgi yokluğu, başarısızlıkla sonuçlanan kontrol girişimleri, başarısızlığa ilişkin bir hazırlığın olmayışı, başkalarınca sorumlu tutulmak, kişinin kendisini sorumlu tutması, kontrolün sağlanamaması, daha güçlü başka bir etkenin mevcudiyeti ve kontrol yanılsamaları durumlarında kontrol algısının negatif etkilerinin olabileceği vurgulanmıştır (Gültekin, 2004: 277).

Başarı ve başarısızlık için nedensel yüklemeleri Weiner (1970; Akt, Gürgah, 2010: 19), 3 boyutta incelemiştir Bunlar; kararlılık, kontrol kaynağı ve kontrol edilebilirliktir. Bu açıklama içten ve dıştan denetimli olmanın ötesinde konuyu biraz daha geniş olarak ele almaktadır. Özellikle kontrol edilebilirlik boyutu, bireyin tüm alanları kontrol edemeyeceği varsayımına dayandığı için, kontrol algısının negatif etkilerini azaltabilecek yapıya sahiptir. Kontrol edilebilirlik boyutu, duruma ilişkin nedenin kontrol edilebilir ya da kontrol edilemez olarak kabul edilmesi ile ilgilidir. Bir örnek verilecek olursa; çaba kontrol edilebilir, işin güçlüğü ise kontrol edilemez yüklemelerdendir. Bir sınav durumunda öğrenci sınavın zorluk derecesini kontrol edemez, fakat kendi sınava çalışma sürecini, yani çabasını kontrol edebilir. Burada kişinin neyin kendi kontrol boyutunda olup, neyin olmadığının ayrımına varabilmesi gerekmektedir.

Kişinin kontrol edilebilirlik boyutunu sağlıklı bir şekilde analiz edip edemeyeceğine ilişkin de literatürde tartışmalar vardır. Bu durum *kontrol yanılsaması* olarak kavramsallaştırılmıştır. Tamamen şansla yönlendirilen durumlarda bile kişinin durum üzerinde kontrolü olduğuna inanması kontrol yanılsamalarından biridir (Thompson, 1999). Sağlıklı insan ise sınırlarını bilir ve kendi denetiminde olanları kontrol eder, denetleyemeyeceği durumları da olduğu gibi kabul eder (Gürses, 2001: 78). Bu şekilde sağlıklı bir kontrol algısı tevekkül yönelimi ile yakından ilgilidir.

Tevekkülün kavramsal olarak ele alındığı bölümde aktarıldığı gibi gerçek bir tevekkül inancına sahip olmak ve durumları tevekkül inancıyla ele almak, kişinin kontrol ihtiyacını karşılayacağı gibi, içten kontrole yönelik yüklemelerin getirebileceği bazı olumsuzlukları da ortadan kaldıracaktır. İçten kontrollü olma kişilerin başarı ya da başarısızlığının, olayların kontrolünün kendi ellerinde olduklarını düşünmeleridir. Bu düşünce yönelimi baskın olan kişiler olumlu bir tutum olarak olaya/duruma ilişkin çabasını da yüksek tutmaktadır. Tevekkül kavramında da kişinin olaya/duruma ilişkin çabası göz ardı edilmeyen bir durumdur. "…*Azmedince (karar verince) de Allah'a tevekkül et (dayan); çünkü Allah kendine tevekkül edenleri (dayanıp güvenenleri) sever* (Âl-i İmrân, 3/159)" ayeti de tevekkülün nasıl olması gerektiğini açıklamakta, ilk vurguyu azme yapmaktadır.

Fakat tevekkül yönelimi ve içten kontrollü olma arasında olayın sonucuna ilişkin beklenti ve failin kimliği noktalarında farklılıklar bulunmaktadır. İçten kontrollü yönelimde, gösterilen çaba ile durumun sonucu arasında nedensellik ilişkisi kurulmakta ve olayın sonucuna ilişkin tüm yüklemeler kişinin kendisine yapılmaktadır. Bu durumda başarı ya da başarısızlık durumunda kişi fail olarak sadece kendini görmektedir. Bu zihinsel süreç de başarısızlık durumlarında kişilere duygusal çökkünlük gibi çeşitli psikolojik problemler olarak yansıyabilmektedir. Kendinde güç vehmetmek, insanı harekete geçirmek için başlangıçta işe yarar gibi görünse de, asla her şeyi kontrol edemeyeceğinin farkında olan insanı kaygıdan kurtarmaya yetmemektedir. Tarhan'a (2010: 102) göre psikolojik bütünlüğünün bozulduğunu hisseden ve kontrol duygusunu kaybetme hissi ile şiddetli sarsıntı yaşayan insan, kendine zihinsel bir sığınak

oluşturduğunda kaygısını azaltabilmektedir. "*İnsanların en güçlüsü ve en sağlamı olmak isteyen kimse, Allah'a tevekkül etsin* (Hakim, 2013: 300)[1]" hadisi, insandaki güç ve kontrol ihtiyacını yaratıcı üzerinden sağlamaya vurgu yapmıştır.

Tevekkül eden kişi gerçekleştireceği bir iş için tüm tedbirleri almakla beraber, o işin Allah'ın izni ve yardımı olmaksızın sadece kendi tedbiriyle olmayacağına inanır. Çünkü insan olayların yalnızca görünen kısmını bilerek ona göre tedbir alır, olayların iç yüzünü veya nasıl gelişeceğini bilemez. Sıradan diye düşünülen olayların gerçekleşmesi bile aynı anda pek çok nedenin bir araya gelmesi ya da mevcut pek çok şartın aynı şekilde kalmasına bağlıdır. Yapılacak işte kişinin yalnızca kendi tedbirine ve gücüne güvenmesi değil, aynı zamanda Allah'ın sonsuz gücünü, ilmini hissetmesinin ancak tevekkül ile gerçekleşeceği söylenir (Demir, 2013: 164-165). Tevekkül eden kişi, içten kontrollü olmanın aksine Allah'ın dilemesi dışında sebeplerin sonuç üzerinde etkisinin olmayacağına kani olmuş, bu yüzden de rahatlamıştır. Çünkü İslam düşüncesinde Allah'tan başka hiçbir hakiki fail yoktur. O'ndan başka her fail, ancak O'nun yardımıyla, onun lütfu ve onun gücünden gelen bir müdahale ile iş görebilir. Öyle ki Allah kulunu tamamen kendi haline terk etse ve işin görülmesini tamamen ona bıraksa kul asla bir fiil sahibi olamaz (Topaloğlu, 2014: 292). Gelecekte olacak hiçbir şey insan tarafından garanti altına alınmış değildir. Bu yüzden Allah gelecekte gerçekleştirilecek her iş öncesinde "inşallah" denmesini ister. Bu yaklaşım insanın kısıtlı kontrol alanına dair bir hatırlatma, aynı zamanda yaratıcı üzerinden kontrol ihtiyacını giderme girişimidir.

Tevekkül sahibi kainatta Allahtan başka fail olmadığını görür; yaratmak, rızıklandırmak, vermek, men etmek, hayat-ölüm, fakirlik-zenginlik gibi ne varsa hepsinin sadece ve sadece onun elinde olduğuna inanır (Hatip, 2006: 31). Bu şekilde yaşanan bir tevekkül Allah'ın takdirine, hoşa gitse de gitmese de; aleyhte ya da lehte oluşa bakmadan rıza göstermeyi gerektirmektedir. *"…olur ki hoşunuza gitmeyen bir şey sizin için hayırlıdır ve olur ki, sevdiğiniz şey de sizin için bir şerdir. Allah bilir de siz*

---

[1] Bahsi geçen rivayet Hakim'in Müstedrek Ale's-Sahihayn adlı eserinin 4. cildinde geçmekte (7707. rivayet), zayıf delilli olarak değerlendirilmektedir.

bilmezsiniz (el-Bakara, 2/216)*"* ayeti bu duruma işaret etmektedir.

Tevekkül eden kişi bir irade ortaya koyup, iradesinde azmetmekte ve bu hususta Allah'ın onun hakkında hayırlı olanı takdir edeceğine, bu hususta ona yardım edeceğine inanmaktadır. Burada tevekkül yöneliminin davranış boyutu ön plana çıkmaktadır. Allah'a olan tevekkül kişiyi pasifliğe, tembelliğe itmemektedir. Kişi elinden geleni yapmakta, sebeplere sarılmakta, sürece odaklanmakta; olayın sonucunu ise Allah'tan beklemektedir. Bu anlamda ele alınan tevekkül, içten kontrollü olmanın çok ötesinde, hatta onun getirdiği olumsuzlukları da ortadan kaldıran daha kapsamlı bir yönelimdir. Bu sayede kişi, başaramadığı işlerde çöküntü yaşamadığı gibi; başardığı işlerde de gurura, kibire kapılmamaktadır.

2.4.2. Güven

Tevekkülde temel/anahtar kavram Allah'a duyulan güvendir. İslâm da Allah'a inanmak, güvenmek, itaat etmektir. İnanç-iman kelimesinin Arapça kökünün anlamı "emin olma, güvenme ve emanet" demektir. İslâm'a göre iman edenler Allah'a sığınır ve güvenirler (Hayta, 2006: 46). İman kavramının içinde karşılıklı güven, huzur ve emniyet vardır. Bu durum aynı zamanda kişinin kendisini korkudan emin hissetmesine ve korunmasına karşılık gelir (Sinanoğlu, 2000: 212). Böylece, Allah'a iman kişiyi korkudan emin ve güvenlikli kılar. Tevekkül de her şeyden önce kişinin Allah'a olan inanç ve güveninin bir ifadesidir.

Güven, psikoloji literatüründe de temel kavramlardan birisidir. Erikson'un (1993: 247) sekiz gelişim aşamasından ilki güven duygusu ile ilgilidir. Ona göre yaşamın ilk bir-iki yılında yeteri kadar ilgi ve sevgi gören, gereksinimleri karşılanan bebekler, temel güven duygusunu oluştururlar (Burger, 2006: 165). Annelerin çocuklarıyla kurduğu ilişkinin türü güven duygusunun temelini oluşturur (Bee, Boyd, 2009: 617; Cüceloğlu, 2007: 355). Maslow (1943: 377) ise ihtiyaçlar hiyerarşisinde fizyolojik gereksinimlerden sonra güven gereksinimini ele almıştır. Bu basamakta emniyet, istikrar, korunma, yapı ve düzen, korku ve karmaşadan kurtulma gereksinimleri baskındır. Özellikle gelecek kestirilemediğinde ya da politik ya da toplumsal istikrar baskı altında olduğunda bu gereksinim daha baskın hale gelir. Güvenliğin tehdit altında olduğunu düşünen insanlar bir dinin ya da askeriyenin kestirilebilir düzenliliğini ararlar (Burger, 2006: 432-433).

İnsan varoluş bakımından kendini emin ve güvende hissetmek zorundadır (Hökelekli, 2012: 145). Psikolojide güven ile ilgili olan önemli kuramlardan birisi de bağlanma kuramıdır. Ainsworth'un (1979, 1989) çalışma hayatına "güvenlik" kavramı yön vermiştir. Onun hocası Blatz'a (1932) göre bebekler ve küçük çocuklar, davranışlarının sonuçları için sorumluluk alan ve onlara bakan anne-baba figürlerine güvenebiliyorlarsa, kendilerini güvende hissederler. Ailenin ulaşılabilirliği, çocuğa öğrenmek ve keşfetmek için güven temeli sağlar. Teoriye göre, çocukların kendilerine bakan yetişkinlerle kurdukları ilk bağlılık ilişkileri, onlara yalnızca içsel bir bağlantı modeli sağlamakla kalmaz, daha sonraki ilişkilerinin de temelini oluşturur (İlaslan, 2009: 13).

Bowlby'e (1980) göre, yakınlığın korunması, güvenli üs ve güvence üssü bağlanma ilişkisinin üç temel işlevidir. Bu özellikler dine-Allah'a sığınma, yardım isteme, güvenlik, rahatlama ve huzur bulma yaşantılarıyla benzerlik göstermektedir. Din psikolojisindeki çoğu araştırma, dinin ve özellikle bağlanılmış, içselleştirilmiş bir Tanrı'yla olan ilişkinin bağlanmanın temel fonksiyonlarından olan güvenli bir sığınak ve güvenli temel fonksiyonlarıyla uyumlu olduğunu göstermektedir. Dini inançların birçok alanda güven düzenleyici işlevleri vardır (Hökelekli, 2012: 146). Tevekkül kavramında da Allah'a güvenip, dayanma ön plana çıkmaktadır. Bu açıdan tevekkül, bir tür bağlanma, güven ihtiyacını yerine getirmedir. Özellikle bu bağlanmanın her şeye gücünün yettiğine inanılan bir varlığa yapılması yoluyla, güvenlik ihtiyacı da en üst seviyede karşılanabilmektedir.

El-vekil isminin insan psikolojisi ve Kur'anda vaat edilen emniyet ve itimat için taşıdığı özel bir anlamı vardır. Her şeyden önce evrenin yaratıcısı, yöneticisi, kulların emniyetini üstlenen bir yaratıcının varlığını bilen insan, kendisini evrende yalnız hissetmemekte, güvenilir ve her türden ihtiyacını karşılayan bir varlığa itimat etmenin huzuru ile yaşamaktadır (Tokpınar, 2009: 127). Bundan başka bir işe girişen kişinin, kendisine yardımcı olarak evrenin yaratıcısı ve yöneticisi, evrende en büyük güç olan bir varlığı görmesi, buna gerektiği gibi inanması önemli bir mesafe almasını sağlamaktadır.

İnsan, sadece görebildiği ve akıl edebildiği tehlikelere yönelik önlem alabilmekte, tehlikeler de çoğu zaman insanı hazırlıksız yakalayabilmektedir. Her

olayda insanoğlunun etki edebildiği yönler olduğu gibi, etki alanı dışında kalan yönleri de vardır. İnsanın içinde bulunduğu bu acizlik, onu her şeyin sahibi olan Yüce bir varlığa sığınmaya, güvenmeye yöneltmektedir. Böyle durumlarda kader inancı, olaylar ve durumlar üzerindeki kontrolü artırıcı, benlik saygısı ve özgüven duygusunu pekiştirici etkisiyle, daha geniş psikolojik ve toplumsal bir alanda varlığını hissettirecektir. Kader duygusu (kimsenin denetiminde olmayan uzak olgulara karşı duyulan belli belirsiz ve genel bir güven duygusu) varoluşsal bir durumla uğraşma yükü altında ezilen bireyi rahatlatmaktadır. Yoksa bu durum sürekli bir tedirginliğe, temel güvenin antitezi olan "korku" duygusu, bilinçdışı birçok komplekse yol açabilecektir. Dini bağlanma kader inancının yatıştırıcı etkisiyle bu durumun üstesinden gelmeyi sağlamaktadır (Hökelekli, 2012: 146). Bireyin başına gelen iyi ya da kötü olayları kadere bağlaması, ferdin içinde bulunduğu durumu kabullenme bakımından psikolojik bir destek sağlasa da, yapıp ettiklerinin sorumlusu olarak kaderi görmek değişim, ilerleme ve başarı konusunda çok düşük bir beklentiyi getirecektir (Gürses, 2001: 77). İlerleme ve başarı noktasında kişiyi güdüleyecek olan ise sonuçtan ziyade sürece odaklanıp, iradesini devreye sokarak hareket etmesi, çalışmasını sürdürmesi; olayın sonucunu ise yaratıcıya havale etmesidir. Tevekkülle birlikte kadere inanmak tembellik ve pasifliği ortaya çıkarmamaktadır. Aksine, başarısızlıklar, musibetler karşısında sığınılan bir merkez, panik yapmayı, hayattan kopmayı engelleyen bir duygudur (Sağıroğlu, 2009: 142). "Belirlenen veya kader biçilen" insanlık durumuna ve ilahi düzene inanç, dünyayı güvenlikli kılmaktadır (Hökelekli, 2012: 146).

2.5. Tevekkülle Bağlantılı Değerler

Değer kavramı Latince "kıymetli olmak", "güçlü olmak" anlamlarına gelen "valere" köküne karşılık olarak kullanılmaktadır. Tüm sosyal alanlar için önemli olan değer, çok sayıda disiplin tarafından ele alınmış, ele alındığı disipline bağlı olarak da farklılaşan tanımlar ortaya konmuştur. Felsefe, psikoloji, antropoloji, sosyoloji ve ilahiyat alanlarında farklılaşan bu tanımların ortak yönü, özelliğinin ne olduğu veya değerlerin ne işe yaradığına dikkat çekilmesidir (Gül, 2013: 41). Hökelekli'ye (2011) göre değer insanın kendine özgü yeteneklerinin, iyi ve olgun insan olma kapasitesinin ortaya çıkmasına katkıda bulunan, hayatı geliştirip yücelten ve kişiliğimizin merkezinde yer alan manevi bir olgudur. Değerler davranışlarımıza rehberlik eder; eylemlerimizi,

yargılarımızı, anlık hedeflerimizi daha üst hedeflere taşıyarak, nihai anlamda nasıl davranmamız gerektiğini bize bildirirler.

Değerler konusu son yıllarda pozitif psikoloji yaklaşımıyla çeşitli araştırmalara konu olmaktadır. Değerler ve insan psikolojisi arasındaki ilişki psikoloji biliminin öncüleri tarafından da sıklıkla vurgulanmaktadır. Erich Fromm (1994: 15) değerlerin ve ahlaki çatışmaların tabiatı hakkında yeterli bir bilgiye sahip olmadıkça, insanı ve insanlarda görülen heyecan ve zihin bozukluklarını anlamanın mümkün olmadığını, insana bir bütün olarak bakmadıkça kişiliğinin anlaşılamayacağını söylemektedir. Fromm ahlak psikolojisinin bir analizini yaptığı çalışmasında, ahlak ve ruh sağlığı arasında geçmişten beri vurgulanan kadim ilişkiye psikolojik alanda bir katkı sağlamış, insan hayatının hedefinin mutluluk olduğunu, mutluluğun da erdemle bağlantılı olduğunu aktarmıştır.

Aritoteles'in (2012: 109) anlayışına göre ahlak insan bilimine dayalı olarak kurulmuştur. Psikoloji insan doğasını incelemektedir, bu nedenle ahlak da uygulamalı psikolojidir. Spinoza (2011: 291) "erdem" kavramına ulaşmıştır. Ona göre erdemle mutlak bir uyum içerisinde hareket etmek demek, menfaatimize olan şeylerden hareket ederek, aklımızın rehberliğinde yaşamak ve kendi varlığımızı koruma altına almak demektir

İnsanî ya da temel değerler denilen değerler, insanın içerisindeki en iyi tarafı ortaya çıkarmayı, kişiliğini geliştirerek mükemmelliğe ulaşmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Değerlerde ön planda olan şey inançtır. İnsanlar çoğunlukla bilinçli bir şekilde olmasa da, hayatlarının her aşamasında zihinlerindeki çeşitli değerleri davranışa dönüştürürler. Bu nedenle değerler, tutum ve davranışlarla yakın ilişkilidir ve onlara yön vermektedir (Aydın, Güler, 2012: 3).

Din ile ahlak arasında çok güçlü bağlar vardır. Her din ahlaki pek çok öğreti ve tavsiyelere sahiptir. Din insanların kendilerini kontrol etmeleri ve erdemli olmaları konusunda katkı sağlamaktadır (Geyer, Baumeister, 2013: 242-243). Güngör'e (1995: 19) göre manevi sistemlerin en ilerisi olan dinler insanların Tanrı ve diğer insanlarla ilişkilerini düzenleyen, bu ilişkilerde neyin iyi neyin kötü olduğunu anlatan bir ahlak sistemidirler.

Her kültürün kendine özgü belli başlı değerleri bulunmakta ve bu değerler o kültürü diğerlerinden ayırmaktadır (Çınar, 2013: 193). İslam'da değerler hakkında bilgi kaynağı, bütün diğer ilahi dinlerde olduğu gibi Allah'tır. İslam'ın ahlaki değerleri insan aklıyla çelişmeyen ve insan zihni tarafından da evrensel kabul edilen değerlerdir. Ayrıca bu değerler insanın yapısına, dünyadaki konumuna ve işlevine yani doğal düzene uygundur; insanı doğal düzene ve dünyadaki işlevine aykırı davranmaya zorlamaz, aksine bunu destekler ve yol gösterir (Oktay, 2013: 137-140). Aşağıda İslami bir değer olan tevekkülle bağlantılı olduğu düşünülen ve hem psikoloji, hem de din bilimleri araştırmalarında ele alınan bazı değerler aktarılmış ve tevekkül ile bağlantıları açıklanmıştır.

2.5.1. Umut

Umut bireyin amaçlarını belirlemesini, amaçlarına ulaşmak için gerekli motivasyona sahip olmasını ve amacına ulaşabilmesi için uygun yollar bulabilmesini içeren bilişsel bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Snyder, 1995: 355). Frankl (1968: 383) umudu duygu ve düşüncenin anlamlı bir birleşimi olarak tanımlayıp, umudun bilişsel ve duygusal boyutlarını vurgulayan ilk kuramcıdır.

Umut, inanç ve iyilikseverlikle birlikte üç büyük teolojik değerden biri olarak ele alınmaktadır (Emmons, 2013: 481). Umut kavramının psikolojik açıdan ele alınması yakın zamanlara denk gelse de, umudu felsefi ve dini açıdan ele alan kavramsal çalışmaların uzun bir geçmişi vardır. Bu düşünürler umudu insan doğasında var olan temel duygulardan biri olarak ele almışlardır. Özellikle pozitif psikolojideki gelişmelerle birlikte umut ve ilişkili olduğu kavramlarla ilgili son 20 yılda çok sayıda araştırma yayınlanmıştır (Usta, 2013: 14).

Kişinin aktif olabilmesi, gerek kişisel ve çevresel gerekse toplumsal olsun hayatın birtakım zorluklarına göğüs gerebilmesi için olumlu bir ruh hâli ve inanca ihtiyacı vardır. Onun için bazı psikologlar derin bir inancın, umudun bileşeni olduğunu belirtmektedirler (Frankl, 1997: 120). Fromm'un umut anlayışında pasiflik yoktur. Umut etmek için çeşitli gayretler gösterilmesi gerekir. Umut pasif bir bekleyiş olmadığı gibi, gerçekleşmesi imkânsız olan şartları gerçek dışı bir şekilde zorlamak da değildir (Fromm, 1995: 23).

Emmons (2013: 482) dinlerin inananları için hedefler, bu hedeflere giden yollar ve bu hedeflere ulaşmak için teşvikler sağladığını söylemektedir. Ona göre dini bağlamda umut, zorluklar arasında bir soluklanma, mücadeleler boyunca kararlılık ve sonsuz sevinç, güvence verir. Dinler umudunun en güçlü kaynaklarındandır. Bir yönüyle dinler en güçlü umut taşıyıcıları olarak da tanımlanabilir. Umut sadece yaşanabilir bir gerçeklikle sınırlı kalmamaktadır. Zira yaşanan her şey ölümle son bulmaktadır. Umut insandaki ölümsüzlük arzusunun bir ifadesi olarak ele alındığında, ölüm sonrasına kadar uzanır. Dünya ötesine dair de sadece din söz söyleyebilmektedir (Bahadır, 2011: 96). Umut ve din arasındaki bu ilişkiden dolayı sûfiler de umudu çeşitli şekillerde tanımlamaktadırlar. Onlar umut karşılığı olarak genelde "recâ" kelimesini kullanmaktadırlar. Recâ (umut), gelecekte ortaya çıkacak olan ve arzu edilen şeye karşı kalbin duyduğu ilgi (Altıntaş, 1991: 131) veya Allah'ın ihsanını umut etmektir (Kuşeyri, 2016: 222).

Söz konusu tanımlarda umudun, geleceğe dair birtakım beklentileri içeren bir kavram; bekleme sırasında kalbin yaşadığı bir duygu hali; olayları değerlendirirken hayata bakış açısı; insanın duygu ve davranışlarına yol gösteren bir değer; zihinsel bir değerlendirmenin de bulunduğu bilişsel bir işlev olduğu görülmektedir (İmamoğlu, Yavuz, 2011: 214). Ümit gelecekteki olaylara dair olumlu sonuç beklentisidir. Umut düzeyi düşük insanlar diğerlerine göre daha sabırsız ve acelecidirler. Sabır ve umut insanı mutlu ettiği kadar, başarılı olmalarında da etkin duygulardır (Hökelekli, 2013: 123).

Müminin Yüce Allah'a inanması, ona tevekkül etmesi aynı zamanda ondan ümit etmesini gerektirir. Kur"an-ı Kerim'de tevekkül, güven ve imana vurgu yapılan ayetler bir hayli yer tutmaktadır. Bütün bunlar yan yana koyulup değerlendirildiğinde iman, tevekkül ve güvenin ümidi harekete geçiren bir güç olduğu görülmektedir (Efe, 2013: 29). Tevekkül eden kişi amacına ulaşma noktasında bir umut sahibi olur. *"...ve onu hesaba katmadığı bir yerden rızıklandırır. Kim de Allah'a tevekkül ederse, O, ona yeter. Elbette Allah, kendi emrini yerine getirip gerçekleştirendir. Allah, her şey için bir ölçü kılmıştır* (et-Talak, 65/3)" ayeti ümit ve tevekkül arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Kimi alimlere göre rızık kaygısı taşımama, kimine göre Allah'ın vadine güvenme, kimine göre yarının endişesini taşımama, kimine göre ilim ve marifet, kimine

göre ise kazaya rıza gösterme olan tevekkül (Uludağ, 2012b: 3) insanın giriştiği işi azim ve kararlı bir biçimde sürdürmesini sağlayarak umut vermektedir. Tevekkül bütün tedbir ve sebeplerin üzerinde son kararı belirleyici irade ve gücün Allah olduğu yönündeki bilinç ve inancın zorunlu bir sonucu olarak iyimser bir psikolojik durumu muhafaza etmeyi, içine düşülen zor durumdan moralini bozmadan kurtulmayı sağlamakta ve böylece ümide kaynaklık etmektedir (Efe, 2013: 30). Umudun tevekkülün sonrasında ortaya çıktığı dile getirilmektedir. Yani kişi kul olmanın gerekliliklerini yerine getirdikten sonra tevekkül eder, tevekkül edildikten sonraki duruş ve bekleyiş ise ümittir. Kişinin tevekkülü ne kadar tutarlı ise ümidi de o kadar tutarlı olacaktır (Akto, 2016: 890).

Tevekkülün kaynaklık ettiği umut, sadece basit bir beklenti veya arzudan ibaret değildir. Çünkü insan yaşamda her an engellenebilir, dilediği şeye erişemeyebilir hatta sahip olduklarını da kaybedebilir. Bu nedenle umut, olayları daha geniş değerlendirmeye imkan sağlayan tevekkül anlayışına bağlı olmalıdır. Bu anlamıyla din ve tevekkül yönelimi, hem kişinin kendini aşmasını mümkün kılan, hem de umuda cevap verebilen bir değer kaynağıdır (Bahadır, 2011: 96).

2.5.2. Azim

Azim, gayret en basit haliyle, insanı harekete geçiren dürtü olarak ifade edilebilir (Tarhan, 2010: 101). Çalışmak, çabalamak, azmetmek insan hayatının vazgeçilemez değerlerindendir. İslamiyet hayatı gerçekçi bir yaklaşımla biçimlendiren bir din olarak çalışmaya yönelik çağrıda bulunur ve bunda ısrarlı olur, kişiyi yaşadığı sürece çeşitli alanlarda sürekli gayret etmeye davet eder (Tanci, 2002: 45). Nitekim Nahl (16/111) suresinde "*O gün herkes kendi nefsi adına mücadele eder ve herkese yaptığının karşılığı eksiksiz ödenir. Onlar zulme uğratılmazlar.*" denmektedir. İnsan için ancak çalıştığının karşılığı vardır. Ancak sufi hareketin ileriki dönemlerinde dışarıdan gelen bazı görüşlerin etkisiyle, dünyayı red hususunda aşırı bir ısrar geliştiği (Rahman, 2014: 102), oysaki kişinin iç dünyasına hükmetmeye kalkmadıkça dünyanın yiyecek, içecek, giyecek gibi madde tarafının haram kılınmadığı ifade edilmektedir. Uzağında durulması beklenen "dünya" dışta, yani eşyanın maddesinde değil; içte ilgi tarafında olan dünyadır. Nitekim dünya malının kendi maddesinden ziyade peşine taktığı hırs ve ihtirastan dolayı aşağılandığı aktarılmaktadır (Hatip, 2006: 154; Ülgener, 2015: 64-65).

Sebeplere ve tedbire dayalı bir tevekkül anlayışı, Müslümanlar için bir zaaf değil, bir güçtür. Dolayısıyla gerçek anlamda tevekkül bir atalet olmayıp, bir aksiyon ve harekettir (Altıntaş, 2000: 135). Kim sebepleri inkâr ederse, tevekkülü doğru olmaz. Elmalılı'ya (1971, 2654-2655) göre tevekkül etmek, emrin ifasını Allah'a havale etmek demek değil, emri ve kararı Allah'a bırakmak, Allah'ın emrini canla başla yerine getirmeye çalışmaktır. Elmalılı birçoklarının bu konuda gaflete düşerek, tevekkülü vazifeyi terk gibi algıladıklarını; bu durumun İsrailoğullarının Hz. Musa'ya "Sen ve Rabbin ikiniz savaşınız, işte biz burada oturup duracağız (Maide, 5/24)" demelerine benzediğini; bu durumun tevekkülsüzlük, Allah'a güvensizlik olduğunu ifade etmiştir. Ona göre (1971: 5064) tevekkül şeytana kanarak kendini koy vermek değil, Allah'ın çizdiği sınırlarda yaptığı işi önemsemek, takva sahibi olmak, Allah'ın kudretine itimat edip netice hakkında telaşa düşmeksizin onun iradesine teslim olmaktır.

Sufiler tevekkülün sebeplere sarılmaya ters düşmeyeceği hususunda ittifak halindedirler. Yani tevekkül, gayret göstermekle sağlıklı olur. Gayret gösterilmediği takdirde bu tevekkül değil, tembellik olur. Bu ise Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in uygulamalarına ters bir anlayıştır (Solmaz, 2006: 20). Peygamberler çalışmayı bırakıp, çalışmadan, tedbir almadan tevekkül yoluna gitmemişlerdir. Peygamberler tarihi incelendiği zaman, onların hayatlarının sürekli bir mücadele içinde geçtiği görülmektedir. Onlar, Peygamber olmakla birlikte sebeplere başvurarak kendilerine düşen görevleri yerine getirmişlerdir. Hz. Muhammed'in hicret yolculuğunda kendilerini takip edenlerin onları bulamaması için mağaraya sığınması, Hz. Yakub'un çocuklarına şehre farklı kapılardan girerek tedbir almalarını öğütlemesi bu durumlara birer örnektir. İnsanın sebeplerin yolundan ayrılması caiz görülmemektedir. Said Nursi (2013: 10) de bir neticeyi elde etmek için konulmuş sebeplere başvurma sırasında işi Allah'a havale etmeyi tembellik olarak adlandırmıştır.

Altıntaş'a (2000: 135) göre, doğru algılanan özgürlükçü bir tevekkül inancı, manevi bir kuvvetin yoludur; insanda huzur, emniyet, güven ve cesareti artırır. Böyle bir tevekkül ,ş hayatında çalışmayı ve başarılı olmayı önemli oranda, müspet yönde etkiler; tüketen bir insan modelinden daha çok, üreten bir insan modeli ortaya çıkarır. Allah; Kur'an-ı Kerim'de çalışanlarla beraber olacağını, çalışırken karşılaşılan her türlü zorlukla beraber bir kolaylığın da devreye gireceğinin ifade etmektedir (el-İnşirah, 94/5-6). Nitekim Muhasibi de (2013: 328), er-Riaye isimli eserinde "*Kişi ilk önce azmeder*

sonra tevekkül eder, Rabbinden imdat ve yardım ister ve bütün güç ve kuvvetin Allah'ta olduğuna inanır, ümidini Allah'a bağlar. Böyle yaptığı takdirde çok geçmeden Allah'ın kendisine gâyet yakın davrandığını, isteklerine icabet ettiğini, iyilikte bulunduğunu ve şefkat gösterdiğini görecektir" demektedir. Uludağ (2012b: 4) da tevekkül ve çaba-azim ilişkisini vurgular. Ona göre tevekkül ahlâk ve faziletin temeli, başarılı olmanın şartıdır. Mümin mubah olan bir işe azimli ve kararlı bir şekilde Allah'a tevekkül ederek girişir, tevekkül sayesinde teşebbüsünü zayıflatan vehim, vesvese, şüphe ve tereddütten kurtulur. "Allah'a tevekkül ettim" diyen kişi giriştiği işi kararlılıkla sürdürür. Uludağ, tevfik (başarı) ve sabır gibi kavramları da tevekkülle bağlantılı görür.

Kur'ân'a göre iyiliğe ve doğruluğa yönelik tercih ortaya koyup bu hususta sabır göstermek ve sebat etmek, mücadeleci bir ruh durumunu ortaya koymak bir azim eylemidir (Aydın, 2008: 66). Tevekkül yoksulluk, uyuşukluk veya durgunluğun mazereti değil, aksine bir irade ve iman gücüdür.

Bu açıklamalar da dikkate alındığında tevekkülün çaba ile doğrudan ilişkili olduğu görülebilmektedir. Gayret ve çalışma olmadan tevekkül düşünülemez. Tevekkülün insanın iradesini, azmini, çabasını dışarıda bırakan bir süreç olmadığı; kişinin elinden geleni yapmasını, süreç içerisinde gerekli tüm sorumlulukları yerine getirmesini gerektiren aktif bir süreç olduğu söylenebilir. Kuran-ı Kerim'in âyetleri ve peygamberlerin uygulamaları, rızık elde etmek için çalışmanın şart olduğunu ortaya koymakla birlikte, rızkın çalışmaya oranla verileceği şeklinde matematiksel bir sonuç, determinist bir ilişki yoktur. Tevekkülde sonuç noktasında tüm kontrolün kişinin kendi elinde olmadığını kabullenmesi ve hesaplarında Allah'ın varlığını temel alması gerekmektedir. Kişi çaba sarf ederek, tevekkül ederek Allah'tan umar. Ne kadar vereceğine ise yaratıcı karar verir. Bu durum bir imtihan ve ibret olarak değerlendirilir. Bu açıklamaları destekleyecek şekilde, "operasyonel başarı güdüsü" tanımındaki maddelerden birisi de "*Başarılı olmak için azami derecede çalıştıktan sonra sonucu doğal akışına bırakmak*" şeklindedir (Altay, 2014).

2.5.3. Sabır

Sabır kavramının bilimsel açıdan incelenmeye başlanmasının yakın bir geçmişi vardır. Fakat binlerce yıldır teologlar, ahlak felsefecileri, düşünürler sabır kavramını bireylerin karakterlerini güçlendiren bir erdem ve beceri olarak değerlendirmişlerdir.

Sabır bireylerin iyi bir yaşam elde edebilmek için geliştirmeleri gereken önemli erdemlerden biri olarak ele alınmıştır (Schnitker, Emmons, 2007: 177). Genel anlamda sabır; bir zorluk, musibet, dert ve belaya uğrayan kimsenin, öfke ve isyan duygularına kapılmaksızın, şikayet ve serzenişte bulunmaksızın içinde bulunduğu durumu sakin ve soğukkanlı bir şekilde karşılamasıdır. Sabır kişinin güçlü ve dirençli olması, olayların sonunu beklemesi, telaş ve acele etmemesidir (Hökelekli, 2013: 117). Izutsu (2013: 177) ise sabrı tahammüllü olmak, sebatkarlık veya dayanıklılık olarak tanımlamıştır.

Sabır, dini açıdan ele alındığında neredeyse bütün büyük dinlerin en önemli bileşenleri ve öğretileri arasında yer almaktadır. Dinler sabır kavramını temel insani değerler arasında kabul etmiş ve bireyin ulaşması gereken bir üst karakter amacı olduğunun altını çizmişlerdir. Sabrın bireylerin karakter gelişimi ve iyi oluşu açısından önemli bileşen olarak ele alınmasına rağmen, psikolojide deneysel olarak incelenmesi yenidir (Uğur, 2015: 73-74).

Psikolojik açıdan sabır hem davranışsal (örn. beklemek) hem de duygusal (örn. sakin, soğukkanlı durabilmek) örüntüler içerir. Bireyin beklemek ya da beklememek arasında tercih yapmasından öte beklenecek süreç ya da durumda "nasıl" beklediği üzerinde de durulmaktadır. Sabır, bireyin bir engellenme ya da olumsuz duruma yönelik davranışsal bir tepkinin yanı sıra içsel bir tepkidir (Schnitker, 2010). Sabır bizim dışımızda gelişen, güç ve irademizi aşan, her türlü felaket ve musibet karşısında kişinin yıkılmaması, hayat görevlerinden vazgeçmemesi, dirençli ve dayanıklı olmasıdır. Sabrın önemli bir kısmı önlenmesi mümkün olmayan durumlar karşısında direnç ve tahammül göstermektir (Hökelekli, 2013: 117-118). Blount ve Janicik (1999; akt, Uğur, 2015: 72) de sabrı yaşamın doğal akışı içerisinde ortaya çıkan herhangi bir aksaklığa ya da gecikmeye yönelik sergilenen öz-düzenleme, başa çıkma ve olumlu sosyal girişimler gibi tepkileri içeren çok boyutlu bir yapı olarak tanımlamıştır.

Sabır davranışının ortaya çıkışında bireylerin olayların kaynağıyla ilgili sorumluluk atıflarının yönü önemli bir etkendir. Ters giden bir iş ya da gecikme durumunun kaynağıyla ilgili sorumluluğun değerlendirilmesi sürecinde, sabır düzeyi yüksek bireylerin kendi üzerlerinde daha az sorumluluk duydukları belirlenmiştir. Sabır düzeyi yüksek bireyler tersliklerden dolayı tamamen kendilerini sorumlu tutmamakla birlikte, diğer insanları suçlayıcı bir eğilim de sergilemezler ve gecikmenin kasıtlı bir

davranış sonucu oluşmadığına inanırlar (Dudley, 2003: 37). Bu sayede nedensel yüklemeyi tamamen kendine yapmamakta ve psikolojik bütünlüğünü korumaktadır. Sabırda değiştirilemeyecek olanı kabullenme boyutu vardır (Hökelekli, 2013: 120) Tevekkül eğiliminde de olaya ilişkin daha geniş açıdan bakma, bütün nedensel yüklemeleri kendine yapmama bilinci vardır. İki kavramın aralarındaki ilişkiden dolayı Kur'an bağlamında sabır kavramı takva, tevekkül, şükür ve namaz gibi kelimelerle birlikte zikredilmektedir (Demirci, 2002: 263).

Sabrın tevekkül ile ilişkisi, anlamının onunla tamamlanan bir yönü olması dolayısıyladır. İmanın bir bileşeni olarak sabır, başına gelen iyi veya kötü her şeye razı olup Allah'a olan güvenin esaslı bir cephesini yansıtmaktadır. Dolayısıyla imanda temel bir duygu olan güvenle sabır arasında sıkı bir ilişki vardır. Zira sabır gerek iman ederken, gerekse imanın gereklerini yerine getirirken karşılaşılabilecek her türlü zorluğa direnip, Allah'a tevekkül ederek kişinin kendisini güvende hissetmesidir. Muhtemelen de bu özelliği nedeniyle imanın yarısı olarak tasvir edilmiştir (Hökelekli, 2013: 133). Sabır imanın yani Allah'a gerçekten inanmanın asli bir boyutunu temsil eder niteliktedir. Sabır inancın o özel boyutudur ki, iman olumsuz şartlar altında kaldığında kendini göstermektedir (Izutsu, 2013: 179). Tevekkül mertebesine erişmenin yolu sabır olarak görülmüştür (Hatip, 2006: 44).

Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayette sabır ve tevekkül birlikte anılmıştır. "*Bize ne oluyor ki, Allah'a tevekkül etmeyelim? Bize doğru olan yolları O göstermiştir. Ve elbette bize yaptığınız işkencelere karşı sabredeceğiz. Tevekkül edenler Allah'a tevekkül etmelidirler* (İbrahim 14/12)" ayeti bunlara bir örnektir. Tevekkül ile sabır mü'minler için ayrılmaz iki özelliktir.

Sabır ile ilgili yürütülen çalışmalar onun ruh sağlığına olumlu etkileri olduğunu göstermektedir. Sabır ile düşük olumsuz duygulanım, düşük depresyon düzeyi ve düşük sağlık problemi görülme düzeyi arasında pozitif ilişki bulunmuştur. Ayrıca bazı ileri sosyal özellikler ve değerler ile sabır ilişkisi incelenmiştir. Buna göre sabır düzeyi yüksek bireylerin empati ve minnettarlık düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmüştür (Schnitker, Emmons, 2007). Sabır düzeyi yüksek bireyler hedef yönelimlidirler ve sabır düzeyi düşük bireylere göre hedeflerine ulaşmak için gerektiğinde fazladan çaba harcamaya eğilimlidirler (Uğur, 2015: 87). Hökelekli'ye (2013: 117) göre de sabır ile

mücadele iç içedir. Sabır çaba ile elde edilir. Sabır zorluğa göğüs germe, acıyı-afeti yumuşaklık ve sükûnetle karşılama ve çözüm için arayışa geçmedir. Izutsu (2013: 177) sabrı, sıkıntılı ve acılı durumlarda itidali korumak ve dava yolunda karşılaşılan her türlü güçlüğün üstesinden gelmek için gerekli ruh direncine sahip olmak olarak ele alır. Bu açılardan sabır erdemini cesaret ile yakın ilişkili görür.

Mevlânâ'ya (2013: 842) göre sabır rahatlığın anahtarıdır. Sağıroğlu'nun (2009: 83) tespit ettiğine göre Mevlana tevekkül sahibi bir insanı, her şeyin kontrol edicisi, düzenleyicisinin Allah olduğunun farkında olan ve kendi iradesi dışında başına gelen olaylara, isyan etmek yerine sabreden kişi olarak ele almaktadır. Çünkü insan, kendisinin değil de aşkın bir varlığın kurguladığı bir hayatta yaşamaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM
YÖNTEM

Bu çalışmanın amacı İslam dinine ait önemli bir değer olan tevekkül yöneliminin psikolojik sebep ve sonuçlarının açıklanmasıdır. Bir diğer amacı da tevekkül etme sürecinde rol oynayan psikolojik kavram ve süreçlerin ortaya çıkarılmasıdır. Bu bölümde araştırma amacına yönelik olarak kullanılan model, çalışma grubu, veri toplama araçları, veri analiz teknikleri, geçerlik ve güvenirlik bilgileri hakkında bilgi verilecektir.

1. MODEL ve DESEN

Araştırmacıların sosyal gerçeklik hakkında en doğru bilgiye ulaşma çabası onların farklı araştırma yöntemlerini kullanmasıyla sonuçlanmıştır (Türnüklü, 2000: 543). Bir araştırmanın yürütülmesinde hangi yöntemin kullanılacağı önem arz eden bir husustur. Araştırmada kullanılacak yaklaşımda araştırmanın konusu, amacı, araştırmacının bilgi ve olanakları etkin rol oynamaktadır (Aziz, 2014: 73). Bununla birlikte araştırmalarda tercih edilen her yönelimin ve yöntemin birtakım artı ve eksileri mevcuttur (Yıldırım, Şimşek, 2006: 45). Bu araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden kuram oluşturma yaklaşımına dayanmaktadır. Bu modele uygun olarak yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır.

Uzmanlar son yıllarda bilimsel araştırma yöntemlerinde nicel araştırmalardan nitel araştırmalara doğru bir paradigma değişiminin olduğuna vurgu yapmaktadırlar (Bazeley, Jackson, 2015; çev. Bakla, Demir, 2015; Seggie, Bayyurt, 2015; Yıldırım, Şimşek, 2006). Pozitivist/akılcı paradigma araştırma yöntemi olarak vazgeçilmez bir şekilde nicel yöntemi kabul etmiştir. Bu paradigmaya alternatif bir şekilde yükselmeye başlayan paradigmanın ilk adımları da yaklaşık olarak yirminci yüzyılın başlarında atılmıştır. İlk adımlar arasında Einstein'ın Görelilik Kuramı, Heisenberg'in Belirsizlik İlkesi gösterilebilir (Yıldırım, Şimşek, 2006: 31). Son yıllarda ise sosyal bilimlerde, insanların sosyal ve kültürel yaşantıları, bulundukları çevreyi algılamalarına dair sorular

ön plana çıkmıştır. Bu türden soruların cevaplanması nitel araştırma yönteminin kullanılmasının ve bu yöntemle yapılan yayınların artmasına yol açmıştır (Seggie, Bayyurt, 2015: 2).

Nicel araştırma bulgularının gündelik yaşama dair sorulardan ve sorunlardan çok uzak kaldığının fark edilmesi, nicel sosyal bilimler araştırmalarının sınırlarını ortaya çıkarmış; yürütülen sosyal ve kültürel yaşantılardan meydana gelen etkileri göz ardı etmek çok zor hale gelmiştir (Seggie, Bayyurt, 2015: 14). Sadece sayısal verilere dayanan bir ölçümün yetersizliği Charles Handy'nin McNamara safsatasında şu şekilde vurgulanmıştır (1994: akt: Ünal, 2015: 67).

> *"Birinci adım; kolayca ölçülebilen her şeyi ölç. Bu, devam edebildiği sürece sorun çıkarmayan bir durumdur. İkinci adım; kolayca ölçülemeyenleri önemseme veya onlara isteğe bağlı değerler ver. Bu; yapay ve yanıltıcı bir uygulamadır. Üçüncü adım; kolayca ölçülemeyenlerin gerçekte önemli olmadıklarını farz et. Bu körlüktür. Dördüncü adım; kolayca ölçülemeyenler gerçekte yoktur. Bu bir intihardır*."

Pozitivist paradigmaya dayalı olarak ölçülemeyen olguların varlığının fark edilmesi, güncel hayattaki dinamiklerin sayısındaki çeşitlilik, araştırma yöntemlerinde insan faktörünün ön plana çıkmasına yol açmıştır. İnsan faktörünün ön planda olduğu bakış açılarında gerçekliğin nesnel, tek ve kesin olmadığı; aksine öznel, çoğul olduğu, insanlar tarafından oluşturulduğu, yaşanılan zaman, mekan ve kültüre bağlı olarak farklılık gösterdiği iddia edilmektedir (Seggie, Bayyurt, 2015: 12). Araştırmacılar bu süreçte nesnellikten ziyade, bakış açısını ön plana çıkarmaktadır. Araştırmalarda çalışılan olaylar ve olgular doğal ortamları içerisinde ele alınarak, araştırmacı tarafından detaylı bir biçimde ve derinlemesine yorumlanmaya ve açıklanmaya çalışılmaktadır. Sosyal bilimlerde olay ve olgulara dair tek bir gerçeklik ya da tek bir açıklama olmadığından, bu yaklaşım gerekli görülmektedir (Yıldırım, Şimşek, 2006: 34).

Nitel araştırmalarda katılımcıların araştırma konusuna dair algı ve düşüncelerine kendi ifadeleriyle ulaşmak oldukça önemlidir. Elde edilen sonuçlar genellikle zengin ve betimleyici niteliktedir. Bu durum da nicel çalışmalardan farklı olarak, verinin daha detaylı bir şekilde incelenmesinde önemli bir faktördür (Seggie, Bayyurt, 2015: 2). Nitel araştırma yöntemi post-pozitivist paradigma ve yorumlayıcı felsefeye dayalıdır. Buna bağlı bağlı olarak, sahip olduğu bir takım özellikler vardır. Bu özellikler şu

şekilde sıralanabilir; "*doğal ortama duyarlı olma, yeni bir bakış açısı edinme, derinlemesine bilgi edinme, araştırmacının içerden ve dışardan bir rolle katılımcı tavır geliştirmesi ve bütüncül bir yaklaşımla algıların ortaya konması*" (Miles, Huberman ve Saldana, 2014; akt: Kabakçı Yurdakul, 2016: 2). Bu özelliklere sahip nitel yöntem genellikle bir duruma yönelik derin ve detaylı bir anlayış gerektiğinde, araştırılan konunun sınırlarını veya ayırt edici yönlerini ortaya çıkarmak için daha fazla bilgiye ihtiyaç duyulduğunda ya da sadece sayısal olmayan bir veri seti üzerinde çalışılacağı zaman tercih edilir. Tercih edilen bu araştırma yöntemi genellikle amaçlı olarak seçilmiş bir çalışma grubundan, geniş bilgi toplamayı gerektirmektedir (Bazeley, Jackson, 2015; çev. Bakla, Demir, 2015: 2).

Nitel araştırmada gözlem, görüşme (mülakat), doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemleri kullanılmaktadır. Bu yöntemlerin en sık kullanılanı görüşmedir. Kişinin davranışlarının nedenleri veya herhangi bir konudaki görüşlerinin ya da duyguları öğrenilmek istendiğinde, en ideal yöntemin kişiye gidilerek ondan bilgi alınması olduğu ifade edilmektedir (Türnüklü, 2000: 544). Görüşmede bir konu hakkında ilgili kişilere ayrıntılı, nitelikle ilgili sorulan sorular çerçevesinde bilgi alınır. Bu görüşme türüne "derinlemesine görüşme (mülakat)" denilmektedir (Aziz, 2014: 86). Kvale (1996: 5; akt. Türnüklü, 2000: 544), bu süreci madenci metaforu kullanarak açıklamaya çalışır. Bu metafora göre görüşme süreci, madencinin madene ulaşmak için derinlemesine yaptığı kazıya benzetilir. Tıpkı madencinin değerli madenleri bulmak için kazı yapması gibi, araştırmacı da araştırma amacına yönelik olarak hazırladığı sistematik sorularla görüştüğü kişilerin duygularını, düşüncelerini, algılarını, düşünüş tarzlarını ve yorumlarını açığa çıkarmaya çalışır.

Görüşme tekniği diğer araştırma teknikleri içerisinde hem araştırmacıya hem de görüşme yapılan kişiye esneklik ve derinlik sağlar (Aziz, 2014: 85). Görüşme tekniğinin 3 türü vardır. Bunlar yapılandırılmamış, yapılandırılmış ve yarı yapılandırılmış görüşmelerdir. Bu araştırmada yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmede araştırmacı görüşmelere başlamadan önce, ilgili literatüre dair okumalarına ve araştırma amacına bağlı olarak bir soru formu hazırlar. Bununla birlikte araştırmacı yürüttüğü görüşmenin akışına bağlı olarak farklı yan ya da alt sorular sorabilir, kişinin cevaplarını açmasını ve detaylandırmasını sağlayabilir. Bu

teknik belirli bir düzeyde standartlık ve aynı zamanda esneklik sağlamaktadır (Türnüklü, 2000: 547; Yıldırım, Şimşek, 2006). Bununla birlikte görüşme yöntemi gündelik diyaloglardan farklı olarak dikkatli bir dinleme ve sorgulama gerektirir (Seggie, Bayyurt, 2015: 46).

Nitel araştırma yönteminde çeşitli yaklaşımlar mevcuttur. Bunlar söylem analizi, söyleşi analizi, öyküsel analiz, etnografik analiz, fenomonolojik analiz ve temellendirilmiş kuram (grounded theory) analizidir (Kabakçı Yurdakul, 2016: 4). "Grounded theory" kuram oluşturma yaklaşımı veya gömülü teori olarak da adlandırılmaktadır. Kuram oluşturma yaklaşımı, konuya dair var olan bilgilerin az olduğu ya da hiç olmadığı durumlarda kullanılan bir analiz yaklaşımıdır. Ayrıca, duruma/olguya ilişkin değişiklikleri açıklamak için deneysel bilgiye dayalı yeni kuramsal açıklamalara ihtiyaç duyulduğunda da kullanılabilmektedir. Bu analiz yaklaşımı ile alt düzey kavramlardan üst düzey teoriye doğru gidilerek bir yapı oluşturulur (Patton, 2002; akt: Kabakçı Yurdakul, 2016: 6). Konuya dair kuramsal bir yapının mevcut olmadığı ya da az olduğu durumlarda araştırmacı kavramsal bir çerçeve oluşturmada zorlanabilmektedir. Böyle bir durumda araştırmacı daha esnek bir araştırma deseni benimseme ve araştırma sürecinde elde ettiği bulgulara göre bu çerçeveyi oluşturma ihtiyacı hissedebilir. Glaser ve Strauss'un (1967) ortaya koydukları kuram oluşturma yöntemi tümevarımcı ve esnek bir yaklaşımla bu durumlar için elverişlidir (Yıldırım, Şimşek, 2006; 94). Bu yöntemin ana hedefleri veri toplarken ya da yorumlarken verilerin içerisinde gömülü olan kuramı ortaya çıkartmak, bununla birlikte araştırma sürecinde yeni kavram ve kuramlara ulaşmaktır (Seggie, Bayyurt, 2015: 109).

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden *kuram oluşturma* yöntemi kullanılmıştır. Tevekkül yönelimini psikolojik perspektifle ele alan çalışmaların yokluğu, kavramsal bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle belirlenen problem durumları açıklamak için kuram oluşturma yönteminin kullanılması uygun görülmüştür. Kuram oluşturma yönteminde amaç, bir olay ya da olguya ilişkin kuram geliştirme, süreci açıklayan kavram ve aşamaları ortaya çıkarmadır (Yıldırım, Şimşek, 2006; 85). Aynı zamanda bu yöntemde var olan kavramlara ve anlayışa özgün bir katkı söz konusudur. Tez araştırmasının amaçları yöntemin amaçları ile uyuşmaktadır.

2. ÇALIŞMA GRUBU

Çalışma grubu seçilirken amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Amaçlı örneklem, zengin bilgiye sahip olduğu düşünülen durumların derinlemesine çalışılmasına olanak veren bir yöntemdir. Bu anlamda amaçlı örnekleme yöntemleri olgu ve olayların ortaya çıkarılmasında ve açıklanmasında faydalı olmaktadır (Yıldırım, Şimşek, 2006; 135). Bu yönteme uygun olarak araştırma konusuna dair zengin bilgiye sahip olduğu düşünülen kişilere ulaşabilmek amacıyla, araştırmacı tarafından kişisel çevresine bilgi verilmiş ve konuya uygun olduğu düşünülen isimler varsa araştırmacıya bildirmeleri istenmiştir. İsim bildirilirken derinlemesine bilgi edinebilmek için 3 temel ölçüt belirlenmiştir. Bunların birincisi araştırma amacına yönelik olarak tevekkül yönelimi olduğu düşünülen kişiler olması, ikincisi 40 yaş ve üzeri olması, üçüncüsü ise görüşme yürütülebilecek düzeyde kendini ifade becerisinin olmasıdır. Ayrıca bu ölçütleri karşıladığı düşünülse bile, görüşme sürecinde rahatlık, açıklık ve güvenirliği etkilememesi açısından araştırmacının doğrudan tanıdığı, ilişki içerisinde olduğu kişiler ile görüşme gerçekleştirilmemiş, bu durum dışlayıcı ölçüt olarak değerlendirilmiştir.

Belirlenen yaş sınırına dini gelişim teorilerinde atıfta bulunulmaktadır. Jung'un bireyleşme teorisinde 40 yaş önemli bir sınırdır. Jung (1997: 152) hayatı bu dönemin öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırmakta, 35-40 yaşlarını hayatın öğleden sonrası olarak tanımlamaktadır. Ona göre hayatın ikinci yarısında dini duygu hızlı bir uyanış içerisindedir, bireyin maddeden ziyade ruhsal nitelikli ihtiyaçları ön plana çıkmaktadır. Bireyselleşme süreci bu periyotta çok güçlü bir hale gelmektedir (Karaca, 2007: 149-151). Farklı dini gelişim teorilerinde de yaş vurgusu vardır. Fowler'in (1995: 197-198) inanç gelişim teorisine göre inanç gelişiminde 5. evre "bütünleşmiş inanç" aşamasıdır ve orta yaş ve sonrasına denk gelmektedir. Bu evrede kişi daha derin bir kendilik sergilemeye başlamaktadır (Karaca, 2007: 195). Hökelekli'ye göre de (2010: 112) otuzlu yaşlardan sonra dini ilgi giderek artmaktadır. Kırklı yaşlarda orta yaş krizi denilen sorgulayıcı bir tutumun etkisiyle hayatı daha anlamlı yaşamak için manevi bir yoğunlaşma arzusu yaşanmaktadır. Bu da daha içsel bir dini hayat yaşamayı sağlamaktadır. Tevekkülün dini bir yönelim olmasından dolayı, tevekkül kavramına yönelik daha derin bilgi edinilmesi amacıyla bireylerin dini gelişimin belirli aşamalarında olması önemsenmiştir. Zafer (2016) tarafından tevekkül ile ilgili yürütülen

araştırma yaş ile ilgili ölçütün önemli olduğunu göstermektedir. Araştırmada "*Daha önce yapılan uygulama, mülakatlar ve alan uzmanları ile yapılan görüşmeler ve tevekkül kavramının içeriği nedeniyle katılımcıların 20 yaş ve üzeri olmasının araştırma sonuçlarını daha sağlıklı tutacağı kanaati oluşmuştur*" denmektedir.

Belirlenen ölçütleri sağladığı düşünülen kişilere ilk etapta referans olan kişi tarafından araştırma hakkında bilgi verilip, ön görüşme yapmayı kabul ettiği takdirde iletişim bilgilerinin araştırmacıya aktarılacağı bildirilmiştir. İkinci etapta ise araştırmacıya ulaşan iletişim bilgileri üzerinden araştırmacı kişilerle telefonla veya yüz yüze irtibat kurmuş ve araştırmanın kapsamını anlatan ön bilgilendirme yapmıştır. Üçüncü etapta ise araştırmaya katılmayı kabul edenlerle birlikte belirlenen gün, saat ve mekanda görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Referans kişi yöntemi görüşme gerçekleştirilen kişiler üzerinden de kullanılmış, görüşme yapılan kişilerden çevrelerinde bu araştırmaya katılabilecek kişiler varsa önermeleri talep edilmiştir. Bu sayede kartopu örneklem metodu da kullanılarak 50 kişilik çalışma grubuna ulaşılmıştır. Görüşmelerin gerçekleştirilme süreci Şekil 1'de aktarılmıştır.

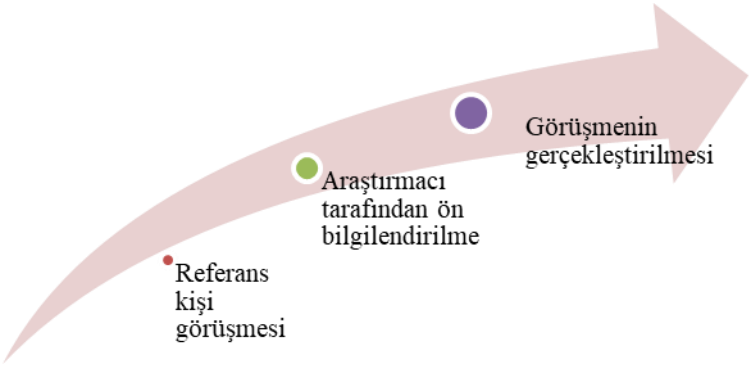

Şekil 1: Görüşmelerin Gerçekleştirilme Süreci

Kuram oluşturma yaklaşımı ile yapılan araştırmalarda araştırma sorusunun yanıtı olabilecek kavramların ve süreçlerin tekrar etmeye başladığı aşamaya (doyum noktası) kadar veri toplamaya devam edilmektedir. Bu açıklamaya paralel olarak 50 kişilik çalışma grubunun yeterli olduğu, son görüşmelerde ortaya çıkan kavram ve süreçlerin büyük ölçüde tekrar ettiği görülmüştür.

Nitel araştırmada farklı, daha önce duyulmamış ya da az duyulmuş seslerin duyulması beklentisi vardır. Bu nedenle katılımcıların demografik özelliklerindeki farklılıklar araştırma bulgularını zenginleştirerek araştırma konusunun daha kapsamlı anlaşılmasını sağlamaktadır (Seggie, Bayyurt, 2015: 16). Bu zenginliği sağlayabilmek adına araştırmada cinsiyet, yaş, eğitim durumu, meslek değişkenlerinin çeşitliliğine özen gösterilmiştir. Araştırma örnekleminin cinsiyet ve yaş özelliklerine ilişkin bulgular Tablo 1'de aktarılmıştır.

Tablo 1: Çalışma Grubunun Cinsiyet ve Yaş Özellikleri

Değişken		N	%
Cinsiyet	Kadın	25	50
	Erkek	25	50
Yaş	40-49	35	70
	50-59	10	20
	60-69	5	10
Toplam		50	100

Tablo incelendiğinde cinsiyet dağılımın eşit olduğu, çalışılan grubun 25 kadın ve 25 erkekten oluştuğu görülmektedir. Çalışma grubunun yaşı 40 ile 69 aralığında değişmektedir. Katılımcıların yaş ortalaması 49'dur.

Katılımcıların medeni durumu ve çocuk sayılarına dair bilgiler Tablo 2'de aktarılmıştır. Tablo 2'ye göre çalışma grubunun medeni durumu incelendiğinde %96'sının (n=48) evli olduğu görülmektedir. Bununla birlikte görüşme yapılan 1 erkek boşanma sürecinde olup, henüz adli süreç tamamlanmamıştır. Bu nedenle evli kategorisinde ele alınmıştır. Görüşme yapılan kadınlardan 1'i dört yıl önce eşini kaybetmiş, 1 kadın ise 26 yıl önce eşinden boşanarak 10 yıllık evliliğini sonlandırmıştır.

Tablo 2: Çalışma Grubunun Medeni Durumu ve Çocuk Sayıları

Değişken		N	%
Medeni durum	Evli	48	96
	Boşanmış	1	2
	Eşi vefat etmiş	1	2
Çocuk sayısı	0	1	2
	1	3	6
	2	21	42
	3	15	30
	4	6	12
	5	4	8
Toplam		50	100

Çalışma grubunun ortalama çocuk sayısı 3'tür. Tablo 2 incelendiğinde çoğunluğunun 2 veya 3 çocuğunun olduğu anlaşılmaktadır. Katılımcıların %42'sinin (n=21) 2 çocuğu, %30'unun (n=15) 3 çocuğu, % 12'sinin (n=6) 4 çocuğu, %6'sının (n=3) 1 çocuğunun olduğu; 1 kişinin ise hiç çocuğunun olmadığı görülmektedir.

Çalışma grubunun eğitim durumları ve meslekleri Tablo 3'te gösterilmektedir. Buna göre örneklemin %24'ünün (n=24) ilköğretim mezunu, %20'sinin (n=10) ortaöğretim (lise) mezunu, %56'sının (n=28: ön lisans/lisans/yüksek lisans) ise yükseköğretim mezunu olduğu görülmektedir. Örneklemin çoğunluğu yükseköğretim mezunudur. Bu durum büyük ölçüde bu grubun kendini ifade becerilerinin daha gelişmiş olması sebebiyle, görüşme yöntemi için daha uygun kişiler olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte örneklemin %44'ü ilköğretim veya ortaöğretim mezunudur. Çalışma grubunda eğitim durumu çeşitliliğinin sağlandığı görülmektedir. Meslek türleri incelendiğinde geniş bir dağılım görülmektedir. Katılımcıların 13'ü (%22) İlahiyat Fakültesi mezunu olup, bunların 2'si ticaret ile uğraşmakta, 6'sı Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı çalışmakta, 5'i Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak din görevliliği yapmaktadır.

Tablo 3: Çalışma Grubunun Eğitim Durumu ve Meslekleri

Değişken		**N**	**%**
Eğitim durumu	İlköğretim	12	24
	Lise	10	20
	Ön lisans	3	6
	Üniversite	22	44
	Yüksek lisans	3	6
Toplam		50	100
Meslek	İlahiyat	13	26
	Öğretmen	6	12
	Ticaret	5	10
	Doktor	2	4
	Fizikçi	2	4
	Terzi	2	4
	Muhasebeci	2	4
	İşletme	1	2
	Hukukçu	1	2
	Kimyager	1	2
	Sosyolog	1	2
	Aşçı	1	2
	Modelist	1	2
	Hemşire	1	2
	Makine bakım çalışanı	1	2
	Desinatör	1	2
	Serbest meslek	1	2
Toplam		42	84

Katılımcıların 6'sı (%12) öğretmendir. Bunların içerisinde matematik öğretmenliği, sınıf öğretmenliği, yapı öğretmenliği, Türkçe öğretmenliği branşları vardır. 5 kişi (%10) ticaretle uğraşmaktadır. Bunların dışında doktor, fizikçi, terzi, muhasebeci, işletmeci, hukukçu, kimyager, sosyolog, aşçı, modelist, hemşire, makine bakım çalışanı, desinatör ve serbest meslek çalışanı vardır. Görüşülen kişiler meslek olarak çalıştıkları veya mezun oldukları alanları ifade etmelerine rağmen bazıları mesleklerini icra ettikleri bir işte çalışmamakta, ev hanımlığı yapmaktadır. Aynı zamanda emekli olanlar da vardır. Örneklemin çalışma durumu ve algılanan ekonomik durumuna ilişkin bilgiler Tablo 4'te aktarılmıştır.

Tablo 4: Çalışma Grubunun Çalışma ve Algılanan Ekonomik Durumları

Değişken		N	%
Çalışma durumu	Ev hanımı	18	36
	Emekli	9	18
	Çalışan	23	46
Algılanan ekonomik durum	Ortalamanın altı	4	8
	Ortalama	42	84
	Ortalamanın üzeri	4	8
Toplam		50	100

Görüşülen kadınların 18'i (%36) gelir getiren bir işte çalışmamakta, kendilerini ev hanımı olarak tanımlamaktadır. 9 kişi (%18) emeklidir, 23 kişi (%46) ise aktif olarak çalışma hayatında devam etmektedir. Katılımcıların 4'ü (%8) gelirini ortalamanın altı, 4'ü (%8) ortalamanın üzeri, 42'si (%84) ise ortalama olarak algılamaktadır.

3. VERİ TOPLAMA ARACI

Çalışmada araştırmacı tarafından oluşturulan olan yarı yapılandırılmış soru formu kullanılmıştır. Tez çalışma sürecinde yapılan kuramsal okumalara dayalı olarak tevekkül yönelimin psikolojik neden ve sonuçlarını ortaya koyabilecek sorular oluşturulmuştur. Araştırmacı tarafından oluşturulan soru formu ilk etapta Din Psikolojisi alanında doktora yapan 2 araştırmacı ve Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik alanında Yrd Doç. olan 1 araştırmacıya iletilerek, bu kişilerden görüş alınmıştır. Verilen geri bildirimlerle soru formu tekrar gözden geçirilmiş ve bu hali tez danışmanı ile paylaşılmıştır. Tez danışmanı ile yapılan düzenlemelerden sonra son hali kullanılarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir (Ek 1).

Soru formu çeşitli düzenleme aşamalarından geçse de birçok nitel çalışmada, araştırma soruları başta kesin olarak sınırlandırılamaz. Alandan toplanan bilgiler, araştırma sorularının daha belirgin ve ayrıntılı biçimde ifade edilmesine yardımcı olur ve süreç içerisinde sorular geliştirilebilir veya yeniden ifade edilebilir. Böyle bir süreçte veri toplama aracı olarak görüşme formu veri toplamanın ilk aşamasında yarı yapılandırılmış bir durumdadır ve veri toplama sürecinin sonuna kadar da oluşan ihtiyaçlara göre revize edilmiştir. Görüşmelerde kişilerin sosyo-kültürel özelliklerine dayalı olarak bazı sorular eklenebilmiş veya bazı sorular atlanılabilmiştir. Aynı şekilde muhataba uygun olarak bazı soruların ifadesi, soruş şekli üzerinde uygulama esnasında değişiklikler yapılabilmiştir. Görüşme esnasında bir soruda, sonraki sorulardan birisinin de yanıtını içerek şekilde cevap verilmişse, o soru tekrar sorulmamıştır. Anlaşılmadığı hissedilen soru olduğu takdirde, aynı soru farklı ifadelerle tekrar sorulmuş, yine aynı cevabın gelmesi durumunda bu cevap kabul edilmiştir.

Soru formu açık uçlu sorulardan oluşmaktadır. İnceleyenin incelenen üzerindeki etkisi araştırmalardaki klasik sorunlardan bir tanesidir. Hatta görüşmeyi kayıt altına almak araştırmacıya ek olarak görüşme odasına bir yabancı varlığı da davet etmektedir. Bu nedenle görüşülen kişilerin görüşme başlarında rahatsızlık hissetmeleri normaldir. Ancak genellikle katılımcılar bir aşamadan sonra kayıt cihazının varlığını unutmaktadır (Seggie, Bayyurt, 2015: 193). Katılımcılarda ilk etapta oluşabilecek rahatsızlık hissini azaltmak için giriş kısmında karşı tarafı görüşmeye ısındırmak ve muhatabı tanımak adına kişinin kendisini tanıtıcı sorular yer almaktadır. Sonrasında sırasıyla tevekkül algısını, tevekkülün sebeplerini, tevekkülün yaşantıdaki etkisini anlamaya yönelik sorular sorulmuştur. Soru formunda bazı sorular tekrarlayan sorulardır. Aynı içerikteki önceki soruya kapsamlı bir cevap verilmişse, sonraki sorular sorulmamıştır. Sorulara verilen cevapların tutarlığını ve gerçek hayattaki karşılığını anlamak için de 6 farklı örnek durum üzerinden tevekküle dair sorular sorulmuştur. Görüşme sonunda ise öznel dindarlık algısı sorusu yer almaktadır. Bu soru daha hassas bir soru olduğu için en sona bırakılmıştır. Görüşme tamamlamadan önce görüşülenin kendini daha rahat ifade etmesine olanak sağlamak için görüşülenlerin dışında eklemek istedikleri hususların olup olmadığı sorulmuştur.

Görüşme yöntemi kullanılırken araştırmacı her ne kadar soruları uygun bir biçimde ifade etmeye çalışsa da, bazen sorular farklı bireyler tarafından farklı şekillerde algılanabilmekte veya aynı derecede açık ve net olmayabilmektedir. Bu durumlarda araştırmacının hazırlıklı olması, bu durumlara yönelik olarak alternatif sorular ya da sonda olarak ifade edilen sorular oluşturması beklenmektedir (Yıldırım, Şimşek, 2013: 160). Soru formunda bu durumlara yönelik olarak da ayrıntıya, açıklamaya ve aydınlatmaya yönelik sorular, sondalar bulunmaktadır.

Hazırlanan soru formuyla birlikte nitel araştırmalarda, görüşmeler ve analizler araştırmacı üzerinden yürütüldüğü için nitel araştırmacı veri toplama ve analizi sürecinin birincil aracı olarak ele alınmaktadır (Kabakçı Yurdakul, 2016: 3; Seggie, Bayyurt, 2015: 28).

4. VERİ TOPLAMA SÜRECİ

Veri toplama sürecinin ilk aşaması araştırma sorularının hazırlanmasıdır. Bunun için ilk olarak ilgili literatür taranarak yarı yapılandırılmış bir soru formu oluşturulmuştur. Bu soru formuna dayalı olarak da görüşmeler 2017 yılı Nisan - Ağustos ayları arasında yapılmış, veriler elde edilmiştir. Katılımcılar ile birlikte belirlenen tarih, yer ve saatte görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmacı ilk olarak kişilere kendini tanıtmıştır. Bu kapsamda çalışmanın amacından bahsedilmiş, tez çalışmasının Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ danışmanlığında yürütüldüğü belirtilmiş, görüşmenin yaklaşık olarak ne kadar sürebileceği hakkında bilgi verilmiştir. Görüşmeden elde edilen bilgilerin bilimsel araştırma amaçları dışında kullanılmayacağı, elde edilen bilgilerin kimliği tanıtıcı şekilde ele alınmayacağı, gizliliğin korunacağı hakkında güvence verilmiştir. Görüşme yapılabileceğine dair onay alındıktan sonra, araştırmacı görüşme sürecinin daha işlevsel yürüyebilmesi ve veri kaybını engellemek amacıyla ses kaydı alınmasına ihtiyaç duyduğunu belirtmiş ve bununla ilgili de onay almıştır.

Görüşmeye başlamadan önce görüşme amacının “tevekkül” hakkında kitabi bilgilere dair olmadığı, karşıdaki kişinin bilgisini test etme amacı taşımadığı belirtilmiştir. Sorulara mümkün olduğunca kendi yaşantılarından örnekler vererek açıklamanın, samimi ve içten yanıtların önemli olduğu vurgulanmıştır.

Görüşmeler esnasında yüksek kalitede röportaj kaydetme özelliği taşıyan ses cihazı kullanılmıştır. Aynı zamanda görüşme soruların bulunduğu doküman ile görüşme takip edilmiş, bu doküman üzerine de cevaplara dair kısa notlar alınmıştır. Aynı zamanda bu dokümana görüşülen kişinin sözel olmayan tepkileri not edilmiştir. Bu şekilde her görüşmeye dair gözlem notları da oluşturulmuştur. Bu sayede not tutma ve ses kaydı alma yöntemleri bir arada kullanılmıştır. Bu işlem en istendik durum olarak değerlendirilmektedir (Seggie, Bayyurt, 2015: 192; Yıldırım, Şimşek, 2013: 175).

Veri toplama sürecine ilişkin olarak 50 kişiyle yapılan görüşmelerin yürütüldüğü tarih, mekân, ilçe, görüşme süresi ve ortama dair bilgiler Tablo 5'te aktarılmıştır. Görüşme sonrasında katılımcılara cinsiyetlerine göre kadınlar için K_1, K_2,…; erkekler için E_1, E_2,… şeklinde kodlar verilmiştir. Betimsel analiz yapılırken bu kodlar kullanılmıştır.

Tablo 5 incelendiğinde görüşmelerin tamamının Bursa ilinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Görüşmecilerden 1 kişi dışında, diğerleri Bursa'da ikamet etmektedir. Katılımcıların kendilerini rahat hissetmelerini sağlamak amacıyla, görüşmeler karşı tarafın talebine göre belirlenen bir mekanda gerçekleştirilmiştir. Görüşme yapılan mekânlar ev, iş yeri, dış bir mekan ya da sivil toplum kuruluşudur. Görüşmeler ortalama 53 dakika sürmüştür. Görüşmelerin sessiz ve baş başa kalınabilecek bir ortamda gerçekleştirilmesine özen gösterilmiştir. Bununla birlikte araştırma yürütürken katılımcıya kültürel uyum ve saygı önemli etik unsurlardandır. Mahremiyet düzeyinde ciddi farklılıklar yaratabilecek konular önem arz edebilmekte, görüşmenin kapısı kapalı bir odada veya baş başa yapılıp yapılmayacağı önem kazanabilmektedir (Seggie, Bayyurt, 2015: 190). Bu hassasiyet gereği, görüşülenin kendisini daha rahat hissedebilmesi için bazı görüşmeler kapısı açık bir mekanda veya odada üçüncü kişilerin olduğu ortamlarda gerçekleştirilmiştir.

Tablo 5: Görüşme Süreçlerine İlişkin Bilgiler

Görüşme No	Görüşme Tarihi	Görüşme Mekanı	Görüşülen İlçe	Görüşme Süresi	Görüşmede 3. Kişinin Varlığı	Kodlama
1	25.04.2017	Kendi iş yeri	Osmangazi	25 dk.	-	K_1
2	27.04.2017	Sivil Toplum Kuruluşu	Yıldırım	40 dk.	-	K_2
3	27.04.2017	Sivil Toplum Kuruluşu	Yıldırım	43 dk.	-	K_3
4	09.05.2017	Komşusunun evi	Nilüfer	50 dk.	-	K_4
5	09.05.2017	Komşusunun evi	Nilüfer	45 dk.	-	K_5
6	10.05.2017	Kendi evi	Osmangazi	35 dk.	-	K_6
7	10.05.2017	Kendi evi	Nilüfer	62 dk.	-	K_7
8	10.05.2017	Kendi evi	Nilüfer	57 dk.	-	K_8
9	03.06.2017	Kendi evi	Osmangazi	52 dk.	-	K_9
10	11.07.2017	Kendi evi	Osmangazi	65 dk.	-	K_{10}
11	11.07.2017	Kendi evi	Osmangazi	40 dk.	-	E_1
12	18.07.2017	Kendi evi	Yıldırım	51 dk.	-	K_{11}
13	18.07.2017	Kendi evi	Yıldırım	72 dk.	Var	E_2
14	18.07.2017	Komşusunun evi	Yıldırım	40 dk.	Var	K_{12}
15	21.07.2017	Kendi evi	Nilüfer	105 dk.	-	K_{13}
16	24.07.2017	Kendi iş yeri	Nilüfer	45 dk.	-	E_3
17	25.07.2017	Kendi evi	Yıldırım	100 dk.	-	K_{14}
18	25.07.2017	Kendi iş yeri	Osmangazi	50 dk.	Var	E_4
19	25.07.2017	Kendi iş yeri	Osmangazi	52 dk.	-	E_5
20	25.07.2017	Kendi evi	Yıldırım	40 dk.	-	K_{15}
21	25.07.2017	Kendi evi	Yıldırım	60 dk.	Var	E_6
22	26.07.2017	Kendi evi	Osmangazi	60 dk.	-	E_7
23	26.07.2017	Kendi evi	Osmangazi	40 dk.	-	K_{16}
24	26.07.2017	Kendi iş yeri	Osmangazi	52 dk.	-	E_8
25	27.07.2017	Kendi evi	Yıldırım	30 dk.	-	E_9
26	27.07.2017	Kendi evi	Yıldırım	80 dk.	-	K_{17}
27	27.07.2017	Komşusunun evi	Yıldırım	40 dk.	-	K_{18}
28	27.07.2017	Komşusunun evi	Yıldırım	25 dk.	-	K_{19}
29	27.07.2017	Dış mekan	Osmangazi	40 dk.	Var	K_{20}
30	28.07.2017	Kendi iş yeri	Osmangazi	60 dk.	-	E_{10}
31	28.07.2017	Kendi iş yeri	Yıldırım	45 dk.	-	E_{11}
32	28.07.2017	Kendi iş yeri	Yıldırım	90 dk.	-	E_{12}
33	28.07.2017	Kendi evi	Yıldırım	65 dk.	-	E_{13}
34	28.07.2017	Kendi evi	Yıldırım	35 dk.	-	K_{21}
35	28.07.2017	Dış mekan	Osmangazi	45 dk.	Var	K_{22}
36	31.07.2017	Kendi evi	Osmangazi	60 dk.	-	E_{14}
37	02.08.2017	Kendi evi	Osmangazi	35 dk.	Var	E_{15}
38	03.08.2017	Kendi evi	Osmangazi	55 dk.	-	K_{23}
39	03.08.2017	Kendi evi	Osmangazi	75 dk.	Var	E_{16}
40	04.08.2017	Kendi iş yeri	Nilüfer	55 dk.	-	E_{17}
41	08.08.2017	Kendi iş yeri	Nilüfer	70 dk.	-	E_{18}
42	08.08.2017	Kendi evi	Yıldırım	73 dk.	-	K_{24}
43	08.08.2017	Kendi evi	Yıldırım	58 dk.	-	E_{19}
44	08.08.2017	Kendi evi	Osmangazi	53 dk.	-	E_{20}
45	09.08.2017	Kendi iş yeri	Osmangazi	45 dk.	-	E_{21}
46	09.08.2017	Kendi iş yeri	Osmangazi	35 dk.	-	E_{22}
47	10.08.2017	Kendi iş yeri	Nilüfer	35 dk.	-	E_{23}
48	10.08.2017	Kendi iş yeri	Nilüfer	45 dk.	-	E_{24}
49	11.08.2017	Kendi evi	Yıldırım	77 dk.	-	K_{25}
50	12.08.2017	Kendi evi	Osmangazi	50 dk.	Var	E_{25}

5. VERİLERİN ANALİZİ

Nitel yöntemle yürütülen bir araştırmada veri analizi süreci, araştırmacının araştırma sorusunu ilk düşündüğü zamandan itibaren başlatılmaktadır (Kabakçı Yurdakul, 2016: 7). Dolayısıyla görüşmelerin analizi farklı aşamalarda meydana gelmiştir. Verilerin analizinde önemli adımlardan birisi verileri analize hazırlamak adına görüşme ses kayıtlarının yazılı metin haline getirilmesidir. Bu amaçla her ses kaydı birebir yazıya geçirilmiştir. Yazıya geçirilme aşamasında metinlerde sözsüz ifadelere de yer verilmiş (gülme, ağlama, sessizlikler vb.), oluşturulan yazılı metnin doğruluğu ve geçerliği için farklı bir zaman diliminde ses kaydı tekrar dinlenilerek kontrol edilmiştir. Ses kayıtları yazılı döküm haline getirilirken görüşme esnasında alınan notlar da dikkate alınmıştır. Bu şekilde tüm görüşme dökümlerini içeren 700 sayfalık ham veri metni elde edilmiştir. Ses kayıtlarının yazıya geçirilme aşamasında aynı zamanda içeriğe dair kodlamalar da yapılmaya başlanmış, bir taraftan da analiz süreci yürütülmüştür. Kuram oluşturma yaklaşımın analiz yöntemlerine uygun olarak veri toplama ve analiz birlikte yürütülmüş, karşılaştırmalı analiz yapılmıştır. Nitel veri analiz süreçleri Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2: Nitel Veri Analizi Süreci (Kabakçı Yurdakul, 2016:7)

Verilerin kodlanması ilk olarak görüşmeler yürütülürken araştırmacının zihninde başlamıştır. Sonrasında görüşmelerin döküm haline getirilme süresinde verilere dair kodlamalar araştırmacının zihninde netleşmeye başlamıştır. Verileri kodlarken ilk aşamada veriler içerik analizine tabi tutulmuştur. Burada amaç, toplanan verileri

açıklayabilecek kavram ve temalara ulaşmaktır. Toplanan verilerin önce kavramsallaştırılması, daha sonra da ortaya çıkan kavramlara göre mantıklı bir biçimde düzenlenmesi ve buna göre veriyi açıklayan temaların saptanması gerekmektedir. Bu amaçla veriler araştırmanın problem cümleleri ışığında kodlanmış, buna bağlı olarak üst temalar bulunmuştur. 50 kişi ile yürütülen 700 sayfalık görüşme dökümleri üzerinde bu şekilde bir kodlama yapıldıktan sonra, 2. tur kodlamaya geçilmiştir. Bu süreçte de tüm dökümler baştan başlayarak tekrar analize tabi tutulmuş, gerekli yerlerde yeniden kodlama veya kod değişikliği yapılmıştır. Sonrasında kodlar ve temalar düzenlenmiştir. Düzenlenen kodlar ve temalar üzerinde tekrarlayan okumalar yapılarak kodlama içerikleri kontrol edilmiş, gereken yerlerde değişiklikler yapılmıştır. Sonrasında kodlamalardaki binişiklik ve fazlalığı ortadan kaldırmak için yakın içerikli kodlamalar birleştirilerek kod sayısı azaltılmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinde kodlara ve temalara ulaşma süreci Şekil 3'te gösterildiği şekilde ilerlemektedir.

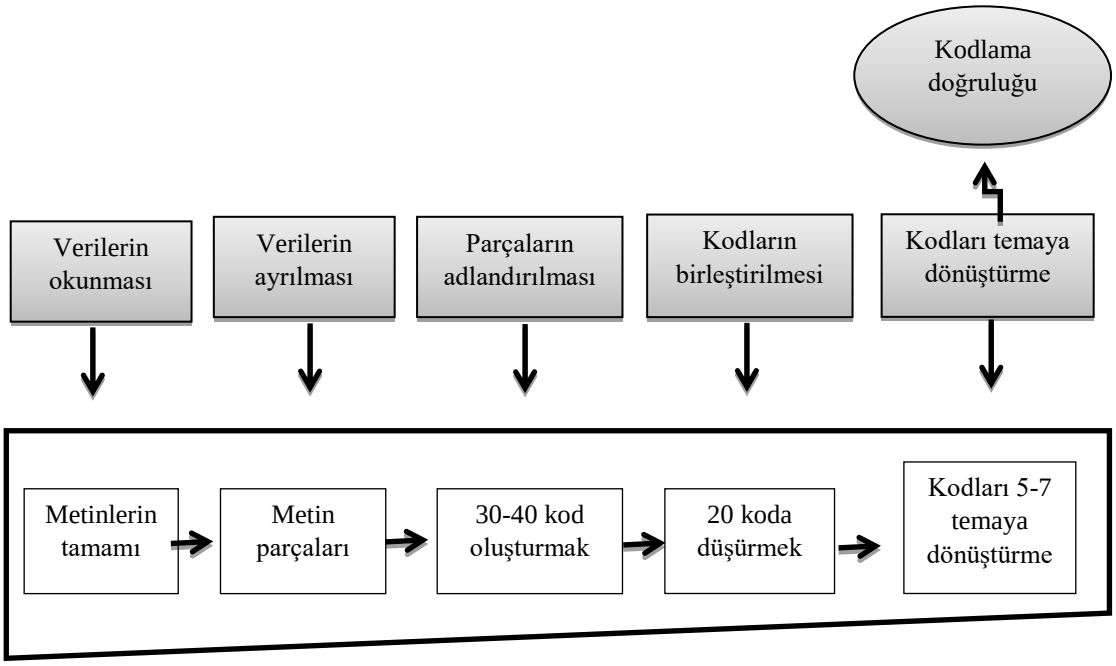

Şekil 3: Verilerden Kodlara ve Temalara Ulaşma Süreci (Kabakçı, Yurdakul, 2016: 13)

Görüldüğü gibi nitel araştırma "kod" merkezi bir konumdadır. Araştırmanın başarısı kodlamanın niteliği ile yakından ilgilidir (Strauss, 2003: 27). Kodlama önceden belirli kuralların izlenmediği, daha çok sezgisel, keşfedici ve döngüsel bir tekniktir.

İstenen kodlama seviyesine gelmek ilk denemede çok nadir görülür, çoğunlukla birkaç devir yapmak gerekir (Saldana, 2009:8). Kodlar; bir kelimeye, kelime grubuna, bir cümleye veya bir paragrafa atanabilir (Miles ve Huberman, 1994: 56).

Kodların aldıkları isimler çeşitli kaynaklardan gelebilmektedir. Tam olarak katılımcıların kullandıkları kelimelerden oluşan kodlara In vivo kod denmektedir. Araştırma bulgularında geçen "sabır, kibir" buna bir örnektir. Kod ismi "psikolojik dayanıklılık" gibi ilgili literatürdeki bir terimden de kaynaklanabilmektedir. Bunların dışında araştırmacı içeriği en iyi yansıttığını düşündüğü kelime veya kelime grubunu kod olarak kullanabilmektedir. Tek bir veriye aynı anda birden fazla kod atanması da mümkündür (Creswell, 2007: 153). Kodlama sürecinde araştırmacı tarafından içeriğe dair bazı hatırlatıcı notlar (memo) tutulabilmektedir. Verinin temalandırılması ise verinin ne ile ilgili olduğuna dair oluşturulan etiketlemelerdir. Bahsedilen kodlama biçimleri araştırmada kullanılmıştır.

Araştırmada tümevarımsal yöntem kullanılmıştır. Yani alt düzey kavramlardan, üst düzey kurama doğru ilerlenmiştir. Bu süreçte somut verilerden soyut kurama doru bir gidiş vardır. Başlangıçta katılımcıların doğrudan kendi ifadeleri üzerinden, katılımcının algı, duygu, düşünce ve davranışını yansıtan kodlar kullanılmıştır. Diğer katılımcılarda da benzer algı, duygu, düşünce ve davranışlar görüldüğü takdirde aynı kod altında toplanmıştır. Bu şekilde giderek bir paylaşılmışlık ortaya koyulmuş, kodların birleştirilmesiyle kategoriler, kategorilerin birleştirilmesiyle temalar ortaya çıkmıştır. Bu süreçte sürekli özelden genele, somuttan soyuta doğru bir gidiş vardır. Bu şekilde kuramın oluşması için zemin hazırlanmıştır (Ünal, 2015: 81). Tablo 6'da araştırmada kullanılan kod, kategori ve temaların bir kısmı üzerinden somuttan soyuta doğru, kuram oluşturmaya yönelik ilerleme süreci örneklenmektedir.

Tablo 6: Kodlardan Kurama Ulaşma Süreci

Somut ⟶ Soyut

KOD	KATEGORİ	TEMA	
• Sıkıntılı anlar • Çaresizlik anları • Belirsizlik anları • Beklenti hali • Şükür • Üzüntü	Duygusal sebepler	Tevekkül yöneliminin sebepleri	**KURAM**
• Yeni bir karar alma süreci • Sağlık problemleri • Ekonomik problemler • İlişki problemleri • Yakın birinin vefatı	Durumsal sebepler		

Verilerin altında yatan, gömülü olan kavramlar ile bu kavramların birbiriyle olan ilişkilerini ortaya çıkarmak için kullanılan tümevarımcı içerik analizini destekleyici bir şekilde, betimsel analiz de yapılmıştır. Betimsel analizde kodlanan ifadelere dair katılımcının ifade ettiği veriler doğrudan alıntı halinde, yorum katılmadan verilmiştir. Bu şekilde katılımcıların görüşleri belirlenen kodların dışında, doğrudan yansıtılarak bulgular desteklenmiştir.

Son yıllarda nitel araştırma yapan sosyal bilimciler; bilgiye ulaşımın her geçen gün kolaylaşması, görüşmeleri kaydedebilmeleri, veri depolama araçlarının gelişmesi nedeniyle araştırmalarında çok daha fazla veri kullanabilmektedirler. Bu şekilde fazla verinin toplanıyor olması, nitel veri analizine yardımcı olabilecek yazılım programlarına ihtiyacı meydana getirmiş, 1980'lerden itibaren nitel araştırma yazılım programları geliştirilmeye başlanmıştır (Bazeley, Jackson, 2015; çev. Bakla, Demir, 2015). Nitel veri analizi yazılımlarının sağladığı esneklik, kullanışlılık ve zaman kazandırma gibi olanaklar, bu araçları sıklıkla kullanılır hale gelmiştir. Aynı zamanda bilgisayar yazılımları, araştırmacılardan kaynaklı hata payını azaltarak araştırmanın güvenirlik ve geçerliğini desteklemektedir (Seggie, Bayyurt, 2015: 361). Araştırmacılar yazılımın sayesinde, yazılım olmadan gözden kaçırılabilecek verilere daha farklı açılardan bakma imkanı oluştuğunu bildirmişlerdir (Bazeley, Jackson, 2015; çev. Bakla, Demir, 2015: 2). En basitinden bilgisayar kullanmak araştırmacının daha sistemli, temiz ve dikkatli çalışmasını sağlamaktadır. Fakat insan faktörü her zaman devrededir. Bu konuda Coffey

ve Atkinson tarafından (1996: 166; akt. Bakla, Demir, 2015: 4) yapılan uyarı dikkate değerdir:

> "*Hiçbir yazılımın nitel veri analizini kendi kendine yapamayacağını tekrarlıyoruz. Yazılımın uygun bir şekilde kullanımı analiz edilmekte olan verinin türünü ve araştırmacının bu verilerden ne elde etmek istediğini anlamasına bağlıdır.*"

Araştırmacılar analiz sürecini bilgisayar programları yardımıyla yürütseler de, araştırmaya dair bütün analitik kararlar araştırmacı tarafından alınır. Yani bilgisayar programları araştırmacı yerine analizi yapmamaktadır. Fakat araştırmacının bakış açısı doğrultusunda süreci sistematik hale getirme, veriye bütüncül bakma, sonuçları görselleştirme ve zaman kazanma açısından bir takım üstünlükler sağlamaktadır.

Nitel veri analizi için geliştirilen pogramlardan birisi de NVivo'dur. NVivo yazılımı elde edilen verinin düzenlenmesi, kodlanması, veriler üzerinde çeşitli sorgulamaların yapılması, verinin görselleştirilmesi konularında araştırmacılara yardımcı olmaktadır. Bu araştırmada da veri analiz süreci QSR Enternasyonal tarafından geliştirilen Nvivo 11 nitel veri analizi yazılımı desteğiyle yürütülmüştür. Ham verinin çok fazla olması nedeniyle program aracılığıyla analizin gerçekleştirilmesi, süreci kolaylaştırıcı bir etken olmuştur. Araştırmacı programı nitelikli bir şekilde kullanabilmek amacıyla benzer programlarla yürütülen araştırmaları, program kullanımı ile ilgili kitapları temin edip incelemiş, konu ile ilgili eğitici videoları takip etmiştir. Bununla birlikte programın kullanımına dair Anı Yayıncılık Eğitim ve Danışmanlık tarafından 23-24 Eylül 2017 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirilen 2 günlük uygulamalı bir eğitim programına katılmıştır. Bu sayede araştırmacının programı kullanma becerisi gelişmiştir.

Araştırma kapsamında toplanılan verilerin kodlanma işlemleri NVivo 11 programında "Nodes" bölümünde gerçekleştirilmiştir. Kodlamalar sonucu ortaya çıkan kategori ve temalar programın "Maps" bölümüyle ilişkilendirilerek görsel hale getirilmiştir. Ayrıca katılımcılar cinsiyet değişkenine göre "Classification" bölümünde tanımlanarak, katılımcılardan oluşturulan temalar ile cinsiyet değişkeninin ilişkisi analiz edilmiştir.

6. GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK

Post pozitivist paradigmaya dayalı olarak yürütülen nitel araştırma yöntemlerine en önemli eleştiriler özellikle güvenirlik konusunda olmaktadır (Yıldırım, Şimşek, 2013: 289). Bununla birlikte nitel araştırmalarda da geçerlik ve güvenilirliği sağlayabilmek için nitel paradigmanın yapısına uygun bir şekilde alınan bir takım önlemler bulunmaktadır. Nitel araştırmada geçerlik ve güvenirlik kavramları yerine alternatif kavramlar kullanılmaktadır. İç güvenirlik yerine inandırıcılık, dış güvenirlik yerine aktarılabilirlik; iç geçerlik yerine tutarlılık ve dış geçerlik yerine teyit edilebilirlik kavramları tercih edilmektedir (Yıldırım, Şimşek, 2013: 298). Bu çalışmada geçerlik ve güvenirliği sağlamaya yönelik olarak yürütülen çalışmalar aşağıda aktarılmıştır.

6.1. İç ve Dış Geçerlik (İnandırıcılık ve Aktarılabilirlik)

Araştırmanın iç geçerliliğini (inandırıcılık) sağlamak amacıyla kapsamlı bir literatür taraması yapılmış, konuya dair kavramsal bir çerçeve oluşturulmuştur. Veri toplama aracının geliştirilmesi bu kavramsal çerçeveye dayalı olarak gerçekleşmiş ve veri toplama aracının geliştirilme süreci yöntem bölümünde aktarılmıştır. Ayrıca veri toplama aracının sonunda açık bir uçlu bir soru ile katılımcılara konu ile ilgili eklemek istedikleri sorulmuş, böylelikle kendilerini daha iyi ifade etmelerine olanak sağlanmıştır. Bununla birlikte veri toplama aracında bulunan farklı soru tipleri (doğrudan görüş sorma, örnek durumlar üzerinden görüş sorma vb.) sayesinde katılımcıların tutarlılığı incelenmiştir.

Araştırmanın amacına en uygun veri toplama yönteminin belirlenmesi ve elde edilen verinin miktarı inanırlığı artırmaya yönelik faktörlerdendir (Seggie, Bayyurt, 2015: 259). Araştırmada görüşülen kişilerin duygu, düşünce ve davranışlarını yönlendirici olmayan sorularla, güvenilir bir ortamda ifade etmesine olanak sağlayan derinlemesine görüşme yöntemi kullanılmıştır. Bulgular 50 kişilik çalışma grubunun görüşme içeriklerinden oluşan 700 sayfalık ham veri üzerinden elde edilmiştir. Bu miktarın inanırlığı sağlamada etkili olduğu düşünülmektedir. Çalışma grubunun seçimi, çalışma grubunun sosyo demografik verileri, veri toplama sürecinin nasıl, nerede, ne zaman gerçekleştirildiği, veri analiz süreçleri yöntem bölümünde detaylı olarak

açıklanmıştır. Ayrıca bulguların kendi içinde ve literatürle tutarlığı da sonuç ve yorum bölümde ele alınmıştır.

Dış geçerliğin (aktarılabilirlik) sağlanabilmesi nitel araştırmaların zayıf yönlerinden birisidir. Çünkü sosyal olguların içinde bulundukları ortama göre değiştiği varsayılmaktadır. Nitel araştırmanın sonuçları doğrudan genellemese de bir dereceye kadar benzer durumlara genellenebileceği düşünülmektedir (Yıldırım, Şimşek, 2013: 292). Bunun sağlanabilmesi için araştırmacının okuyucuyu araştırmanın tüm aşamaları hakkında detaylıca bilgilendirmesi gerekmektedir. Bu araştırmada görüşmelere ilişkin süreçler detaylı olarak aktarılmıştır.

Ölçüt örnekleme kullanılması, kullanılan ölçütlerin belirtilmesi, çalışma grubunda genellemeye izin verecek şekilde çeşitlenmesi de dış geçerliği sağlamada önemlidir. Bu araştırmada çalışma grubunun seçiminde yaş, cinsiyet, eğitim durumu, meslek vb. çeşitlemelere imkan sağlanmıştır. Araştırmada ortam ve süreçlerinin özelliği ayrıntılı olarak aktarılarak başka bir örneklemde karşılaştırma yapılabilmesi sağlanmıştır.

Bulgulara nasıl ulaşıldığını göstermek için katılımcıların ifadeleri yorum katılmadan, doğrudan alıntı şeklinde verilmiştir. Aktarılmak istenen bölüm çok uzunsa, içerikteki kodu en iyi yansıtan ifadeler verilmiştir. Aktarıma alınmayan cümleler için üç nokta (…) kullanılmış, böylece aktarılan ifadesinin öncesi, sonrası veya içerisinde aktarımda yer verilmeyen kısımlar olduğu belirtilmiştir. Ayrıca aktarılan alıntının hangi katılımcı tarafından ifade edildiği, katılımcının özellikleri gizlilik ilkesi çerçevesinde kişiye ait kodlar üzerinden verilmiştir. Kişilere ait kodlamalar da yöntem bölümde aktarılmıştır (Bkz. Tablo 5).

6.2. İç ve Dış Güvenirlik (Tutarlılık ve Teyit Edilebilirlik)

Nitel araştırmanın temel ilkelerinden birisi geçekliğin bireylerin içinde bulundukları ortama göre değişme halinde olmalarıdır. Dolayısıyla sosyal olaylarla ilgili bir araştırmanın aynen tekrarı mümkün değildir. Hatta nitel araştırma, araştırmacının da olayları algılama ve yorumlama biçiminde farklılık olabileceğini, aynı veri setinden farklı araştırmacıların farklı bulgular ortaya koyabileceğini kabul eder. Bu nedenlerde

nitel araştırmalarda güvenirlik daha farklı şekilde ele alınır. Dış güvenirliği (teyit edilebilirlik) sağlamanın önemli koşullarından birisi araştırmacının kendi pozisyonunu, algılarını açık hale getirerek araştırmacının rolünü ortaya koymasıdır. Bu nedenle araştırmacının rolü ilerleyen sayfalarda ayrıca ele alınmıştır.

Çalışma grubunun diğer araştırma örneklemlerinde dikkate alınabilmesi için, açık bir şekilde tanımlanması da alınan önlemlerden birisidir. Bu araştırmada çalışma grubunun cinsiyet, yaş, eğitim durumu, meslek, algılanan ekonomik durum, öznel dindarlık algıları açık bir biçimde aktarılmıştır. Bireylerin farklı sosyal ortamlarda farklı tepkiler gösterebileceği varsayımından hareketle, görüşmelerin yapıldığı sosyal ortamlar, mekanlar, ortamdakilerin varlığı da tanımlanmıştır.

Dış güvenirliği (teyit edilebilirlik) sağlamak için görüşme dökümleri, veriler, saha notları, kodlama içerikleri hem dijital olarak hem de fiziksel olarak arşivlenmiştir. Görüşmeler yürütülürken veri kaybını engellemek amacıyla yüksek kalitede röportaj özelliği olan ses kayıt cihazı kullanılmış, aynı zamanda sessiz tepkilerin de not edildiği görüşme formu doldurulmuştur.

Nitel araştırmalarda elle kodlama yerine bilgisayar destekli programlardan faydalanma da araştırmacıların hata payını azaltmakta, bu sayede araştırma sonuçlarının geçerlik ve güvenirliğini artırmaya yardım etmektedir (Seggie, Bayyurt, 2015: 361). Ayrıca bu programlar şeffaflığı da artırmakta, çok miktarda veri ile çalışma imkanı sağlayarak bulguların genellenebilir olmasını desteklemektedir. Bu araştırmada bilgisayar destekli analiz yapılması geçerlik ve güvenirliği artıran bir faktördür.

Araştırmanın iç güvenirliğini sağlayabilmek için ise verilerin bir kısmı doğrudan alıntılarla sunularak betimsel bir yaklaşım sergilenmiştir. Dolayısıyla okuyucunun verileri yorumsuz bir şekilde okuması sağlanmış, bu sayede okuyucuya araştırmanın ulaştığı bulguları değerlendirme imkanı sağlanmıştır.

6.3. Araştırmacının Rolü

Nitel araştırmalarda güvenirliği sağlamanın koşullarından birisi de araştırmacının rolünün tanımlanmasıdır. Nitel bir araştırmada konunun belirlenmesinden, bulguların yorumlama aşamaları dahil her süreçte araştırmacı başat

faktördür. Her araştırmacının olayları algılama ve yorumlama biçimi farklılık gösterebilmektedir. Çünkü araştırmacı deneyimleri, eğitimi, ideolojisi, kişiliği gibi kendine ait kişisel bir tarih ile araştırma sahasına adım atmaktadır. Aynı zamanda her araştırmada olduğu gibi seçtiği konuya dair bir eğilimi vardır, fakat nicel araştırmadan daha farklı olarak kontrol edilmesi güç bir alanda hareket etmektedir. Katılımcılarla da daha yakın bir ilişki içerisinde çalışmakta ve bu durum bazı zorlukları beraberinde getirmektedir. Bu gibi zorluklarda araştırmacıya düşen bu zorlukların farkında olarak, onları aşmak adına gayret etmesidir (Seggie, Bayyurt, 2015: 44-49).

Bu araştırmanın yürütülmesi sürecinde de bazen katılımcılar araştırmacıyı "içeriden" bir kişi (araştırmacının dini sınırlar kapsamındaki kılık-kıyafet tercihi, din psikolojisi alanında çalışıyor olması, referans olan kişilerin kimliği vb. nedenlerle) olarak algılamaları nedeniyle soruların cevaplarını zaten bildiğini düşünmüşler, daha az açıklama yapmışlardır. Bu durumlara ilişkin olarak araştırmacı konuya nötr davranmaya gayret etmiş, cevapların detaylandırılması için açıklamaya yönelik ek sorular sormuştur. Katılımcıların araştırmacıyı "içeriden" bir kişi olarak algılamalarının araştırmaya olumlu yönde de etkisi olmuştur. Bu sayede katılımcılarla güven ilişkisi daha rahat kurulmuş, empatik ve yargılamadan dinleme sayesinde kendilerini daha rahat ifade etmelerine imkan sağlanmıştır.

Görüşmelerde aktarılanların araştırmacının kendi düşünce sistemine aykırı olduğu durumlarda verilen cevaplara müdahale edilmemiş, sadece "anlama" ön plana çıkmış, katılımcının kendisini detaylı olarak ifade etmesine olanak sağlayacak ek sorular sorulmuştur. Katılımcıların görüşme sürecinde kendilerini daha rahat ifade etmelerini sağlamak için araştırmacının doğrudan tanıdığı kişiler çalışma grubuna dahil edilmemiştir.

Görüşme tekniğinin temelinde karşılıklı ilişki, iletişim yatar (Aziz, 2014: 85). Patton görüşmeyi beceri, duyarlılık, bireyler arası anlayış, zihinsel uyanıklık gerektirmesi gibi özellikleri nedeniyle hem bir sanat hem de bilim olarak nitelendirmiştir. Görüşmenin yapılması esnasında görüşmenin akışına göre sorularda gerekli değişiklikleri yapabilme, konuşma tarzında sorabilme, teşvik edici olma, geri bildirimde bulunma, süreci kontrol edebilme, yansız ve empatik olma gibi beceriler gerekmektedir (Yıldırım, Şimşek, 2006: 168-172). Benzer şekilde Lagard ve arkadaşları

(2003; akt. Seggie, Bayyurt, 2015: 46) da görüşme yapacak araştırmacıyı meraklı, dinleme becerisine sahip, güçlü hafızası olan, karşısındaki ile iyi ilişki kurabilen, saygılı ve ilgili, karşısındaki kişiye karşı esnek olabilen, mütevazi olan kişi olarak tanımlamışlardır. Özellikle nitel bir araştırmacı için görüşme yapılacak kişiyle güvene dayalı ilişki kurmak önemlidir (Seggie, Bayyurt, 2015: 29). Psikolojik danışma ilişkisi içerisinde gerçekleşen terapötik görüşmeler ile nitel araştırmalar için yapılan derinlemesine görüşmelerin amaç açısından olmasa da teknik açıdan benzerlikler gösterdiğinden söz edilmektedir. Benzer şekilde yönlendirmeden ve yargısız dinlemek birey odaklı psikolojik danışmada da en temel unsurlardan biridir (Seggie, Bayyurt, 2015: 198). Bu araştırmanın yürütücüsünü psikolog olması nedeniyle mesleki uygulamalarında bu becerileri kullanma pratiğinin olması etkin bir rol oynamıştır. Bu durum görüşme süreçlerinde görüşülen kişinin kendini daha iyi ifade etmesine, araştırmanın yansız ve anlama odaklı yürütülmesine olanak sağlamış ve görüşmelerin niteliğine pozitif etkide bulunmuştur. Araştırmacının mesleği gereği sahip olduğu beceriler araştırmanın güçlü yönlerinden birisi olarak ele alınabilir. Ayrıca araştırmacı nitel araştırma yürütme becerilerini geliştirmek için de konu ile ilgili yayınları incelemiş, uygulama videolarını takip etmiş, nitel araştırma yazılım programı NVivo 11 programı ile ilgili 2 günlük uygulamalı eğitim programına katılmıştır.

Araştırmacı, araştırma konusu ile ilgili ön yargılarının farkında olarak, araştırmanın tüm süreçlerinde rolünü anlamış ve dışarıdan, nesnel bir tavır göstermeye gayret etmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BULGULAR ve YORUM

Bu bölümde araştırma verilerinden elde edilen bulgular aktarılmaktadır. İlk olarak katılımcıların öznel dindarlık algılarına ilişkin bulgular sunulmuş; tevekkül yönelimi ile ilgili bulgular ise sırasıyla tevekkül algısı, tevekkül yöneliminin sebepleri, tevekkül ediyorken gösterilen tepkiler, tevekkülün sonuçları ve örnek durumlar üzerinden verilen tepkiler ana başlıkları altında ele alınmıştır. Son olarak cinsiyet değişkenine göre farklılaşan bulgular aktarılmış ve tüm bulgular ekseninde oluşturulan model denemesi sunulmuştur. Bulgular aktarılırken aynı zamanda ilgili literatür ışığında tartışılmıştır.

1. ÖZNEL DİNDARLIK ALGISINA İLİŞKİN BULGULAR ve YORUM

Literatürde dindarlığın ölçülmesiyle ilgili uzun yıllardır çeşitli tartışmalar yürütülmektedir. Farklı dindarlık tanımları ve farklı dindarlık ölçütlerinin kullanılması nedeniyle birbiriyle çatışan sonuçlar elde edilebilmekte veya dindarlık oldukça soyut bir düzlemde ele alınabilmektedir (Altunsu Sönmez, 2016: 554; Hökelekli, 2010: 190; Karaşahin, 2008: 199). Dindarlığın ölçümüne yönelik tartışmalardan dolayı, bu araştırmada öznel dindarlık algısının ele alınması amaçlanmıştır. Öznel dindarlık algısı kişinin kendi gözünden dindarlığını değerlendirmesidir. Bir başka ifadeyle kişinin kendisini dindarlık açısından nasıl gördüğüdür (Kımter, 2012: 440).

1.1. Öznel Dindarlık Algısı: Korku ve Ümit Dengesi

Öznel dindarlık algılarını anlamak için katılımcılara açık uçlu olarak "*Kendi dindarlığınızı nasıl değerlendirirsiniz*?" diye sorulmuştur. Bu soruya yanıt verenlerin tamamı (n=43) dini yaşantıyı önemsediklerini, bu konuda çabaladıklarını fakat eksiklikleri olduğunu düşündüklerini ifade etmişlerdir. Katılımcıların öznel dindarlık algılarına yönelik verilen cevaplardan bazıları aşağıda aktarılmıştır.

48 yaşında erkek, ilahiyat mezunu ve okul idareciliği yapan katılımcı dindarlığını şu şekilde ifade ermiştir: "*Mücadele ediyoruz. Allah umulur ki bizleri*

cennetine koyduğu kullarından oluruz. Koşturmamız gerekiyor. Bu inanç konusunda da Allah'a iyi bir kul olmak için mücadele ediyoruz. Ama eksikliklerimiz çok. Kendimi mükemmel görmüyorum. İlahiyatçıyız ama en çok sorguyu biz yiyeceğiz, onun için de korkuyoruz. İnsan diyor havf ve reca, korku ve ümit içerisinde olmalıdır. En çok korkan biziz. Yani bizi daha Allah affeylesin. İşimiz zor ama ümit ediyoruz. Öyle diyelim (E_10)."

43 yaşındaki bir diğer erkek katılımcı imanı ve amelleri konusunda ayrım yaparak kendi dindarlığını şu şekilde dile getirmiştir: "*Dinsiz bir hayat mümkün değildir. Yani olmamalıdır. Zaten yok da öyle bir şey. Ve tabi ki İslam tarafımız söz konusu. Yani inanç meselesinin tam olarak merkezde olması gerektiğini düşünüyorum. Salih ameller hakkında eksik ama ben özellikle iman konusunda güçlü olduğumu düşünürüm diye tarif edebilirim* (E_16)."

45 yaşında, boşanma sürecinde olan ve son zamanlarda işi ile ilgili problemler yaşayan erkek katılımcının kendi dindarlığını değerlendirmesi "*Elimden daha çok şey gelmesi lazım. Ama biraz tembellik yapıyorum, onu da borçlarıma bağlıyorum mesela. Veya işte işe bağlıyorum, eşe bağlıyorum ama bir şekilde düzeleceğine inanıyorum. Elimden geldiğince Rabbimi anmaya çalışıyorum, farzları yerine getiriyorum, önemsiyorum.* (E_18)" şeklindedir.

41 yaşındaki kadın katılımcı dindarlığını tanımlarken ibadetlere vurgu yapmıştır: "*Çok dindar değilim. Dikkat ediyoruz. Mahremiyete dikkat ediyoruz. Farz olan ibadetleri yerine getirmeye dikkat ediyoruz, aksatmamaya… Ama ekstra ibadet ne yapıyoruz? Yani nafileler artmalı, gece teheccüt artmalı. Yapılıyor ama çok güzel bir sürece giriyor, ondan sonra sadece namaz farz zaten, bunu yapmamız gerekiyor. Yapmamak gibi lüksümüz yok. Oruç öyle. E o zaman biz nasıl Müslümanız? Sadece Mevla'dan istiyoruz, ona sığınıyoruz* (K_10)." İbadetleri ön plana çıkaran bir diğer katılımcı "*Öyle çok öyle mükemmel bir dindarlığım yok böyle… Namaz kılıyorum, oruç tutuyorum, zekat veriyorum, sadaka falan, böyle akraba ziyaretleri falan filan, onları yapmaya çalışıyorum. Hayatımı dinime göre yaşamaya çabalıyorum, haram işlememeye çabalıyorum yani* (K_3)" demiştir.

46 yaşında kadın katılımcı kendini sorgulamayı ön plana çıkarmıştır: "*Memnun değilim. Yani şöyle, düşünce olarak yani en azından şu var diye şükrediyorum. Rabbimi çok seviyorum. Allah'ımı, Peygamberimi çok seviyorum ve asla vazgeçmem. Hani bu olduğu için şükrediyorum ama bunları yaşarken yaptığım çok hatalar var. Bu hatalar yüzünden kendi dindarlığımı beğenmiyorum. Kendimi çok sorgularım, çok suçlarım aslında içsel olarak. Ama hani ben bu hataları yapıyorum diye de ya ben nasılsa aman deyip de raydan çıkmamaya çalışıyorum. Çıkmam yani Allah'ın izniyle, Rabbimin yardımıyla tabii. Kendimi sorguluyorum, sürekli sorguluyorum* (K_25)". Kendini sorgulamayı ön plana çıkaran bir diğer katılımcı *"Orta düzeyde tanımlarım, tam olarak yapabildiğimi zannetmiyorum. Önemserim, hayatımı ona göre düzenlemeye çalışırım. Yapamadıklarımdan dolayı da acısını hissederim, sorgularım kendimi daha doğrusu. Çabalarım yani. Ama iyi bir noktada olduğumu da bilmiyorum, zannetmiyorum. Ama Rabbim inşallah iyi yapar diye ümit ediyorum* (K_8)" demiştir.

Kişinin kendi dindarlığını derecelendirmesinin mümkün olmadığını söyleyen, aynı zamanda ümit ve korku dengesini vurgulayan 45 yaşındaki erkek katılımcının ifadeleri şu şekildedir: "*Ümit içindeyim ve korkuyorum. Böyle öğretilir, hem ümit içindeyim hem korkuyorum. Kendim imanım olduğunu düşünüyorum, buna şükrediyorum. Bu vesileyle günahkar olsam bile, kusurlu olsam bile. (...) Bu derecelendirme benim haddim değil. Allah ayağımızı son nefeste kaydırmasın, son nefese kadar yolundan ayırmasın, bu kaygıyı yaşıyoruz* (E_5)."

"*…farzları getirmeye çalışıyorum Allah'ın izniyle. Yaşantımda uygulamaya çalışıyorum, öyle çabam var, çabalıyorum, çalışıyorum yani* (K_13)", *"Ben dini vecibelerini yaşamaya çalışan, dört dörtlük olmasa da yaşamaya çalışan bir insan olarak düşünüyorum kendimi. Dört dörtlük olmasa da…* (E_24)" *"Dini vecibelerini yerine getirmeye gayret eden, ama eksiğimin de olduğunu bilirim. Keşke bu eksikliklerim daha az olsa diye çaba harcarım* (E_3)", *"İnandığım şekilde yaşamaya çalışıyoruz. Her şeyi yapabilen bir insan değilim ama inandığım şekilde yaşamaya çalışıyorum* (E_7)" ifadeleri katılımcıların eksiklikleri olduğuna ve buna yönelik çaba harcadıklarına dair diğer ifadelerdir.

Bu soruya verilen yanıtlar genel olarak değerlendirildiğinde katılımcıların dini yaşantıyı önemsedikleri, hayatlarını dine göre yapılandırma çabalarının olduğu, onun

hem ibadet hem de inanç boyutunu vurguladıkları; bununla birlikte ne kadarının Allah katında kabul olduğuna dair korku ve ümit içerisinde bulundukları (duygu boyutu) anlaşılmaktadır. Kişinin kendi dindarlığını tanımlaması kolay bir süreç değildir. Albayrak'ın (2005: 75) "Dini Tecrübenin Dışa Vurum Problemi" adlı çalışmasında aktardığı gibi kişinin yaşadığı iç tecrübelerin anlamı, kullanılan kelimelerin bizde çağrıştırdığı anlamlara göre değer kazanabilmektedir. Yaşantının sözel bir forma bürünmesi, yaşanılanların kelimelerle sınırlandırılmasıdır. Katılımcıların öznel dindarlık algılarına dair ifadelerini bu bakış açısıyla değerlendirmek faydalı olacaktır. Bununla birlikte katılımcıların dindarlık algılarında korku ve ümit; tasavvuf terminolojisindeki karşılığıyla havf ve reca kavramlarının ön planda olduğu görülmektedir. Havf ve reca denge unsuru olarak ele alınmakta, bireyleri hatalarına rağmen Allah'ın rahmetine karşı ümitli olmaya sevk etmektedir (Gökcan, 2016: 171; Sürücü, 2015: 266). Katılımcıların ifadelerine dayalı olarak dindarlık algılarında bu dengenin sağlandığı söylenebilir.

1.2. Öznel Dindarlık Algısında Yaşa Bağlı Değişimler

Bazı katılımcılar dindarlık algılarını yaşları ile ilişkilendirmişlerdir. Yaşın ilerlemesiyle birlikte dini farkındalığının arttığını söyleyenler (n=12) olduğu gibi, yaş ile birlikte dindarlığının gerilediğini ifade eden katılımcılar (n=5) olmuştur. Yaşın ilerlemesiyle birlikte dini farkındalığının arttığını ifade eden bazı katılımcıların görüşleri şu şekildedir.

> *Yaşla değişiyor. Belki kırklı yaşlar olgunluk yaşları, peygamberlik kırklı yaşlarda gelmiş, bunun sebebi bu. O yaşlarda karakterimiz, şahsiyetimiz oturuyor, tepkilerimiz, beklentilerimiz farklılaşıyor* (E_12).

> *Gençlikteki düşünceyle şimdiki daha farklı oluyor tabi ki. Bir de işin içinden çıkılamayınca tövbe estağfirullah, gidilen yollar daha farklı olabiliyor. Çünkü bi çare bulamıyorsun ama en sonunda şuna karar verdim: Allah'tan başka bizi koruyacak kollayacak kimse yok* (K_1).

> *Değişiyor, olgunlaşıyoruz. Bir yıl önceki düşüncem ile şu yılın ki çok farklı oluyor. Her yıl, her yaş farklı olgunlaşıyorsun* (K_12).

> *Şimdi artık belli bir yaştan sonra, şimdi insan şey olmuyor. Sanki böyle ölüme daha yaklaşıyoruz gibi görünüyor. Şey oluyor, yaptığım şeyler ahiretime geçsin diye, o tarafta bana faydası olsun, sabrımın bana o tarafta faydası olsun, bunlara katlanmanın bana o tarafta faydası olsun hep burada olmasın, biraz da ahiretime, hep buraya yükleme*

yapmayayım… Hemen o tarafa yöneliyorum, kabri düşünüyorum, yaş geçtikçe ölümü hatırlıyorum. Öyle düşünüyorum yani… Daha insan olgunlaşıyor. Bundan 10 sene önce olaylara verdiği tepki ile aynı olmuyor şu anda verdiği tepki, farklılaşıyor (K_4).

Bazı katılımcılar ise tevekkül algısının ve yöneliminin de yaşla birlikte geliştiğini söylemişlerdir. Bu konuda dile getirilen bazı görüşler şu şekildedir:

Şimdiki kadar tevekkül değildim yani. İnsan zamanla onu daha da fazla öğreniyor. Yani tevekkül etmenin önemini. Tevekkülün ne demek olduğunu o yıllarda çok öğrenemeyebiliyorsunuz. O zaman biraz daha her şeyin sanki size bağlı olduğu, siz isterseniz olacağı, siz istemezseniz olmaz… Yani siz çalıştıktan sonra her şeyi yaparsanız düşünceniz genç yaşlarda daha fazla oluyor (E_24).

El-Vekil olan Allah'a eskiden şikayetlerim, gençken şikayetlerim oluyordu. Bilmiyordum, Kuran'ı bilmiyorduk. Anlam bazında bilmiyorduk. Bilmediğimiz için de bu sefer farklı vekiller arayabiliyorduk (E_25).

O zamanlar o kadar tevekkül ettiğimi düşünmüyorum. Bu daha çok senelerle gelen bir şey, yaşla da… İşte öyle düşünüyorum (K_15).

Gençlik zamanında daha az tevekkül ediyor insan. Çünkü gençlikte sabırsızlık oluyor biraz. Daha az tahammüllü oluyor. Şimdi daha sabırlı oluyorsun (K_2).

Katılımcılardan tevekkül yönelimlerinde yaşla birlikte artış olduğu, gençlik dönemlerinde farklı düşündüklerine yönelik açıklamalar, araştırmada belirlenen yaş kriterini de desteklemektedir. Yaş ile birlikte dindarlığının ve tevekkül yöneliminin arttığını ifade eden görüşler, bu konuda literatür tarafından desteklenmektedir. Birçok deneysel çalışmanın verilerinden yararlanılarak elde edilen sonuçlar dindarlığa yönelişin yaş ile arttığını göstermektedir (Arslan, 2009: 115; Hallahmi, Argyle, 1975: 329-330; Kurt, 2009: 10; Toplamacıoğlu, 1962: 149-150). Yaş ilerledikçe geriye kalan hayatı daha anlamlı yaşamak için manevi bir yoğunlaşma ortaya çıkar. Aynı zamanda ölüm ve ötesine yönelik ilgi ve kaygılarda da ciddi bir artış görülür. Bu durumlar da o zamana kadar sınırlı bir şekilde yaşanan dinden daha içsel bir dini hayat yaşamaya doğru dönüşüm gerçekleşir (Hökelekli, 2010: 112).

Bazı katılımcılar ise yaş ile birlikte dini yaşantının monotonlaştığını ifade etmişlerdir. Buna dair bir katılımcının görüşü aşağıda aktarılmıştır:

Ben belki de daha şeydim, belki… Gençliğimin verdiği iman daha farklı biliyor musun? İnsan gençken diyeyim, onu daha böyle güçlü daha etkileşimli oluyor. O nedenle zaten Allah, Peygamber Aleyhisselam gençleri hep övüyor. Yaş ilerledikçe monotonlaşıyorsunuz. Normal, gelenekçi Müslüman tipine giriyorsunuz (E_21).

48 yaşındaki kadın katılımcı da, yaşı ilerledikçe dindarlığında gerileme olduğunu düşündüğünü ifade etmiş, bunu önceki yıllarda katıldığı başörtüsü yasağı karşıtı eylemlerle örneklendirmiştir: "*Eskiden çok güzeldi de şimdi bende de bazı zayıflıklar var. Yani eski derken kaç yıl mesela… Önceden hep eylemlerdeydim, böyle şeylerde hep koştururdum, karnım burnumda eylemde polislerden kaçardık. Karnım burnumda takır takır takır kaç, ama şimdi artık bazen üşeniyorum. Yaşımın verdiği artık… Bazen üşeniyorum, yaşımın verdiği bir şey herhalde. Yani yaştan da kaynaklanıyor* (K_13)."

Dini yaşantılarının yaşla gerilediğini düşünen katılımcılar dini inançta gerileme veya şüpheden ziyade, genellikle gençlik dönemlerinde deneyimledikleri aksiyona dayalı ibadetlerinde gerileme olduğunu vurgulamışlardır.

2.TEVEKKÜL ALGISINA İLİŞKİN BULGULAR ve YORUM

Araştırmanın temel amacı tevekkül yöneliminin psikolojik sebep ve sonuçlarının anlaşılmasıdır. Tevekkülün sebep ve sonuçlarına ilişkin verilerin elde edileceği çalışma grubunun nasıl bir tevekkül algısına sahip olduğu, sebep ve sonuçların hangi tevekkül algısı üzerinden inşa edildiği önem arz etmektedir. Bu nedenle katılımcıların tevekkül algısını tespit edebilmek için farklı içeriklerde sorular oluşturulmuştur. Katılımcıların tevekkül algıları tevekkül etmek nedir, mütevekkil kişilerin özellikleri nelerdir, tevekkülle negatif ilişkili algılanan süreçler nelerdir, azim ve tevekkül ilişkisi nasıldır kategorileri çerçevesinde incelenmiştir.

Tevekkül algısına ilişkin ele alınan kategoriler Şekil 4'te aktarılmıştır. Sırasıyla her bir kategorideki bulgular aktarılmış ve ilgili literatür çerçevesinde tartışılmıştır.

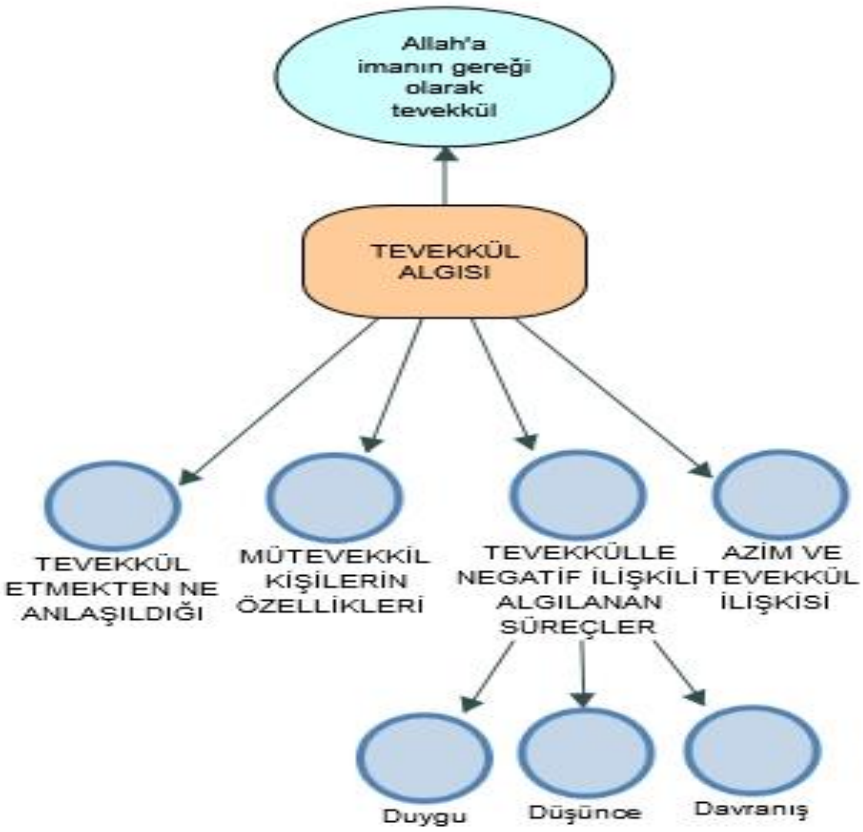

Şekil 4: Tevekkül Algısı Kategorileri

2.1. Tevekkül Etmenin Anlamı

Katılımcılara "Sizce tevekkül etmek nedir? Tevekkül etmek deyince aklınıza neler geliyor?" diye sorulmuştur. Bu soruya ilişkin elde edilen bulgular Şekil 5'te gösterilmiştir.

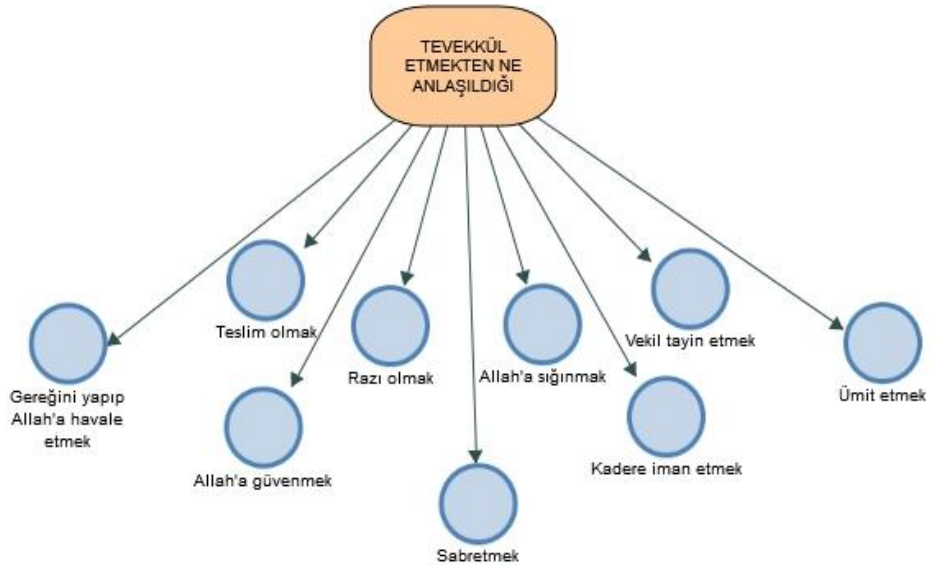

Şekil 5: "Tevekkül Etmek Nedir?" Sorusuna Verilen Yanıtlar

Katılımcıların tevekkül algılarını anlamak için sorulan soruya verilen yanıtlardan oluşturulan temalar, sıklığına göre sırasıyla şu şekildedir: Gereğini yapıp Allah'a havale etmek (f: 23), teslim olmak (f: 13), Allah'a güvenmek (f: 9), razı olmak (f: 9), sabretmek (f: 7), Allah'a sığınmak (f: 6), kadere iman etmek (f: 4), vekil tayin etmek (f: 3), ümit etmek (f: 2). Aynı katılımcının cevabının birden fazla temaya girecek şekilde olduğu durumlarda, cevaba ilişkin birden fazla kodlama yapılmıştır. Bu nedenle frekans dağılımlarının toplamı, çalışma grubunun sayısından (n=50) fazla çıkabilmektedir. Temaların sıklığı Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7: "Tevekkül Nedir?" Sorusuna Verilen Yanıtlar

Temalar	f
Gereğini yapıp Allah'a havale etmek	23
Teslim olmak	13
Allah'a güvenmek	9
Razı olmak	9
Sabretmek	7
Allah'a sığınmak	6
Kadere iman etmek	4
Vekil tayin etmek	3
Ümit etmek	2

Tevekkül ile ilgili yapılan kavramsal çalışmalar incelendiğinde hemen hepsinde tevekkülün teslim, kader, çaba, tedbir, sabır, güven, vekalet kavramları ile ilişkilendirilerek açıklandığı görülmektedir (Akto, 2016; Coşar, 2010; Dilmen, 2016; Hatip, 2006; Kelabazi, 2014; Kuşeyri, 2016; Sarıkaya, Şeren, 2017; Yalçın, 2008). Katılımcıların tevekkülü tanımlarken, genel kabul görmüş tevekkül tanımlarına dayandıkları görülmektedir.

Gereğini yapıp Allah'a havale etmek teması, katılımcıların en sık yanıt verdikleri temadır. Bu tema altında verilen yanıtlarda hem kişinin çabasına vurgu yapılmış, hem de içinde bulunulan durumu Allah'a havale etme ön plana çıkmıştır. "Gereğini yapıp Allah'a havale etmek" vurgusuyla tanımlanan tevekkülün Kelam ilminin tevekkül tanımındaki vurguyla örtüştüğü görülmektedir (Altıntaş, 2000: 113; Bilmen, 1971: 308; Kılavuz, 2014: 176). Katılımcıların buna ilişkin verdikleri bazı yanıtlar aşağıda aktarılmıştır.

48 yaşında erkek katılımcının tevekkülü ifade edişi "*Yani tevekkül, çalışıp çabalayıp sonucunu Allah'a havale etmektir. Yani bütün işlemleri yaptıktan sonra*

sonucunu Allah'tan beklemek. Bunun iyi veya kötü sonuç ne olursa olsun, iyisi de kötüsü de Allah'tandır deyip onunla üzerimize yani yapılacak tüm işleri yaptıktan sonra tabi. (E_10)" şeklindedir. 46 yaşında erkek katılımcıya göre tevekkül etmek "*Bir şeyin gereğini yaptıktan sonra Allah'a havale etmek. Her ne iş yapacaksak ya da yapmışsak bunun için gereğini yaptıktan sonra sonucu Allah'a bırakmak, Allah'ın takdirine bırakmak* (E_1)"tır. Gereğini yapıp Allah'a havale etmek temasında diğer bazı görüşler şu şekildedir:

> *...biz elimizden geleni yapacağız, çabalayacağız. Sonucu Allah'a bırakacağız. Benim tevekkül anlayışım bu* (E_11).
>
> *Tevekkül bir iş, eylem hakkında gayretli olmak, çalışmak. Çalışarak, tedbirleri alarak gayretlerini de göstereceksin. Ve neticesini de Allah'tan beklemek üzere de tedbirini alacaksın* (E_21).
>
> *Tevekkül etmek kişinin herhangi bir konuda elinden geleni yaptıktan sonra, üzerine düşeni yaptıktan sonra sonucu Allah'a bırakmasıdır. Yani şeyin olması sizin için iyi midir kötü müdür bunu bilemezsiniz ki! Ancak o şeyi yaşadıktan sonra ve başınıza geldikten sonra* (E_24).
>
> *Allah'tan başka bizi koruyacak kollayacak kimse yok. Ve ona tevekkül etmeliyiz yani. Tabi yine doktora gitmelisin ama tevekkül edeceğin de bir Rabbin var, ondan isteyeceksin* (K_1).
>
> *Tedbir bizden, takdir Allah'tan tek cümle ile söyleyecek olursak. Tevekkül hayatta elimizden geleni yapıp, takdiri Allah'a bırakmak* (K_17).
>
> *...tevekkül etmek elinizden geleni yaptıktan sonrasını Allah'a bırakmak demek* (K_23).

Katılımcıların ifadelerinde ön plana çıkan bir diğer tema teslim olmaktır. Sehl'in tevekkülü Allah Teala'nın huzurundaki kayıtsız şartsız teslimiyet hali şeklinde tanımlaması (Akt. Kelabazi, 2014: 153), Ebu Ali Dekkak'ın teslimiyeti tevekkülün derecelerinden biri olarak ele alması (Akt. Gazali, 2014: 483) gibi, tasavvufi tevekkül anlayışı ile ilgili görüşlerde inanç bağlamında teslimiyetin odak noktası olarak ele alındığı görülmektedir (İskenderi, 2006: 33; Tokpınar, 2009: 55). Teslim olmak temasındaki ifadelerde tasavvuftaki bu tanımlamaların etkili olduğu görülmektedir. Bununla birlikte teslimiyet çabayı dışlayan bir şekilde ele alınmamış, fakat vurgu teslimiyete yapılmıştır.

44 yaşındaki kadın katılımcı tevekkülü teslimiyet olarak algıladığını şu sözlerle ifade etmiştir: "*Ben tevekkül deyince teslimiyet diye, yani o şekilde anlatabilirim. Teslim olmak diye düşünüyorum. Rabbimin verdiği, yani biz elimizden geldiğini yaptıktan sonra, Rabbimden beklemek diye düşünüyorum, o şekilde biliyorum, o şekilde anlıyorum* (K_15)".

Bir diğer kadın katılımcı da tevekkül deyince aklına teslim olmak geldiğini söylemiştir: "*Teslim olmak geliyor… Teslim olmak, güvenmek, bağlanmak… Ama tabi hep Allah'a bağlanmak. Yani ilk önce Allah'a teslim olmak benim tevekkül deyince aklıma gelen* (K_4)".

"*Tevekkül her hâlükârda, kayıtsız şartsız Allah'a teslimiyettir* (E_8).", "*Tevekkül deyince yani her şey, her noktada her anda Allah'a teslim olmak gelir benim aklıma. Teslimiyetten geliyor, inanmaktan geliyor; iman etmekten öte bir şey* (E_17).", "*Her şeyi yerine getirdikten sonra, geri kalanında Cenabı Hakk'a bırakmak. Verse de Mevla'dan vermese de Mevla'dan. Öyle kabul etmek, teslim etmek diyorum* (E_22)" ifadeleri de belirtilen katılımcıların tevekkül etmeyi teslimiyet olarak algıladıklarını göstermektedir.

Tevekkül etmek, Allah'a güven olarak da tanımlanabilmektedir. Tevekkül halinin ancak vekile tam olarak güvenerek olacağı, tevekkülün her hususta yalnızca Allah'a güvenip dayanmak olduğu şeklindeki açıklamalardan güvenin tevekkülün iman boyutu olduğu anlaşılmaktadır (Gazali, 2014: 450; Demir, 2013:165; Hatip, 2006: 14; Tokpınar, 2009: 113). Katılımcılardan bazıları tevekkül etmeyi güvene dayalı olarak açıklamışlardır. Bu temaya dair verilen cevaplardan bazıları aşağıda aktarılmıştır.

> *Ya bence tevekkül etmek güvenmektir. Benim literatürümde Allah'a güvenmektir. Her zaman itaatkar olmaktır. Allah'a güvenip ümidi kesmemektir. Valla kitaba göre söylemiyorum, içimden geleni söylüyorum. Çünkü çok daraldığım zamanlarda da ben hep şunu söylemişimdir kendi kendime: Allah var, Allah'a güveniyorum. Biliyorum, Allah'ın benim için kötü bir şey yapacağına inanmıyorum, güveniyorum. Bir şey, güvendir, bu olduğu sürece, zaten güven duygusu olduğu sürece...(*E_13)
>
> *…teslim olmak yani Allah'a güven demektir. Hani bir kişiye bir şey teslim edersin de arkadan bir şey düşünmezsin gibi. Nasıl ki birisi*

birisine böylece güvenip arkasına dönmeden bırakıyorsa bunun gibi yani işte (E_16).

Tevekkül tamamiyle, tam anlamıyla güvenden geliyor bence. Allah'a güvenmek lazım (E_17).

Bence Allah'a güven önemli tevekkülde. Tevekkül eden insan Allah'a güveniyordur. Hiç şüphesi yoktur. Bela verdiyse de adaletine uygundur, iyilik verdiyse de rahmetine uygundur. Tevekkül eden insan Allah'a güvenen insandır, başı bence bu. Allah'a güveniyorsan tevekkül edersin (K_2).

Yani şartsız olarak, tam anlamıyla güvenmek diyebilirim (K_25).

Razı olmak tevekküle dair açıklamalarda sıklıkla kullanılmaktadır. İbrahim Hakkı (2003: 445) tevekkülü her halükârda kaderine ve hâline razı olma hâli; İbn Mesruk tecelli eden kaderin hükmünden razı olma (Kelabazi, 2014: 153) şeklinde açıklamıştır. Benzeri açıklamalar katılımcıların tevekkül algılarına da yansımıştır. Bu temaya dair dile getirilen bazı görüşler şu şekildedir: "*Onun verdiği sıkıntıya da tevekkül ederiz, amenna deriz, verdiği huzura da amenna deriz. Hiçbir zaman neden bizim başımıza geldi bu şey diye düşünmedik şimdiye kadar, dediğim gibi aslında çektik ama hiç niye böyle oldu, niye Rabbim bunu bize verdiği diye düşünmedik, isyan etmedik Elhamdülillah. Her şey Rabbimden geldi, yine ona inandık, ona güvendik, o arkamızda olduğu için ona hiç güvensizlik duymadık yani, Elhamdülillah* (K_19)"; "*Allah'ın bize verdiğinden razı olmak demek, razı... Mesela olabilir ki Allah'ü Teala bizi sınıyordur, imtihan etmiştir. O imtihandan razı olmak. Mesela ceza vermiştir, yine o cezadan razı olmak* (K_2)", "*Tevekkül etmek sonuç almak demek değildir. Buna razı olmaktır, sonuca razı olmaktır* (E_5)".

Tevekkül konusu ele alınırken en çok vurgulanan durumlardan birisi de başa gelene sabretmektir. Katılımcılar da sabır ile tevekkülü ilişkilendirmişlerdir. 43 yaşındaki erkek katılımcı bu ilişkiyi şu şekilde açıklamıştır: "*Valla ben tevekkül etmeyi biraz sabır işi görüyorum. Yani şey, Bediüzzaman'dan okumuştum da yani gelecek bir kaygıdır, geçmiş pişmanlıktır ama sabır göstermek, ona karşı işte o şeyi göğüslemek, mücadele etmektir. Tevekkül etmek deyince benim aklıma sabır geliyor birincisi…* (E_16)". Bir diğer erkek katılımcı da tevekkülü sabır olarak açıklamıştır: "*Yaşananlara karşı sabretmektir* (E_21)".

48 yaşında ve ilk çocuğunu erken doğum nedeniyle, bir çocuğunu 1 yaşındayken trafik kazasında, bir çocuğunu da 10 yaşındayken boğulması üzerine kaybeden anne kendi deneyimleri üzerinden tevekkül ile sabrı yakın ilişkili değerlendirmiştir: "*Sabır, sabır, sabır... Ben sabırla bu tevekkülü buldum biliyor musunuz? Sabırla… Her şeye sabredeceksin* (K_13)".

Ebu Abdullah Kureşi'nin tevekkülü Allah'tan başka hiçbir şeye sığınmamak olarak tanımlaması gibi (Akt. Kelabazi, 2014: 153) katılımcılardan bazıları tevekkülü Allah'a sığınma olarak, daha çok duygusal boyutunu vurgulayarak ele almışlardır. 65 yaşında sınıf öğretmeni erkek katılımcı üniversite dönemindeki bir anısını tevekkül ve sığınmayla bağdaştırarak şu şekilde aktarmıştır: "*İmtihanda iken solcuların çok hakim olduğu bir dönem tabi. Hoca soruyu sorarken ben içimden Ayet-el Kürsi okuyorum. Yan tarafta birisi görmüş; duraksadı sordu. Dedi ne yapıyorsun? Şaşırdım. Dedim nereden anladın. Dedi dudakların kıpırdıyor. Ben tevekkül derken, orada bir Allah'a sığınma duygusu baskın oluyor… Yani sığınma duygusu, Allah'a sığınma. Yani sığınacak birçok yer vardır ama hepsinin ötesinde her şeyin üstünde olan bir güce sığınma olarak düşünüyorum* (E_19)".

46 yaşında kadın katılımcı kendi yaşantısından edindiği deneyimlerle tevekkülü şu şekilde açıklamıştır*: "Bendeki şeye sığınmak, yani bana o tekabül ediyor. Bütün eksikliğimle, acizliğimle sığınmak. Çünkü ben bunu yaşadığım için söylüyorum. İlk İslam'la tanışma sürecimde böyle oldu. Yani onun kollarına kendimi bırakmak diyebilirim. Yaratıcının kollarına kendini bırakmak (K_25)".*

67 yaşında tarikat mensubu erkek katılımcı da tevekkülde sığınma vurgusu yapmıştır: "*Bu zaten insanın yaratılışında var. Bir şey oldu mu, sığınacak yer ararız. En büyük tevekkül edeceğimiz yer Allah'tır. Kâfir bile olsa en son sığınacağı yer Allah'tır. Allah'tan başka sığınacak yer yoktur. Tevekkül Allah'a olur* (E_20)".

Tevekkülün anlam olarak ilişkili olduğu kavramlardan birisi de kaderdir (Sarıkaya, Şeren, 2017: 78; Tek, 2016: 171). Bu ilişki katılımcıların görüşlerinde de ortaya çıkmıştır. 69 yaşında emekli öğretmen olan bir katılımcı tevekkülü kadere inanmak olarak aktarmıştır: *Peygamber Efendimiz diyor ki kadere inanan kederden emin olur. ... Necip Fazıl ne diyor, "Kader beyaz kağıda sütle yazılmış yazı, Elindeyse*

beyazdan, gel de sıyır beyazı" Bunun da en güzel ilacı İslam. Kadere inanmak tevekkül değil mi? Kadere inanmak tevekkül…(E_15). Kader inancının bu katılımcıda pasif bir tutuma dönüşmediği görülmüştür. Görüşmenin farklı bir yerinde aynı görüşmeci "*Buradaki tevekkülden benim anladığım şu: Yani hadiseler karşısında metanetli olmak, paniğe kapılmamak, dik durmak* (E_15)" diyerek, tevekkülün pasif bir bekleyiş olmadığına işaret etmiş, görüşmenin farklı yerlerinde de mücadele vurgusu yapmıştır. 53 yaşında din görevlisi başka bir erkek katılımcı da "*Aslında benim anladığım tevekkül, kadere boyun eğmektir, kadere razı olmaktır* (E_21)" demiştir.

Tevekkül kelimesinin kökü nedeniyle tanımlamalarda vekil atamak, vekil tayin etmek ifadeleri sıklıkla kullanılmaktadır. Allah'ın El-vekil ismi de tevekkül ile doğrudan ilişkilidir. Ahzab Suresi'ndeki "*Allah'a tevekkül et; vekil olarak Allah yeter* (33/3)" ifadesinde tevekkül vekil olma vurgusu ile kullanılmıştır: Katılımcılarda da bu açıklamaya rastlanmıştır. "*Tevekkül, aciz yani bir işte diyelim ki bir işten aciz kaldın, o işi başaramıyorsun, o işi başarabilecek bir kişiye vekalet etmek tevekküldür. O kişi de vekil olmuş olur. Ama beşeri kavramlar, dini kavramda vekil olan Allah, ki her şeye gücü yeten, yöneten Allah'a tevekkül ediyoruz*. (E_25)", *"…tevekkül, vekil kılma, hani manasını açtığım zaman, zaten vekil kılmak. Kimi vekil kılmak? Allah'ı vekil kılmak. Neye vekil kılacağız Allah'ı? Bizi Allah'a ait olan her şeyi, yaptığımız her işte onu vekil kılmak* (K_14)" ifadeleri bunlara örnektir.

2.2. Mütevekkil Kişilerin Özellikleri

Katılımcıların tevekkül algılarını anlamak için sorulan bir diğer soru "*Çevrenizde mütevekkil (tevekkül sahibi) olarak örnek gösterebileceğiniz birisi var mı? Varsa bu kişiyi mütevekkil olarak değerlendirmenizi sağlayan özellikler nelerdir?*" sorusudur. Bu soru ile katılımcıların, öğrenilmiş kitabi bilgi dışında, günlük hayatta tevekkülü nasıl algıladıkları öğrenilmeye çalışılmıştır. Bu soruya verilen yanıtlara dair temalar Şekil 6'da aktarılmıştır.

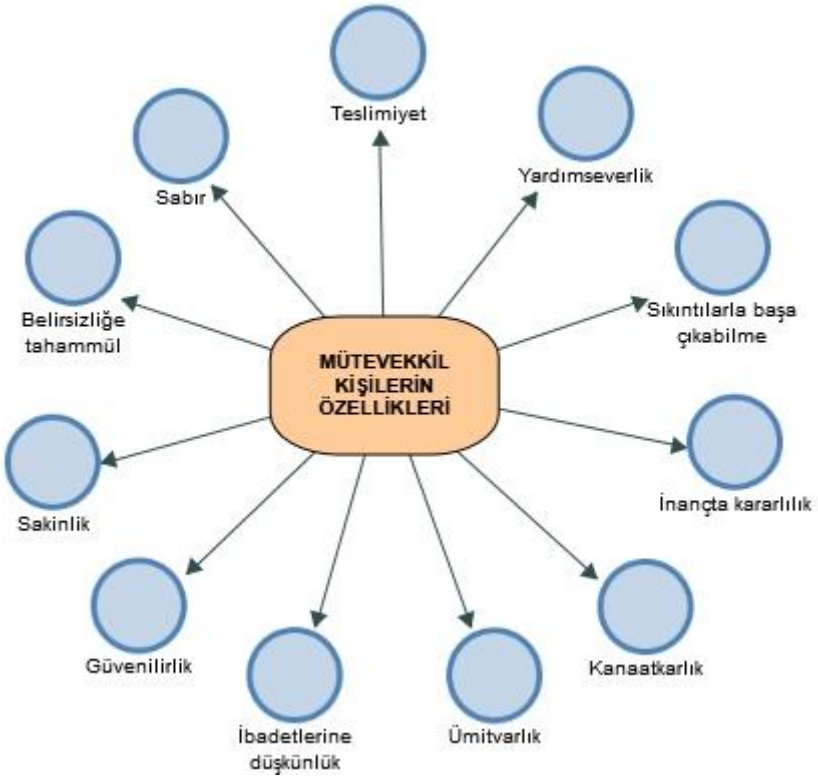

Şekil 6: Mütevekkil Kişilerin Özellikleri

Katılımcıların mütevekkil olarak düşündükleri kişi veya kişilerin özelliklerine ilişkin verdikleri yanıtlardan oluşturulan temalar sıklığına göre sırasıyla şu şekildedir: Teslimiyet (f: 14), sabır (f: 12), yardımseverlik (f: 12), belirsizliğe tahammül (f: 11), sıkıntılarla başa çıkabilme (f: 10), sakinlik (f: 7), inançta kararlılık (f: 6), güvenilirlik (f: 5), kanaatkarlık (f: 4), ibadetlerine düşkünlük (f: 4) ve ümitvarlık (f: 3). Bu temaların sıklığı Tablo 8'de aktarılmıştır.

Tablo 8: Mütevekkil Kişilerin Özellikleri

Temalar	f
Teslimiyet	14
Sabır	12
Yardımseverlik	12
Belirsizliğe tahammül	11
Sıkıntılarla başa çıkabilme	10
Sakinlik	7
İnançta kararlılık	6
Güvenilirlik	5
Kanaatkarlık	4
İbadetlerine düşkünlük	4
Ümitvarlık	3

Mütevekkil olarak düşündükleri kişi veya kişilerin özelliklerine yönelik en sık vurgulanan tema teslim olmaları olmuştur. Bu bulguyu destekler şekilde "Tevekkül nedir?" sorusuna dair oluşturulan temalarda da teslimiyet sıklıkla vurgulanan temalardan birisidir (Bkz. Tablo 7). Katılımcıların teslimiyete dair ifadelerinden bazıları aşağıda aktarılmıştır.

41 yaşında, din görevlisi erkek katılımcı mütevekkil kişi olarak hocasını örnek göstermiştir. Katılımcının ifadeleri şu şekildedir: "*Hafiz olmama vesile olan ... Hocam. Mesela ticaret ile uğraşıyordu. Ticareti çok iyi gitmiyordu ama müthiş bir teslimiyeti vardı. Yani küçük bir manifatura dükkanı vardı orada. Ama bakıyordum hep ilimle meşgul oluyordu. İnsanların gönül dünyası ile meşgul oluyordu (E_12)".* Aynı katılımcı annesini de mütevekkil olarak değerlendirmiş ve annesinde de teslimiyeti ön plana çıkarmıştır: "*Annem mesela, annemi ben küçüklüğümde hatırlıyorum, köyde çok sıkıntı çekti, çok meşakkat çekti kadın, çok ama çok. Ama ben hiç isyan ettiğini görmedim. Bu benim için bir tevekkül abidesi, teslimiyet abidesi yani (E_12)".*

Katılımcıların mütevekkil olduğunu düşündükleri kişilere dair teslimiyet vurgusu yaptıkları diğer bazı ifadeler şu şekildedir: "*Mesela o da çok sıkıntılı zamanlar geçirmiştir. Onun da hiç isyanına görmedim. Zor hani, sadece zorluk değil iyi zamanlarında da onun teslimiyeti, onun şeyi çok hoşuma gider mesela, takdir ederim (K_15)", "İşte arkadaşımı aradığımda abla sabret, senin imtihanındır. Her kelimesinde, her şeyinde onda bir teslimiyet olduğunu düşünüyorum (K_10)", "Hadiseler karşısında teslim olma faktörü onun tevekkülünün kuvvetli olduğunu gösteriyor (E_15)."*

"Tevekkül nedir?" sorusuna verilen yanıtlarda olduğu gibi, mütevekkil kişi algısında da sabır ön plana çıkan temalardandır. Mütevekkil olduğu düşünülen kişilerin sabırlı olmaları örnek gösterilmiştir. Bu temaya dair katılımcıların bazı ifadeleri aşağıda doğrudan aktarılmıştır.

> *Mesela ... abi bence mütevekkil bir insandır. Elbette tabii ki kusursuz değil ama ortalamaya baktığında bence mütevekkil bir adam. Çünkü hem 28 Şubat görmüş, o yıllarda çok çekmiş, belki de içimizde en çok çeken birisi diyebilirim. Ama ondan sonraki özel hayatında da biliyorum ki birçok problemleri, sıkıntıları çekmiştir. Ama buna rağmen o sabrı ve şeyi görüyorum ... abide (E_16.).*

Yani baya bir sıkıntıları varmış, sıkıntılı bir hayat yaşamış, buna karşın yine de sabrı devam ediyor (K_16).

Annem çok sabırlı bir insandır. Hani sabırla bire bir kelime karşılığı değildir ama… Olaylar karşısında olgun davranmayı, sabretmeyi bilen bir insan (K_17).

…sabırlı bir insandı o, o yüzden öyle düşündüm. Sabredebilen bir insandı (K_2).

Yardımsever olmak katılımcıların mütevekkil kişiye dair yaptıkları tanımlamalar arasındadır. Yardımsever olma temasının içeriğine maddi ve manevi yardımlar, fedakarlık, infak etme, cömert olma gibi özellikler dahildir. Katılımcılar özellikle maddi yardımları vurgulamışlardır. Tevekkülü ele alan açıklamalar tevekkül ile rızık kaygısı arasında bağlantılar kurarak, tevekkülün rızık kaygısını ortadan kaldırdığını ifade etmektedirler. Gazali'nin (2014: 486) tevekkül edenlerin amelleri bölümünde İbn Abbas'dan aktardığına göre "*İnsanlar, her şeyde ihtilaf ettiler. Ancak rızık ile ecel bundan müstesnadır! Çünkü insanlar toplu olarak Allah'tan başka rızık veren ve öldüren olmadığına kanaat getirmişlerdir*" demektedir. Bu açıklamalar katılımcıların da algılarına yer etmiş, kaygı duymadan verebilmeyi tevekkül etmek olarak algılamışlardır. Ablasını mütevekkil olarak değerlendiren 41 yaşında önlisans mezunu katılımcı bu ilişkiyi şu şekilde açıklamıştır: "*Ablamda cömertliği, cömertliği düşündürüyor beni. Belki değişik bir cevap olacak ama şöyle: Yani mesela çok vericidir, ama gerisi için hep der ki ablam Allah Kerim'dir. Gelir herhalde der, kaygı duymadan böyle verir. Ama böyle derdine düşüp işte yarın bana ona lazımdı, daha ne yapacağım, ödemem gerekiyordu falan demez. Allah verir, kaygısız bir şekilde verebiliyor çünkü* (K_9)". 40 yaşında, ev hanımı katılımcı da aynı ilişkiyi vurgulamış, "*Gerçekten tevekkül sahibi olmayan bir insan zaten cömert olamaz, infak edemez* (K_17)" demiştir.

48 yaşında, ilkokul mezunu, ev hanımı kadın katılımcı mütevekkil olarak düşündüğü arkadaşının fedakarlığını ön plana çıkarmıştır: "*Her şeye koşturuyor. Bak hasta, hasta böbreklerinden, tedavi olmak zorunda. Ama diyor ki ben diyor ki derneğe gitmezsem Kur'an öğrencileri vardı bayanlar, eğer ben ameliyat olursam bunlara gidemem, bunlara kim koşturacak. Ya kadın kendi evine bakamıyor. Yemin ederim bak, sırf kardeşleri için koşturmaktan, dernek adına koşturmaktan, kendine kafasını kaşıyacak hali yok inan* (K_13)".

63 yaşında, emekli sınıf öğretmeni katılımcı bir akrabasını örnek göstererek onun insanların problemleriyle yakından ilgilenmesini vurgulamıştır: "… *yani şöyle bir özelliği vardı, onu insanlar arasın aramasın ama bütün insanlar severdi onu, yani çok severdi. Mesela biz bazen ona boş ver onlar seni arasın, onlar küçük… Mesela hiç böyle ona bakmadan mutlaka, bütün yani tanıdığı insanları tek tek arardı. Her dertleriyle dertlenirdi ve bizi de sürüklerdi. "Hadi hoca hanım oraya bir uğrayalım" derdi. Bana da hep hoca hanım derdi; o kadar saygı duyardı, hani bilmiyorum ya anlatılmaz bir insandı. İşte o iki insan da tevekkül vardı, acayip vardı* (K_24)".

Mütevekkil kişilerin özelliklerine dair ortaya çıkan bir diğer tema belirsizliğe tahammüldür. Belirsizlik, bir olayın sonucunun ne olacağını bilememe, tahmin edememe olarak tanımlanır. Belirsizliğe tahammülsüzlük ise belirsiz durumlara karşı olumsuz tepki gösterme yatkınlığı şeklinde tanımlanır. Bu durum devamında kaygı, korku, endişe kavramlarını beraberinde getirmekte, anksiyete bozukluğu ile ilişkilendirilmektedir (Uzun, 2016: 39; Yıldız, 2017: 59). Olumsuz bir durum olarak ele alınan belirsizliğe tahammülsüzlüğe, bilişsel davranışçı tekniklerle müdahale edilmektedir. Bu müdahalelerde esnek olmayan düşünce yapıları değiştirilerek belirsizliğe karşı bakış açısının değiştirilebilmesi, belirsizliğe verilen tepkilerin gözden geçirilmesi, tahammül seviyesinin arttırılması mümkün olabilmektedir (Ellis, 2001; 96). Belirsizliğe tahammül teması altında mütevekkil olarak düşünülen kişilerin, bir iş için çaba göstermelerine rağmen sonuç hakkında kesin beklentiye girmemeleri, illa ki gerçekleşecek diye düşünmemeleri ve bu durumla başa çıkabilmeleri ifade edilmiştir. Katılımcıların mütevekkil olarak akıllarından geçen kişilere dair bu tema kapsamındaki tanımlamaları şu şekildedir:

> *İlla her şeyin karşılığı olacak diye de beklemez* (E_21).
>
> *Çünkü bazen sınavlara gittiği zaman şey diyor, anne ben dersime çalıştım, tevekkülümü de ettim, bundan sonrası artık sınavlara, hocalara, derslere kalmış bişey* (K_1).
>
> *Yaşantısında her şeyi, her şey de hani nasipse, kısmetse, inşallah… Böyle. Çocuklara da böyle söylüyor, biz böyle hemen bir şey söylediğinizde inşallah deyin der* (K_4).

Katılımcıların mütevekkil kişi tanımlarında yaşantılarında sıkıntılar yaşayan, zor günler geçiren ve bu durumlarla başa çıkabilen kişiler yer almaktadır. Bahsedilen

sıkıntılar arasında ekonomik problemler, sağlık problemleri, doğal afetler, savaş, yakın birinin kaybı gibi konular yer almaktadır.

Başa çıkma kavramı ile ilgili ilk çalışmalar Lazarus ve Folkman (1984) tarafından yürütülmüştür. Bireylerin zorlayıcı olarak görülen durumlarda mücadele etmek için gösterdikleri anlam arayışı çabası, başlarına gelen ile beklentileri arasında oluşan zıtlığı gidermek için yapılan tüm etkinlikler, başa çıkma süreci olarak ele alınmaktadır (Ayten, Sağır, 2014; Doğan, 2016: 7). Başa çıkma sürecinde dinin rolü önemli bir araştırma alanıdır. Stres yaşanan durumlarda başa çıkabilmek için insanların dini yönelimleri, bilinçli olarak gerçekleştirdikleri bir yönelmedir (Kula, 2002: 25). Amerikalı Klinik Psikolog Pargament dini başa çıkma (religious coping) çalışmalarının öncüsü olarak anılır. Dinin problemlerin çözümünde olumlu etkisine dikkatleri çeken Pargament'in bu konuda kuramsal, araştırma, uygulama ve ölçek geliştirme olmak üzere çok sayıda çalışması bulunmaktadır (Bkz. Pargament ve diğ. 1990, 1998, 2000). Dini başa çıkma ile başa çıkma kavramı arasındaki fark, sıkıntılı durumlarla başa çıkarken dini ve manevi unsurlardan destek alınmasıdır. Ülkemizde son yıllarda dini başa çıkma ile ilgili çalışmalarda artış olduğu görülmektedir. Boşanma, deprem gibi durumlar; anksiyete, depresyon, stres gibi olumsuz duygulanımlar; şükür, hayat memnuniyeti, psikolojik iyilik hali, yaşam memnuniyeti, affetme esnekliği, empati gibi pozitif duygulanımlar; LGBT bireyler, Suriyeli mülteciler, engelli çocuğa sahip ebeveynler, kanser hastaları gibi spesifik gruplar dini başa çıkma araştırmalarının konusu olmuştur (bkz. Acar, 2014; Albayrak, Kurt, 2016; Altıntaş, 2015; Ayten, 2012; Ayten, Anık, 2014; Ayten, Göcen, Sevinç, Öztürk, 2012; Dilmaç, Ekşi, Şimşir, 2016; Doğan, 2016; Eryücel, 2013; Ekşi, 2011; Karakaş, 2014; Kula, 2002; Sağır, 2014; Salim, 2017; Topuz, 2003; Uygur, 2016).

Pargament ve arkadaşları (1988) işbirlikçi, erteleyici ve kişisel yönelimli olmak üzere üç tür dini başa çıkma tarzı tanımlamışlardır. İşbirlikçi eğilimde birey sorunun çözümünde aktif bir rol üstlenmekte; bununla birlikte sorunun çözümünde yaratıcı ile işbirliği yapma eğilimindedir. Wong-McDonald ve Gorsuch (2000; 149-161) ise teslimiyetçi başa çıkma (Surrending Style) olarak dördüncü dini başa çıkma tarzı öne sürmektedir. Bu başa çıkma tarzında kişi işbirlikçi bir yönelim izlerken aynı zamanda

sonucu yaratıcının takdirine bırakıp, olana razı olmak vardır. Bu eğilimde emek, inanç ve güven bir arada bulunmaktadır.

Tevekkül etme dini başa çıkma yöntemlerinden birisi olarak düşünülmektedir (Ayten, 2012: 42; Doğan, 2016: 3217; Salim, 2017: 63). Araştırmalarda Pargament'in teorisine dayalı olarak, tevekkül etme işbirlikçi başa çıkma yöntemi olarak ifade edilmesine rağmen (Doğan, 2016: 3217), Wong-McDonald ve Gorsuch'un öne sürdüğü (2000) teslimiyetçi başa çıkma tevekkül yöneliminin kapsamıyla daha uyumludur.

Katılımcıların mütevekkil olarak düşündükleri kişilere yönelik başa çıkma vurgusu yaptıkları bazı ifadeler aşağıda aktarılmıştır.

> *...liseden arkadaşım, çocuk işinden çıkardılar gecekonduda oturuyor. 3 tane kızı var, ekmek almaya muhtaç kaldı. Tek hanımı çalışıyordu onu da çıkardılar. Ondan sonra aynı dönemde bir de kalp damarları tıkandı, bypass oldu. Kendisi çocukları hepsi namazında niyazında insanlar, ailesindeki kardeşleri uyuşturucu işi yapıyorlar ama onlarla hiç alakası yok, bambaşka bir hayat seçmiş, bana geliyor onlara gitmiyor ve ekmeğe muhtaç* (E_13).

> *...Bir çok sıkıntıya karşı ayakta durabiliyor. Her zaman da şükrediyor, hep hayata pozitif bakıyor, gülümseyebiliyor hala* (K_21).

> *...Hanımıyla yirmi yıla yaklaşık süredir hastalıklarla uğraşıyor ve hiçbir zaman şikâyet etmedi. 3,5 yıldır ise yatalak olan hanımıyla yaşıyor. Bunu takdir ederim* (E_14).

> *Eşimin annesi de var, bence mütevekkil bir kadındır. Çünkü hem 99 depremini yaşadı, çocuklarına kendisine bir sürü şey oldu ama buna rağmen daha birçok şeyi de yaşadı ama buna rağmen dik durmayı başardı* (E_16).

> *Yakın bir arkadaş var Suriyeli, okulda Arapça derslerine giriyor, son gün de onunla beraberiz. Baktı üzülüyorum falan, hayırdır hocam dedi, neden üzülüyorsun. Ama dedim böyle böyle yani, güldü böyle, hocam sen böyle üzülüyorsan ben ne yapayım yani dedi. Hocam bizim devletimiz gitti, benim babam gitti, eşim gitti, annem bir taraftan, çocuklarım bir taraftan, ben ağlamıyorum diyor; size ne oluyor yani deyince ben... Allah için utandık yani. Demek ki üzülmemek gerekiyormuş. Mesela o çocuk o dakikada müthiş bir tevekkülü var yani. Bizden çok daha sağlam, çok daha iyi bakıyor* (E_17).

> *...bir hoca arkadaşım vardı mesela bazı sıkıntılarını yaşadığı problemlere katlandığı, değişik hastalıkları oldu. Bağırsak kolon rahatsızlığı. Dolayısıyla yatağa bağlı kaldı. Dayandı, direndi* (E_22).

Mütevekkil kişilerin öfkelerini kontrol edebildikleri, sakinliklerini korudukları, telaşsız ve sakin bir tavır sergiledikleri katılımcıların verdikleri yanıtlar arasındadır. Kuşeyri de tevekkül edenlerin hallerinde *"...hükmün cereyanı altında sakin olurlar*" diyerek sakinliği vurgulamıştır. Elmalılı'nın (1971: 5064) açıklamasına göre tevekkül, Allah'ın kudretine güvenip sonuç hakkında telaşa kapılmadan O'nun iradesine teslim olmaktır. Sakinlik teması altında kodlanan ifadelerden bazıları şu şekildedir: "…*çok zorlu şeylerde bile, normalde de, öfke patlamasında da, güzel şeylerde de sakinliğini koruyabiliyor* (K_8)", "*Sakin, telaşesiz. Telaşe yok yani görmüyorum o mütevekkil insanlarda* (K_25)" "*Zorluklar karşısında genellikle sakin karar vermesi* (E_11)".

Bazı katılımcılar mütevekkil olarak düşündükleri kişilerin Allah'a tevekkül sonucunda baskılar karşısında dahi olumsuz sonuçları göze alarak, cesur bir şekilde, inançlarından taviz vermediklerini vurgulamışlardır. Bu ifadeler inançta kararlılık teması altında ele alınmıştır. "*Kafirlere ve münafıklara itaat etme, eziyetlerine aldırma ve Allah'a tevekkül et. Vekil olarak Allah yeter* (Ahzab Suresi, 33/48)" ayeti bu durumlardaki tevekküle örnek gösterilebilir. Tevekkülde Allah'a güvenin sonucu olarak cesaret açığa çıkmaktadır. Muhasibi (2013: 194) Allah'ın düşmanından korkmamayı, çekinmemeyi Allah'a inanma ve ona tevekkül etmenin bir bölümü olarak ifade etmiştir. Ülgener (2015: 144) tevekkül ataletin değil, cesaretin remzidir diyerek bu ilişkiyi vurgulamıştır. Sarıkaya ve Şeren'e (2017: 84) göre Müslüman'dan istenen tevekkül, küfür, zulüm ve haksızlığa karşı yürüttüğü mücadelede, her türlü zorluğa direnmek, başına gelebilecek çeşitli belalara karşı yılmadan elinden geleni yapmak, sonrasında Allah'a dayanmaktır. Bu açıklamalara paralel bir şekilde katılımcıların inançta kararlılık teması altındaki bazı ifadeleri şu şekildedir:

> *Hani bir şey yaparken ucu sana da dokunsa da, evet yeter ki düzelsin* (E_18).
>
> *28 Şubat sürecinin yaşayan arkadaşlarımız var mesela. Kendisi hastaydı, engelli çocuğu var, açığa alındılar, ne sıkıntılar çektiler. Hiçbir zaman inançlarından, dinlerinden taviz vermediler. Ben acaba diyorum kendi kendime, ben dayanabilir miydim? Dayanamazdım. Dayanamazsın gerçekten yani. Böyle bir tevekkül* (E_13).
>
> *Mesela bizim rahmetli Erbakan Hoca'dan çok gördük. Müthiş tevekkül sahibi bir insandı. Yaptığı şeylerde hiç böyle gözü korkmazdı. Allah'a müthiş bir inancı vardı. Yaşam sürecinde tabii biz son 30 yıl, 35 yıl gibi bir kısmını biliyoruz. O süreçte biz birçok badireler atlattık. 28 Şubat*

bunların en şiddetlisiydi. Ama onların neticesinde hani böyle hiç demoralize olmadı (E_17).

Güvenilir olmaları temasında "*Şöyle düşün tevekkül eden bir insan karşısında, tevekkül eden bir insanla yaşadığını düşün… Kendini güvende hissedersin değil mi. Bu kesin bir kere…* (E_13); kanaatkar olma temasında "*Yani o kanaatkar bir insandı. Çok azla da yetinebiliyordu. Yani öyle büyük beklentileri yoktu. Allah konusunda da inancı tamdı, Allah'ın rahmetine de, affına da güvenen bir insandı* (K_2)"; ümitvar olma temasında "*Rabbim buradaysa önemli değil diyor, bir şekilde bu da çözülecek diyor, rahatlatıyor çevresindekileri* (K_8)"; ibadetlerine düşkün olma temasında "*…ibadetini eksiksiz yapan bir insandı. Hiç bir gün sabah namazını evinde kılmamıştır* (E_7)" ifadeleri katılımcıların aktardıklarından birer örnektir.

2.3. Tevekkülle Negatif İlişkili Algılanan Süreçler

Tevekkül yöneliminin anlam alanını daha iyi tespit edebilmek için katılımcılara tevekkülle negatif ilişkili algıladıkları süreçler sorulmuştur. "*Tevekkülle en bağdaşmayan (tevekkül sahibi bir kişiye en yakışmayan)duygu, düşünce ve davranışlar sizce nedir? Neden?*" sorusu buna dairdir. Bu sorulara dair verilen yanıtların ortaya çıkardığı temalar Şekil 7'de aktarılmıştır.

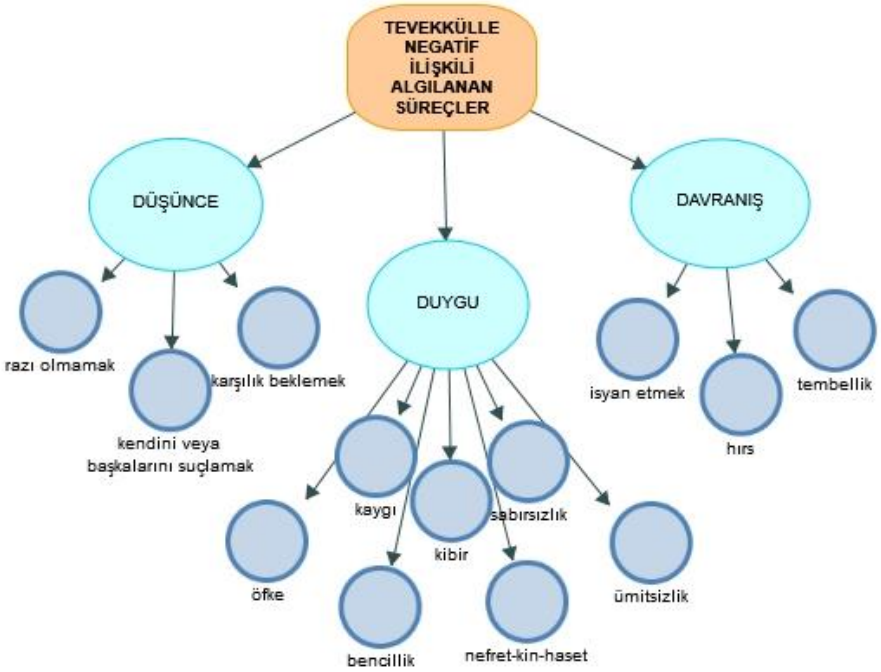

Şekil 7: Tevekkülle Negatif İlişkili Algılanan Süreçler

Katılımcıların tevekkülle en bağdaşmayan, tevekkül sahibi birine en yakışmayan süreçlere ilişkin verdikleri yanıtlar sıklığına göre sırasıyla şu şekildedir: İsyan etmek (f: 25), kaygı (f: 10), kibir (f: 7), öfke (f: 6), sabırsızlık (f: 6), kendini veya başkalarını suçlamak (f: 6), razı olmamak (f: 5), bencillik (f: 4), ümitsizlik (f: 4), nefret-kin-haset (f: 4), karşılık beklemek (f: 4), hırs (f: 4), tembellik (f: 3).

Katılımcılar soruları yanıtlarken duygu, düşünce veya davranış ayrımını yapmakta zorlanmışlar, örneğin duygu ile ilgili soruda düşünceye ilişkin yanıt verebilmişlerdir. Bu nedenle soruya ilişkin oluşturulan duygu, düşünce ve davranış kategorisinde yer alan temalar araştırmacının içeriği analiz ederek, uygun kategoriye kodlaması ile oluşmuştur. Katılımcıların tevekkülle negatif ilişkili algıladıkları süreçlere ilişkin frekans dağılımı Tablo 9'da aktarılmıştır.

Tablo 9: Tevekkülle Negatif İlişkili Algılanan Süreçler

Kategoriler	Temalar	f
Duygu	Kaygı	10
	Kibir	7
	Öfke	6
	Sabırsızlık	6
	Bencillik	4
	Ümitsizlik	4
	Nefret-Kin-Haset	4
Düşünce	Kendini veya başkalarını suçlamak	6
	Razı olmamak	5
	Karşılık beklemek	4
Davranış	İsyan etmek	25
	Hırs	4
	Tembellik	3

2.3.1. Tevekkülle Negatif İlişkili Duygular

Tevekkül eden birisine en yakılmayan duygu olarak en sık kaygı ile ilgili açıklamalar yapılmıştır. Stresli olma, panik olma, telaşlı olma vb. ifadeler kaygı teması altında kodlanmıştır. Bu bulguyu destekler şekilde dini başa çıkmanın hedeflerinden biri kaygıyı azaltma ve manevi teselli sunmadır (Salim, 2017: 57). Koenig (2001) 2000 yılından önce din ile ruh ve beden sağlığı ilişkisi üzerine yapılan beş yüz araştırmanın, otuz beşinde bireylerin stres ve kaygı düzeylerinin oldukça düşük olduğunu tespit etmiştir. Tevekkül inancı olmayan kişinin sürekli korku, kaygı, güvensizlik içinde

olacağı ifade edilmektedir (Tokpınar: 2009: 150). Allah'ın devamlı kendisi ile birlikte olduğunu düşünen insanın kaygı ve stresi daha az olur. Yürütülen araştırmalar da bu görüşü desteklemektedir (Kula, 2002: 241). Mütevekkil kişilerin özelliğinde tema olarak ortaya çıkan belirsizliğe tahammülün olmadığı durumları ifade eden belirsizliğe tahammülsüzlük kavramı da kaygı, endişe kavramı ile yakın ilişkilidir (Çardak, 2012: 40). Katılımcıların kaygı temasına dair bazı ifadeleri aşağıda aktarılmıştır.

> *Tevekkülü olmayan bir insanın kaygılı olmaması diye bir şey düşünemiyorum ya da her kaygılı insanın tevekkül eksikliği olduğuna inanırım* (E_5).

> *…Telaş olmalı yani telaş ve panik. Yani bu iki duygu. Çünkü telaş ve panik varsa işin içerisinde bu şeydir, yani bir sabırsızlık bir tatminsizlik var ortada. Yani normal bir çabayı kastetmiyorum. Telaş ve panik oluyor, yani normalin üstünde bir tepki, bir reaksiyon veriyor. Bu demek ki yeterince teslim olmamış Allah'a, bir şeyleri yeterince bırakmamış ya da yeterince hazırlanmamış. Yani panik ve telaş varsa tevekkül yoktur* (E_16).

44 yaşındaki bir diğer katılımcı da çabayla birlikte tevekkül etmenin kaygı ve stresi önleyici bir etkisi olması gerektiğini, önlemediği takdirde kişinin ya çabası ya da tevekkülü ile ilgili sıkıntı olduğunu düşündüğünü ifade etmiştir: *Tevekkül eden insanın panik olmaması lazım bence. Strese girmemesi lazım. "İşler yetişir mi? Cüzdanım yeter mi? Ya da bu dersi başarabilir miyim? Nasıl olacak?" gibi kaygı verici halet-i ruhiyeye bürünmemesi lazım. Çünkü neticede eğer biz elimizden geleni yapmışsak (ama tabii ki elimizden geleni yapmışsak) devamını Allah'tan… Yani bir yere kadar gidiyoruz, devamını Allah'tan bekliyoruz. Panik olmak Allah'a güvenmemek gibi bir şey olur. Yani eğer çalışırsak tabii, çalışmazsak panik olmaya devam.* (…) *Kaygıyı stresi önlemesi gerekir diye düşünüyorum. Eğer önlemiyorsa ya imanda ya da çalışmada bir sıkıntı var demektir. Yeterince çalışmadığımda kaygılanmakta haklıyım* (E_6)".

Katılımcıların negatif ilişkili düşündükleri duygulardan birisi de kibirdir. Katılımcılar bunun gerekçelerini şu şekilde açıklamışlardır: 44 yaşında, ev hanımı, lise mezunu katılımcı "*Çünkü kibir kendini beğenmedir, büyüklük taslamaktır ama tevekkülde yani büyüklük diye bir şey yok. Tam tersi alçalmadır tevekkül, insanın kendisini küçük görmesidir. Rabbi karşısında ne kadar küçük olduğunu, ne kadar aciz olduğunu görmesidir. O yüzden ki zaten birçok şeyin başı işte* (K_15)"; 48 yaşında ev hanımı bir diğer katılımcı "*Olmama ihtimalini, Allah'ın oldurmama ihtimalini de*

koymazsam ben kendimden bilmiş olurum, burada kibir ve hırs devreye girmiş olur. Allah da orada tak diye kırar yani (K_14)" demiştir.

Katılımcıların ifadelerini destekler şekilde kibir, kişinin kendisini büyük görüp, başkasını küçümsemesi ve aşağılamasıdır. Bunun dildeki belirtisi de kişinin hep ben diyerek egosunu tatmin etmek istemesidir (Aydın, 1999: 12). Cevdet Said'e (1994: 121) göre kibirlenme kişinin nefsini yanlış değerlenmesi olarak psikolojik bir durumdur. Böylece olgular ve olaylar yanlış değerlendirilip, yanlış yorumlanır. İbrahim Hakkı'ya (2003: 613) göre kişi elde ettiği olumlu sonucun kendisinden değil Allah'tan olduğunun bilinciyle kibir ve gurura kapılmamalı, tam aksine Allah'a şükretmelidir. Mevlana da kibiri tevekküle engel olan durumlardan birisi olarak değerlendirmiştir.

Öfke temasında "*Tevekkül sahibi değilse hemen feveran edersin, çevrene bağırır çağırırsın. Bu neden öyle olmadı da şöyle oldu dersin mesela. Öfkeli bir insan olursun* (K_2)"; Sabırsızlık temasında "*Sabırsız davranması diyeyim. Hiç yakışmıyor* (K_9)"; bencillik temasında "*Yani her şeyi kendisi için istemesi, merkeze kendisini koyması, başkalarını düşünmemesi olabilir. Yani bütünü düşünmez. Kendi geleceğini, şahsını düşünür* (E_2)"; ümitsizlik temasında "*Ümitsizlik yakışmaz. Hayata dair ya da kendi kişisel yaşantısına ya da davasına dair ümitsizliğe kapıldığı zaman o Allah'a güvenmiyor demektir. Sonuçta ölsen de kalsan da Allah hep seninledir. Eğer gerçekten samimi olarak Allah'a iman ediyorsan ve tabi Allah'ını seviyorsan* (K_11)"; nefret-kin-haset temasında "*Nefret olmamalı. Nefret, kin, haset o tarz şeyler olmamalı* (K_10)" ifadeleri katılımcıların tevekkülle negatif olarak ilişkilendirdikleri duyguları yansıtmaktadır.

2.3.2. Tevekkülle Negatif İlişkili Düşünceler

Katılımcıların tevekkülle bağdaşmayan, tevekküle zıt olarak düşündükleri süreçlerden en sık karşılaşılanı kişinin kendisini veya başkalarını suçlamasıdır. İlgili literatürde de bununla ilgili açıklamalar bulunmaktadır. İnsan herhangi bir sorunla karşılaştığında kendisini, başkasını ya da sebepleri suçlayabilir. Bu suçlamalar kişiyi olumsuz yönde etkiler. Bu durum yükleme hatası olarak da ele alınmaktadır. Tevekkül bu tür suçlamalara karşı en büyük kalkan olarak değerlendirilir (Gedük, 2015: 209). Katılımcıların kendini veya başkalarını suçlamak teması ile ilgili bazı aktarımları şu

şekildedir: "*O işte başkalarını suçlamak, senin yüzünden oldu veya olmadı şeklinde başkalarını suçlamak* (E_11)", "*Kendini suçlamak, suçlamayı da engelleyebilir. Çünkü siz bir yerde yaparsınız yaparsınız, hiç olmuyorsa dersin ki, ha benim bir suçum var herhalde. O kendini suçlama duygusunu yok edebiliriz diye düşünüyorum. Bence insan kendini de suçlamadığı zaman birçok ruh hastalığını da iyileştirebilir diye düşünüyorum. Kendini çok suçlayan insan da hastalanır diye düşünüyorum* (K_9)".

Kişinin arzu ettiği şeyin olmadığı durumlarda sonuca razı olmaması, memnuniyetsizlik duyması da tevekkülle bağdaşmayan düşünce olarak ele alınmıştır. "Tevekkül etmek nedir?" sorusuna verilen yanıtlarda razı olmak temasının ortaya çıkmasına paralel bir şekilde, tevekkülle negatif ilişkili algılanan düşüncelerden birisi razı olmamaktır. Bunu destekleyen bazı ifadeler şu şekildedir:

> *Allah'a inanıp da inandığını söyleyip de* ***sonuca razı olmayan kişi****, Allah'a inandığını güvendiğini söyleyip de veya ona havale ettiğini söyleyip de sonucu kabullenemeyen…*(E_11)
>
> *…İstediğiniz her zaman olmaz…. Mesela kişi hem tevekkül ediyorum; "ya olsa iyi olurdu ya". Allah hakkında hayırlısını versin ama olmadı. Sonra da mesela sizi de yıpratıyor. Neden olmadı, niçin olmadı, neden gelmedi, neden yapılmadı… Ya olmadı işte,* ***bunu kabul etmen lazım*** (E_24).

Kişinin tevekkül etmesinin karşılığında sonucun istediği gibi sonuçlanacağını düşünmesi, karşılık beklemesi de tevekkül eden birisine yakışmayan düşüncelerden birisi olarak aktarılmıştır. Kronik ve dayanması çok güç ağrıları olan, 45 yaşında, sağlık çalışanı kadın katılımcı bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "*Tevekkül ettim ve olmadı. Allah'a sığınıyosun, ondan istiyosun ama bunun karşılığında bişey bekliyo gibisin, benim ağrılarımın geçmesi gibi. Ama olmayınca hani bak, ben sana yakınlaştım, yaklaştım ama sen bana vermedin duygusu, karşılık bekleme duygusu kötü bir duygu* (K_1)".

2.3.3. Tevekkülle Negatif İlişkili Davranışlar

Tevekkülle en bağdaşmayan süreçler ile ilgili olarak duygu, düşünce ve davranış kategorilerinin genelinde en sık ifade edilen "isyan etmek"tir. İsyan etmek, olana herhangi bir sebepten dolayı razı olmama, iradi bir başkaldırı olarak tanımlanabilmektedir. Bilinçli ya da bilinçsiz bir tutum olabileceği gibi, içine kapanık

bir şekilde, örtük isyan olarak da yaşanabilmektedir. İsyan aynı zamanda kişinin kendi ontolojik konumunu belirlemesi ile ilgilidir. Bu konumlandırma sayesinde eylem alanının ne olacağının cevabını vermiş olur (Ensarioğlu: 13-14). Allah'ı kişinin her istediğini yapmak zorunda olan veya Allah'ın buyruklarını yerine getirince Allah'ın da kendisine yardım edeceği, istediklerini yerine getireceği şeklinde Tanrı tasavvuru olan benmerkezci yaklaşımlarda, gayret edip çalışan, mücadele eden fakat arzu etmediği sonuçlarla karşılaşan kişilerde isyan düşüncesi gelişebilmektedir (Peker, 2003: 86). İsyan etmek tevekkülün anlam içeriğine dahil olan razı olmak, teslim olmak ile zıt ilişki göstermektedir. İsyan etmek ile ilgili bazı katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

> *Yakışmayan şey de yani bağırmak çağırmak, işte isyan etmek. Eğer tevekkül etmeyen kişi isyan ediyorsa, demek ki yeteri kadar tevekkül etmemiş. İsyan ediyor. Bana mı, niye ben, niye ben? Trafik kazası geçiriyor, çoluğu çocuğu veya herhangi birisi veya başına bir şey geliyor. Niye ben, niye sen değil? Yani eğer tevekkül edersen bunu demezsin, buna isyan etmezsin* (E_3).

> *Yani isyan, tam tam bir zıddı isyan. İşte babam öldü, niye benim babam… Duvara kafasını vurma, yere kendini atmak… Niye benim eşim? Niye benim çocuğum? İsyan geliyor, tevekkülün zıddı isyan kelimesi geliyor* (E_4).

> *İsyandır herhalde. Yani isyan duygusudur herhalde. Sen tevekkül et, et, et… Allah'a sığın, sonra da en ufacık bir şeyde isyan et. Herhalde o duygudur yakışmaz, hiçbir Müslümana yakışmaz zaten herhalde* (K_18).

> *Tevekkül Allah'tan beklemektir sonucunu. Hani senin için olumlu ya da olumsuz olsa, Rabbimden geldiği için, ama her halükarda şükretmek lazım. Ama isyan ettiğinde bu yükü bozmuşsundur demek. Yani bilemeyiz, belki bize kötü görünen bir şey bizim için hayırdır. Bunu bilemediğimiz için… Yani isyan burada tevekküle yakışmayan bir davranış* (K_21).

Tevekkülle zıt olarak düşünülen bir diğer tema olan hırs ile ilgili "*Aceleci böyle, ondan sonra yani işte, bencil sürekli kendi çıkarlarını düşünen, sürekli böyle çok çalışmak ifadesi altında tamahkarlık yapanlar. Hırs yapanlar* (E_12)"; tembellik teması ile ilgili "*Tevekkül tembellik değil bence. Tembellik yani hiç uyumuyor tevekküle. Hani Risale'i Nur'da da onu diyor. Tevekkül şey değildir diyor. Tamam ben ona bıraktım deyip hiçbir şeye başvurmama, hiçbir şey yapmamak demek değildir. Sen elinden geleni yapacaksın, fiili duanı, kavli duayı da yapacaksın. Gerisini rabbinden bekleyeceksin. Tembellik diyebiliriz* (K_5)" ifadeleri katılımcıların yanıtlarına yönelik örneklerdir.

2.4. Azim ve Tevekkül İlişkisi

Araştırmanın literatür bölümünde aktarıldığı gibi, tevekkülün halk nezdinde yanlış anlaşıldığı, esas anlamını kaybederek tembelliğin, ataletin meşrulaştırılmasının bir aracı olduğu vurgulanmaktadır. Vurgulanan bu düşüncenin katılımcılar üzerindeki yansımasını anlayabilmek için "*Tevekkül etmek insanı tembelleştirebilir mi? Nasıl? Kendi yaşantınızdan örnek verebilir misiniz?*" diye sorulmuştur. Bu soruda tüm katılımcılar (n=50), görüşmelerin pek çok yerinde (f: 81) tevekkülün tembellik demek olmadığını, kişinin sebeplere başvurmasının, tedbir almasının gerektiğini, insanın bu dünyada sorumlulukları olduğunu ve bunları yerine getirmesi gerektiğini, tevekkülün kişiyi daha çok çabalamaya sevk etmesi gerektiğini ayet, hadis ve menkıbelerden dayanak göstererek ifade etmişlerdir.

Tevekkül etmenin tembellik olmadığını ifade eden bazı katılımcıların görüşleri aşağıda aktarılmıştır.

> *Bilinçli bir tevekkül tembelleştirmez. Her zaman elimizden geleni yapacağız buna tevekkül deriz, diğeri teekkul. Yani hiçbir şey yapmadan, ben böyle bekleyeyim rızkım bana gelsin. Böyle bir anlayış yok. Tembelliktir bu. Veya başka bir şekilde ben hiçbir şey yapmayayım, başkası benim için yapsın. Bu tembelliktir, tevekkül değildir* (E_1).

> *Tevekkül eden tevekkülden öyle anlıyorsa hata etmiş olur, o tevekkül olmaz, bu tevekkül ile alakalı bir şey değil ki. Tabii ki söylemeye gerek yok, bunun örnekleri var, günümüzde öyle bir tevekkül yok. Tarihte öyle bir tevekkül yok, öyle bir örnek yok. Bir beklentin varsa gayret göstermek zorundasın* (E_13).

> *Yani hiçbir şey yapmadan Allah'ıma sığındım, tevekkül ettim. Yok böyle bir şey. Biz yapacağız sonuna kadar. Elimizdekileri, bilgilerimizi gözden geçireceğiz. Sonra olumsuz bir durum çıkmaması için Allah'a sığınacağız. Öyle tevekkül olur. (...) Ama bu tevekkül değil. Bu miskinlik, yani boş vermişlik. Böyle tevekkül mü olur?*(E_19)

Tarikat mensubu olan ve kendini tanıtırken "*Nakşibendi dergâhına bağlıyım, 35 senedir gidip geliyoruz. Oralara layık olmaya çalışıyoruz. (...) Bir Nakşibendi dergâhına gidip geliyorum"* şeklinde tarikat mensubiyetini ön plana çıkaran, 67 yaşında, lise mezunu erkek katılımcı da tevekkülün tembellik olmadığı görüşünü savunmuştur: "*Tembelleştirmez. İşin aslında tembelleştirmez. Bu bir örnek. Aslında çalışkanlaştırır, tembelleştirmez* (E_20)".

Bazı katılımcılar tevekkül ile çabalamanın yakından ilişkili olduğunu, tevekkülün bu şekilde anlamlı olduğunu ifade etmişlerdir.

> *O çalışma kelimesini koymazsak tevekkülü anlamayız. Teslimiyet sonra, önce çalışmak. O yüzden demin farklı kelimeler dedim tevekkülle teslimiyet. Teslimiyette çalışmak daha az* (E_4).
>
> *Sen çabalayacaksın, sonucunda tevekkül edeceksin. Zaten yapabileceğini yapacaksın, yapamadığın gücünün yetmediği yerde bırakacaksın. Yoksa hani tembel tembel oturup, aa benim kaderimmiş de, ben tevekkül edeyim de, öyle böyle… Bilmiyorum, mantıklı gelmiyor bana* (K_18).
>
> *Önce çabalamam lazım, yani kendi başarımı, neyi başarabiliyorum acaba, emek vermem lazım, sonrası için şöyle bir yaslanıp ne olup bittiğine bir bakmak lazım* (K_9).

Bazı katılımcılar tedbir almak, sebepleri yerine getirmek, çabalamak ile ilgili kendi yaşantılarından örnekler vermişlerdir. 40 yaşında evli ve çocuğu ile ilgili sağlık problemleri yaşayan kadın katılımcı tevekkül ile çabalama ilişkisini kendi deneyimine dayalı olarak şu şekilde anlatmıştır: "*…bir yandan eşim diyor ki, işte boş boşuna götürüyoruz, işte sadece MR çekiyoruz, başka bir şey yaptığımız yok. Ama yine biz çabalayalım, elimizden geleni yapalım, Rabbim inşallah takdir edecektir, ona güvenelim dedik. Bu şekilde bir yola çıktık. (…) Ben hep çabaladıktan sonra güvene inanıyorum. Tam tersi sen diyorsun ki çabalamalıyım, yani bir şeyler yapmalıyım ki ondan sonra sonucu hak etmeliyim. Hak ettiğim sonuç, kendince hak ettiğimi düşündüğüm sonuç gelmese bile, ben elimden geleni yaptım huzurunu yaşamak için çabalamam gerekiyor* (K_9)".

Din görevlisi olan ve kardeşinin çocuğunun dini eğitim almaya ihtiyacı olduğunu düşünen erkek katılımcı, bu konuda sebepleri yerine getirmeyi şu şekilde anlatmıştır: "*…Ama kuru kuruya bir teslimiyetlik değil. Ben sebeplere tevessül edeceğim, yapışacağım. Sebeplere sarılacağım. Mesela bu çocuğun Kur'an kursuna alınması konusunda babası göndermiyor, bu dindar bir adam değil. Babasında velayeti, arıyorum, 1 ay geçmiş… Ya bu çocuk bir ay geçti, arıyoruz, ya gidecek diyor konuşuyoruz… Aslında bir ayı geçmiş. Bu çocuk gitmeyecek de ne zaman gidecek? Karakter, şahsiyet, maneviyat, değerler eğitimi alması lazım, Kur'an okuması, öğrenmesi lazım. Ben Kur'an kursunda hocayım, herkes bize çocuğunu vermek için can atıyor, ölüyor. Sizin umurunuzda değil falan… Ya haklısın hocam ya, şimdi diyorum ben sebepleri, ben onu aramasam, sebepler tevessül etmese, nasipse gelir bana bu çocuk*

demek saftiriklik olur. Ondan sonra kardeşim olmuyorsa niye olmadı demeyeceğim yani. Onda da vardır bir hayır diyeceğim. Onda da vardır bir hikmet diyeceğim. Prensibim bu yani (E_12)".

65 yaşında emekli Türkçe öğretmeni katılımcı, öğretmenlik yaptığı döneme ilişkin bir anısını tevekkül ve tedbir ilişkisiyle ele alarak şu şekilde aktarmıştır: "*...Ağrı'da öğretmenlik yapıyorum. 1977'de her gün kurşunların sıkıldığı dönem. Gecenin bir yarısında kalktım baktım kapım açık, herifin birisi elinde oraklardan birisi ile başımda duruyor. Ne yapıyorsun dedim burada. Seni öldürmeye geldim dedi. Niye dedim. Sen dedi Türkeş Marşı'nı okutuyormuşsun okullarda dedi. İmam Hatip Lisesi'nde öğretmenim. Türkçe öğretmeniyim. İstiklal Marşı'nı Cuma ve Pazartesi günleri okutuyoruz dedim. Ya Türkeş'in Marşı da nedir ben bilmiyorum öyle bir şey. Dedi ki yok çocukları yığıyorsun okulun önüne ve onlara okuyorsun. Ama ben yatarken tevekkül ederek yatıyorum. Kapıyı kilitledim. Yanımda o zamanlar şartlar gereği silah da var. Tabancam da yastık altında. Namluya kurşunu da veriyorum. Ama adam gelip kapıyı açıyor. Nasıl açıyorsa bilmiyorum. Başımda orakla. Ama adam bana sonrasında diyor ki seni öldürecektim ama sordum ev sahibine, iyi bir insan olduğunu söylediği için öldürmedim. Ben Allah'a tevekkül ederek yatmıştım. Kapıyı kilitlemiştim. İşte bu Allah'a sığınmaktır* (E_19)".

Aynı katılımcı Allah'ın fizik kurallarına, kanunlarına aykırı bir tevekkül olmayacağını vurgulamış ve bununla ilgili kendi yaşantısından bir örnek vermiştir: *"...ben Ankara'dan geliyordum, kar yağmış. Ben lastiklerime filan dikkat etmedim ama Allah'ıma tevekkül ettim. Fakat Mezitler'de kar yağdı, alttan don yaptı ve araba kaydı. O anda direksiyondayım. Baktım dereye doğru uçuyorum. Son anda Allah'ım sen bilirsin dedim. Bir baktım araba döndü, gitti sağ tarafta karlara saplandı durdu. Ben tevekkül ettim. Bu anda tevekkül ettim. Aslında bu tevekkül değil, bu Allah'ın beni korumasıdır. Bu özel bir müdahaleydi benim için, Allah'ın yapmış olduğu özel bir uygulamaydı. Ama eğer tevekkül etmiş olsaydım ilk önce kış lastiklerimi alacaktım, takacaktım, sonra gerekirse zincirimi takacaktım ve öyle yola çıkacaktım. Ve işte ondan sonra eğer araba kayarsa o zaman tevekkül denilebilirdi* (E_19)".

Bazı katılımcılar da tembelleştirmenin aksine tevekkülün kişiyi daha çalışkan yaptığını ifade etmişlerdir. Buna dair bazı katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

45 yaşında ilköğretim mezunu kadın katılımcı "*Rabbinden güç aldığı için daha doğrusu aktif olur, ön sıralara geçmeye çalışır, daha iyisini yapmaya çalışır. Çünkü Rabbimiz bizden öyle pasif kalmamızı istemiyor. Gücümüzün yettiğini ortaya koymamızı istiyor. Her noktada en iyisini yapmaya çalışan, en önlerde gitmek için mücadele eden biri olabilir. Yani tevekkül o şekilde daha çok yansır bence. Çünkü pasif arkada… Ben Rabbime işimi bırakıyorum düşüncesi beni tembelliğe iterse, tevekkül orada değildir, tevekkülün anlamı ortadan kalkar* (K_8)"; 46 yaşında lise mezunu kadın katılımcı "*Çabalarız, daha çok çaba gösteririz. Çünkü onu yaptıkça daha çok Allah'ın rahmetine güveniyorsun. Hiçbir şey yapmadan nasıl güvence içinde hissedeceksin, tevekkül edeceksin ki, nasıl bekleyeceksin? Yani şöyle bir şey, çaba göstereyim, bekleyeyim tarzında oluyor aslında. Belki bir şey bekleme hakkımız yoktur da, belki Allah'ın rahmetini çeker çabalamak. Ama hiçbir şey yapmadan, mesela oturaraktan ne Allah'ın rahmetini çekecek? Hiçbir şey yapmamışsın, ne bekleyeceksin?* (K_2)"; 52 yaşında lise mezunu erkek katılımcı *"Hayır, aksine daha da çalışkan yapması lazım* (E_7)" diyerek tevekkül etmenin daha çok çabalama motivasyonu sağladığını ifade etmişlerdir.

Katılımcıların tevekkül-tembellik-sebeplere başvurmak ilişkisine dair algılarının, literatürde vurgulandığı şekilde olduğu görülmektedir. Gazali'ye (2014) göre, Allah'ın âdet-i ilâhiyesi olan sebepler tecrübeyle bilinir. Örneğin acıkınca yememek, hasta olunca ilaç kullanmamak, evlenmeden çocuk sahibi olmayı istemek gibi sebeplere yapışmamak tevekkül değil, delilik olur. Arslan'ın (2014: 3) açıklamasına göre de tevekkül hiçbir zaman başıboşluk, tedbirsizlik, tembellik ve miskinlik anlamına gelmez. Allah peygamberin dahi, işlerini görüşüp kendi şartları içinde gerekli tedbirleri aldıktan sonra Allah'a tevekkül etmesini istemiştir. Benzer şekilde Coşar (2010: 89) da tevekkül etmenin, tembellik, gerilik ve miskinlik demek olmadığını vurgulamıştır. Benzer açıklamaları hem temel kaynaklardan hem de güncel kaynaklardan artırmak mümkündür.

2.4.1. Kişinin Azminin Ölçüsünün Belirlenmesi

Katılımcılar tevekkül ile çabalamanın birbiriyle ilişkili olduğunu, tevekkülün tembelleştirmekten ziyade kişiyi daha çalışkan yapacağını vurgulamış, bununla birlikte hırsın tevekkülle bağdaşmadığını ifade etmişlerdir. Bu noktada tevekkül tanımlarında geçen ifadeyle "kişinin elinden geleni yapması" sınırına geldiğini nasıl fark edeceği,

nereye kadar çabalayıp, nerede durması gerektiği sorusu akla gelmektedir. Katılımcılara "*Kişi elinden geldiği kadar çabaladığını anlayabilir mi? Nasıl? Pratikte buna nasıl karar verir?"* sorusu yöneltilmiştir. Kişinin elinden geldiği kadar çabaladığını nasıl anlayacağı konusunda iki cevap ön plana çıkmıştır. Bunlardan birisi vicdan muhasebesi, diğeri kendini tanımaktır. Buna ilişkin bulgular Tablo 10'da yer almaktadır.

Tablo 10: Kişinin Azminin Ölçüsü

Temalar	f
Vicdan muhasebesi	12
Kendini tanımak	12
Çevreyi referans almak	2

Kişinin elinden geldiği kadar çabaladığını nasıl anlayacağı hakkında ortaya çıkan temalar Şekil 8'de aktarılmıştır.

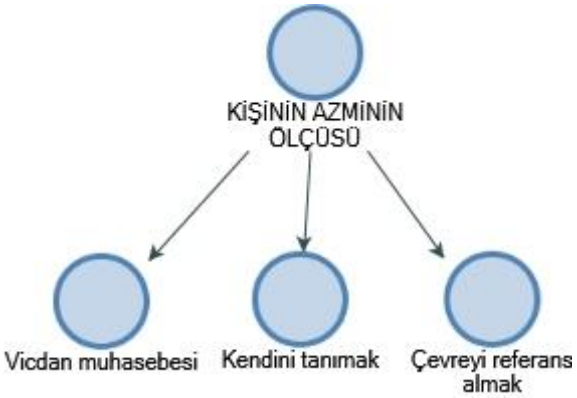

Şekil 8: Kişinin Azminin Ölçüsü

Vicdan felsefe, psikoloji, din gibi farklı disiplinlerin konusu olan, antik çağlardan beri tartışılarak çeşitli açıklamalar getirilen bir kavramdır. Rousseau'ya (1941: 208) göre vicdan insanı doğruya götüren deruni bir ses veya ışıktır. Fakat ahlaki sorumluluklarını sürekli çiğneyen birisinde vicdani hassasiyet zarar görmektedir (Kahveci, 2012: 211). Psikolojide vicdan, neyin doğru neyin yanlış olduğuna dair yol gösterici, içgüdüsel bir ses, insanın bütün duygu, düşünce ve niyetlerini yargılayan aktif bir yetidir (Koç, 2015: 10). Bilmen'e (1971: 68) göre de insanı doğru yola yönlendiren manevi bir kuvvet, Allah tarafından bahşedilen ruhun kuvvetlerinden ve özelliklerinden biridir. Vicdanın doğuştan gelmediği, sonradan kazanıldığına dair görüşler de mevcuttur

(Ceylan, 2017: 185). İç kontrol mekanizması haline gelen vicdan ahlaki davranışta tutarsızlıktan kurtarmakla birlikte, dışardan bir kontrol olmadan da kişinin ahlaklı davranmasını sağlar (Güngör, 1995: 59). Kişinin elinden geleni yapıp yapmadığını anlamasının yolunun vicdan muhasebesi olduğunu söyleyen bazı katılımcıların ifadeleri aşağıda aktarılmıştır.

> *...İçimde vicdanen diyorum ki biraz daha çalışsaydım* (E_10).
>
> *...herhalde burada yatıyor, kalpte yatıyor, kalpten ona inanması lazım. Ya keşke bunu yapmasaydım, keşke şunu da yapsaydım demeyecek noktada kişinin vicdanına bakması lazım* (E_17).
>
> *...vicdanın rahat mı yeterince? Tevekkülün kıymetini bilmek gerekir diye düşünüyorum. Vicdanın ne kadar rahatsa o kadar tevekküle değer vermişsindir diye düşünüyorum. Bir de muhasebe yapmak da lazım. Yani dışarıdan tamam Ahmet, Mehmet, Hasan, Hüseyin beni görüyor, şey yapıyor. E bir de benim vicdanım tamam olması lazım* (E_3).
>
> *Orada vicdan devreye girer. (...) Gerçekten layıkıyla çalıştım mı, biraz daha çalışsam ne yapabilirdim? Bunu kendisi bilir etrafı bilmeyebilir, yani annesi babası arkadaşları bilmeyebilir ama onun ayırt etmesini kendisi yapar, dışarıya yansıtamayabilir bunu* (E_4).
>
> *Yapmadığın zaman bişey içini kemiriyor mesela. Mesela şöyle oluyor,: birisi bir şey istedi senden, hayır dediğin zaman, böyle içini kemiriyor. O yüzden tamam diyorsun* (K_2).
>
> *...Vicdan biraz gerçekten rahatsız ediyor. Samimi bir insanın vicdanı sızlıyor ve o sızlıyorsa gerçekten orada siz yanlış bir şey yapıyorsunuzdur zaten* (K_25).

Katılımcılardan bazıları da kişinin çabasının miktarını anlamada "kendini tanıma" vurgusu yapmışlardır. Tokpınar (2006: 18) da benzer şekilde tevekkülün ilk adımını insanın kendini tanıması olarak ele almıştır. Güngör (1995: 64) ise vicdan ve kendini tanıma kavramlarını ilişkilendirerek ele almış, bu ilişkiyi "*Vicdanın kuvveti insanın kendi benliğini bilme derecesi ile orantılıdır. Kendimizin her ne kadar iyi bir şekilde farkına varırsak, davranışlarımızın gerçek sebepleri ile benliğimizin bize gösterdiği aldatıcı sebepleri birbirinden ayırma gücümüz o kadar artmış olur. Kuvvetli bir vicdan, insanın kendi benliği hakkında iyi bir sezgi kazanmasıyla, içe bakış metodu sayesinde kendisini daha iyi bilmesiyle var olur.*" şeklinde açıklamıştır. Aksi takdirde kişinin kendini aldatmasının, kendini kandırmasının mümkün olduğunu, bu şekilde vicdan huzuru bulmaya çalıştığını ifade etmiştir.

Kişinin kendisini tanımasını çabasının miktarını anlamada etkili olduğunu söyleyen bazı katılımcıların ifadeleri şu şekildedir: 46 yaşında sınıf öğretmeni erkek katılımcı "*İnsan her konuda az çok ne yapabileceğini bilir. Kendi imkanlarını zorlayabilir. Zorladıktan sonra elinden bir şey gelmiyorsa bunu yapamıyorsa demek ki gücü buraya kadar der. (...) Kendi özelliklerini tanımakla ilgili. Hem maddi olarak hem de zihin olarak* (E_1)"; 45 yaşında üniversite mezunu erkek katılımcı "*Kişinin kendini tartması, bilmesi, zorlaması, sınırlarını ne kadar kullandığını fark etmesi* (E_5)"; 45 yaşında ilkokul mezunu katılımcı "*Kişi kendini çok iyi tanıyorsa kestirir. Bu kendini tanıma ile ortaya çıkacak bir şey. Eğer kendini tanıyamıyorsam, çok fazla kendi gücünün farkında değilse, neyi yapıp neyi yapamayacağının farkında değilse, evet bilmiyordur. Ama kişiye göre de değişir. Her insana göre elden gelen değişir. Bana göre her insanın kapasitesi farklıdır ve Rabbim zaten her insanı farklı imtihan ediyor. Bu buradan da ortaya çıkıyor. Bazısını sana göre çok daha basit şekilde imtihan ederek o imtihanı geçiriyor, bazısını da daha fazla zor imtihana tabi tutuyor. Çünkü o onu kaldırabilecek güçtedir. Her insanı farklı yarattığından kaynaklanıyor sanırım*. (K_8)"; 40 yaşında ön lisans mezunu katılımcı *"...gücümün yettiklerini madden biliyorum, manen biliyorum. Kendini iyi tanıdıysan biraz rahatlayabilirsin. Kendimi iyi tanıdıysam, benim gücümün yettiği buydu, madden ve manen ancak onu başarabilirdim diye düşünürse, rahatlayabilirim. Kendini tanımış bir insansa belki rahatlayabilir diye düşünüyorum* (K_9)" diyerek tevekkül konusunda, kişinin kendini tanımasının önemini vurgulamışlardır.

2.4.2. Sebeplerin Sonuca Etkisi

Katılımcıların büyük çoğunluğu tevekkül konusunda çabalamanın önemini vurgulamalarına rağmen, sonuç noktasında tek etkili faktörün çaba olmadığını, elde edilen sonuç ile azmin her zaman orantılı olmadığını, çaba ile girişilerek tevekkül edilen bir işte "illa ki olacak" diye bir beklentiye girilmemesi gerektiğini vurgulamışlardır (n=30; f: 57). Bu konu ile ilgili bazı katılımcıların ifadeleri aşağıda aktarılmıştır.

Ekonomik anlamdaki kazanımların çalışma ile orantılı olmadığını düşünen bazı katılımcıların buna dair açıklamaları şu şeklidedir*: "Maddi anlamda ki çalışmaların şeyle alakası yok ki, herkes çalışarak olmuyor ki. Birçoğuna miras da kalabiliyor veya adam bir yerde bir şey oluyor, atıyorum yer aldı diyelim arsa alıyor, birine imar*

geliyor, diğerine yeşil alan geliyor. Sadece çalışma ile doğru orantılı bir şey değil. Çünkü Allah biliyor ya, biz ona güveniyoruz (E_13)"; *"...mal dediğin çalışma ile bağlantılı bir şey olduğuna inanmıyorum. Yani ben, hele hele okumakla kesinlikle bağlantılı değil. Bugün üniversitedeki en büyük profesörlere bakıyorsun, onun kazandıkları bakıyorsun; öbür taraftan sanayicinin kazandığına bakıyorsun, alakası yok* (E_17).

Hayatta karşılaşılan sonuçları neden-sonuç ilişkisi ile ele almamak gerektiğini ifade eden diğer katılımcıların görüşleri şu şekildedir:

> *Yoksa bu dünyada etme bulma dünyasıdır diyorlar ya ben ona inanmıyorum, onu söyliyeyim. Bu dünya etme bulma dünyası değildir. Yani sen bir bayan olarak kayınvalidene çok iyi davrandığın halde gelininden aynı davranışı göremeyebilirsin* (E_4).
>
> *Yani Allah'ın takdiri bu. Çaba ile değil. Allah dilerse oluyor. Ne kadar tevekkül ehli olursan ol. Ne bileyim ne kadar itaat ehli olursan ol Allah dilemezse ilerleyemezsin. İlla Allah dileyecek* (E_20).
>
> *...bu emeğimin karşılığı illa bir şey gelecek diye beklenti içine girmekten öte işin tedbirini alarak, bekleyelim bakalım bize ne gelecek diye bekledim* (E_21).
>
> *Mülakat var girdim mesela, ya da girdiğim mülakatlardan yola çıkalım. Ben girdiğim bir mülakatta yeterli olduğunu düşündüğüm pozisyona gidiyorum, bakıyorum benimle birlikte giren insanlardan hemen hemen hiçbir farkım yok yeterlilik açısından. Hiçbir farkım yok ama diyorum ki, yine de bir yere not ediyorum, diyorum ki kazanmama ihtimalim de var, kazanamıyorum da...Yani kesin olacak diye düşündüğüm yerde illa kenara not ediyorum, olmama ihtimali de var* (E_6).
>
> *Rabb'im dilerse olur zaten, Allah dilerse olur. Zaten dilemezse olmaz, yırtılsan da olmaz ki* (K_13).
>
> *...Şimdi çocuk mesela tıp denemelerinde, çalışmalarında, sınavlarında tıp kazanacak çocuktu. (...) Oradaki yaptığı işlemi çarpacağı yerde toplamış mesela. (...) Bir soru. 1-2 soruyla zaten 5 bin'lere girecekti. Çalıştı, hazırlandı ama oradaki sınav anındaki, o tabii orada panik yapmış. Sonra rahatlamış ama geçmiş artık. Olmuş olan. Orada bak sebeplere riayet tamam evet. Ama sonuna kadar ama sonuç benim istediğim gibi olmayabilir* (K_14).
>
> *...çok determinist bakıyoruz. Geleceğe yönelik başka sonuç çıkartamıyoruz. Beyazken siyah olan o kadar çok şey var ki. Çok yakından tanıdığımız bir aile var. Depremden sonra İstanbul'a geldiler. Çok fakirlik zaruret içinde. Şimdi gözümüzün önünde, bir film sahnesi değil, Taksim'de iki tane dükkanı olan patron bir aile bunlar. Ben aynı*

şahısta da aslında o aynı şeyi görmüşümdür. O iki kız çocuğuyla İstanbul'daki hayat mücadelesini, Allah'a yaslanarak ilerleyişinin nasıl sonuçlandığını çok net gördüm. Bunun gibi çok şey vardır (K_22).

Sebeplerin sonuca etkisinin her zaman doğrusal olmadığını ifade eden bir katılımcı, kendi tecrübesinden hareketle bazen sonucun çabanın gerektirdiğinin de üzerinde olduğunu söylemiştir: *...yani gerçekten çalıştık çabaladık, o durumlarda, çabalayıp, gerçekten çabamızın neticesini de aldığımızı da gördük. Şimdi biz normal dünyevi bakış açısıyla baktığımızda üç birimlik çalışmışsak, Rabbim bize beş birimlik bereketi verdi. Orda, hani, bu teorik olarak anlattığımız tevekkülün, fiili yaşantısını gördük* (E_6).

57 yaşında, emekli hekim olan kadın katılımcı olayları rasyonel neden-sonuç ilişkisiyle ele almanın bazı sakıncaları olduğunu belirtmiştir: *Gözümüzün önünde olan bir şeyi aslında ihtimaller dairesinden çıkarmamak lazım. Çünkü Allah her an bir işte olduğu için son dakika değişebilir. Son zamanlarda bir kaç şey olacak gibi olup olmadı olacak gibi olup olmadı.(...) O kadar determinizme yönlendirir ki insanı bu başkasına şunu söyler "ben yaptım oldu, onu sende yapsaydın, o da yapsaydı". Acıma duygusunu ortadan kaldırır, merhameti ortadan kaldırır, ibret almayı ortadan kaldırır* (K_22).

Sebeplerin sonuca etkisi konusunda ilgili literatürde de benzer görüşler öne sürülmektedir. İnsan her şeyi oluruna terk ederek, hiç bir şeye etkisi olmayacak bir yapıda yaratılmadığı gibi; bu kâinatın mutlak efendisi, bütün tabiatı ve olayları kontrol edecek bir yapıda da yaratılmamıştır (Akto, 2016: 76). Yakup Peygamber'in dikkat çeken yönlerinden birisi olayları doğrudan maddi nedenlere bağlamaması, yüzeysel bir neden-sonuç mantığında düşünmemesi, her şeyin kontrolünde Allah'ın olduğunu bilmesidir.[2] Rızık ve çalışma ilişkisi ile ilgili Kur'an-ı Kerim ayetleri[3] ve Hz.

---

[2] Hz. Yakup, çocuklarına çeşitli tavsiyelerde bulunduktan sonra, onlardan tevekkül etmelerini ve yalnızca Allah'a dayanmalarını istemektedir: "*Ve dedi ki: 'Ey çocuklarım, tek bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin. Ben size Allah'tan hiç bir şeyi sağlayamam (gideremem). Hüküm yalnızca Allah'ındır. Ben O'na tevekkül ettim. Tevekkül edenler de yalnızca O'na tevekkül etmelidirler* (Yusuf, 12/67)"

[3] "Görmüyorlar mı ki, Allah dilediğine rızkı yayıp genişletir ve kısar da. Şüphesiz bunda iman eden bir kavim için gerçekten ayetler vardır (er-Rum, 30/37)"

Muhammed'in uygulamalarında çalışma vurgusu olmakla birlikte, rızkın çalışmayla orantılı olduğuna dair matematiksel bir sonuç yoktur. Türk'e (2008: 72) göre kişi emek verip, tevekkül ederek sonucunu Allah'tan umar. Ne kadar vereceğine ise yaratıcı karar verir. Bu konudaki sonuç insanlar için ibret ve imtihan sebebidir.

Tevekkülde kişi çabalar, gayret gösterir. Olayın sonucuna dair ise Allah'ın iradesine bağlanarak, kontrol ihtiyacını yaratıcı üzerinden sağlama yoluna gider. Bu nedenle tevekkül eden insan elde edilen sonuçlar ile sebepler arasında mutlak bir nedensellik ilişkisi kurmaz. Katılımcıların ifadeleri de bu düşünceleri desteklemektedir.

2.5. Allah'a İmanın Gereği Olarak Tevekkül

Katılımcıların tevekkül algılarının temelinde Allah'a iman yatmaktadır. Bu durum görüşmelerde sıklıkla ortaya çıkmıştır (f: 51). Katılımcıların tevekkülü iman ile ilişkilendirdikleri bazı açıklamalar şu şekildedir:

> *Tevekkülü kabullenememiş, hazmedememiş, oturtamamış, içselleştirmemiş bir insanın imanını gözden geçirmesi lazım* (E_12).
>
> *İman, iman tevekkülün ikiz kardeşidir. İman olmazsa tevekkül de olmaz* (E_14).
>
> *…tevekkül sahibi olmak da imanla birlikte olur. İmansız bir insanın tevekkül ediyorum demesi anlamsız olur* (E_5).
>
> *Tevekkül ediyor olmak, Allah'a dayanmak yani Allah'tan beklemek. Dolayısıyla aslında tevekkül, Allah'a imanın hayata yansıdığı alanlardan bir tanesi* (E_6).
>
> *Yani iman zaten bir bütündür. Yani tevekkül de içerisinde olan bir şeydir* (E_9).
>
> *İman insanı tevekküle sevk ediyordur. İman olmazsa nasıl tevekkül edicen?* (K_2)

"Geceyi gündüze bağlayıp katarsın, gündüzü de geceye bağlayıp katarsın; ölüden diriyi çıkarır, diriden de ölüyü çıkarırsın ve kimi dilersen ona hesapsız rızık verirsin (Al-i İmran, 3/27)"

Tevekkül etmek şu ki, benim yaşadıklarımdan çıkardığım şu ki, tevhidden ayrı bir şey değil. Failin Allah olduğunu düşünmek insanın tevekkül etmesi için bir adım atması anlamına gelir. Bu olup biten her şey ile ilgili olarak fail Allah ise siz ikincilsiniz. Yani insanın kendini ikincil kabul etmesi demek. (...) İmanın bir cüzü olduğunu bilmek gerekir (K_22).

Katılımcıların açıklamalarının temelinde tevekkülün Allah'a imanın bir gereği olarak algılandığı görülmüştür. Tevekkül temel kaynaklarda da, güncel kaynaklarda da tevhid ekseninde, itikadi boyutu ön plana alınarak ele alınmaktadır. " *...De ki: Allah bana yeter. Tevekkül edecek olanlar, O'na tevekkül etsinler* (ez-Zümer, 39/38)", "*De ki: Allah'ın bizim için yazdıkları dışında, bize kesinlikle hiçbir şey isabet etmez. O bizim mevlamızdır. Ve mü'minler yalnızca Allah'a tevekkül etmelidirler* (et-Tevbe, 9/51)", "*Sen, O güçlü ve üstün, esirgeyici olan Allah'a tevekkül et* (eş-Şuara, 26/217)" örneklerinde olduğu gibi Kur'an-ı Kerim'de inananların yalnız Allah'a tevekkül etmesi gerektiğine yönelik tevhid ilkesi olarak ayetler bulunmaktadır. Tevekkül imanın sonucu ve tamamlayıcısı olarak ele alınır (Demir, 2013: 164).

Gazali tevhid-tevekkül ilişkisine geniş yer vermiştir (2014: 450-475). Ona göre tevekkül halini veren sadece tevhiddir. Tevekkül ancak Allah'ın rahmetine, hikmetine imanın kuvvetine dayalıdır. Gazali bu durumu şu şekilde izah etmiştir:

"Allah'tan başka fâil olmadığına, O'ndan başka rızık verici bulamadığına, kul hakkında takdir buyurduğu fakirliğin, zenginliğin, ölümün ve hayatın kulun kendi kendine istediğinden daha hayırlı olduğuna dair iman kemâle ermedikçe, tevekkül hali kemâle eremez. Öyleyse tevekkülün binası daha önce de geçtiği gibi bu şeylere olan imanın kuvveti üzerine kurulmuştur."

Bediüzzaman Said Nursi (1995: 314) iman ve tevekküle dair bir sıralama belirler. Buna göre iman tevhidi, tevhid teslimi, teslim tevekkülü, tevekkül saadet-i dareyni iktiza eder. Gören, işiten, bilen, icabet eden, sınırsız güç sahibi, her yerde ve herkesle birlikte olan, hayata müdahil bir Allah inancı tevekkülü gerektirir (Demir, 2013: 168).

Tevekkülün Allah'a imanla eşleştirilmesi üzerine katılımcılara diğer batıl ya da tahrif edilmiş inanışlardaki Allah'a güvenip dayanmanın tevekküldeki fonksiyonu görüp göremeyeceği sorulmuştur. Katılımcıların bazıları inanç psikolojisinin etkisinin

olacağını (f: 5), bir kısmı kısıtlı bir etkisinin olacağını (f: 10), bir kısmı ise öyle bir kavrama sahip olmadıklarını (f: 2) söylemiştir.

İnanç psikolojisinin etkili olabileceğini söyleyen görüşlerden birisi "*Karşılar bence. Biz nasıl hissediyorsak onlar da ilah olarak filan öyle hissediyorlar muhtemelen. O yüzden karşılayabilir diye düşünüyorum onlar açısından* (K_23)" şeklindedir.

İnançlarının kısıtlı bir etkisi olacağını düşünen bazı katılımcıların ifadeleri aşağıda aktarılmıştır:

> *Necip Fazıl "Kuru bir dala da olsa dayan" diyor. Onların batıl da olsa inançları kendilerine mutluluk verebilir. Ama manevi tat, lezzet, genişlik bakımından Müslüman tevekkülü şeklinde olmaz* (E_14).

> *İnsanlar bir şeye inanıyor ama aslında o Allah'ın fıtratından dolayı inanıyorlar ama yanlış üzerinde duruyorlar. Yanlış üzerinde de olsa fayda sağlar, ona fayda sağlar. Psikolojik olarak görürler ama bu ne zamana kadar, nereye kadar faydası sağlar onu bilemiyorum. Ama müminlerden başkasının tevekkülü arizi olabilir, geçici olabilir ama müminlerin tevekkülü kalıcıdır* (E_25).

> *Tevekkül yine bizim tevekkülümüze benzer ama bizimkisi kadar güçlü olur mu ondan emin değilim. Gün gelecek hayat içerisinde o geçici Tanrı'nın, sahte Tanrı'nın gücünün zayıflığını hissedecektir. Allah da bunu çeşitli ayetlerde belirtiyor zaten, onların dayanaklarının zayıf olduğunu. Çünkü bir puta ne kadar güvenebilirsiniz mesela? Tamam, dayandınız, güvendiniz yağmur yağdıracak diye. Yağdırmıyor ya da sizin bir işinizi görmüyor. Bence inançları bizdeki kadar güçlü olmaz. Çünkü biz Allah'a aşkın bir güç olarak sonsuz kudret sahibi bir varlık olarak inanıyoruz. Onlar, karşılarındaki varlığın ya da inandıkları varlığın, neyse artık, böyle olmadığını biliyorlar ya da görecekler* (E_6).

> *Muhakkak eksik kalan nokta oluyor. Çünkü sonsuz olan ve en güçlü olan Allah'tır. Ona hiçbir şey ulaşması mümkün değildir o şekilde. Hangi düşünceye hangi şey olursa olsun, belli bir noktaya götürüyor, ondan sonra bitiyor* (K_17).

> *...biraz karşılamıyor mesela. Hıristiyanlıkta yeryüzündeki eylemlerimize müdahale eden bir Tanrı yok bildiğim kadarıyla* (K_22).

Her dinde yaratıcıya yüklenen özellikler farklılaşmaktadır. İslam geleneğinde Allah'a ilişkin hem aşkın hem de içkin vasıflar vardır. Allah bir taraftan kullarına karşı sevgi, şefkat gösteren, dualarına karşılık veren konumdayken; bir taraftan da gücü, hükümranlığı sonsuz, benzersiz olandır. Üç ilahi din üzerinde yapılan araştırmada Tanrı

tasavvuruna bağlı olarak, Müslümanların Hristiyan ve Musevilere oranla, bağlanmışlık unsuru daha yüksek olduğu görülmüştür (Akt. Hökelekli, 2010: 119). İslamiyet inancında Allah, her an eylem içerisinde olandır, bu özelliklere sahip yaratıcıya inanılmaktadır. İnanılan, güvenilen varlığın özelliklerinde, sıfatlarındaki farklılıkların; güvenin sonucunda oluşacak duygu, düşünce ve davranışlara etkisinin olacağı düşünülmektedir.

Şekil 9'da tevekkül etmenin ne olduğu, mütevekkil kişilerin özellikleri ve tevekkülle negatif ilişkili algılanan süreçlere ilişkin temaların bir araya getirilmiş hali yer almaktadır.

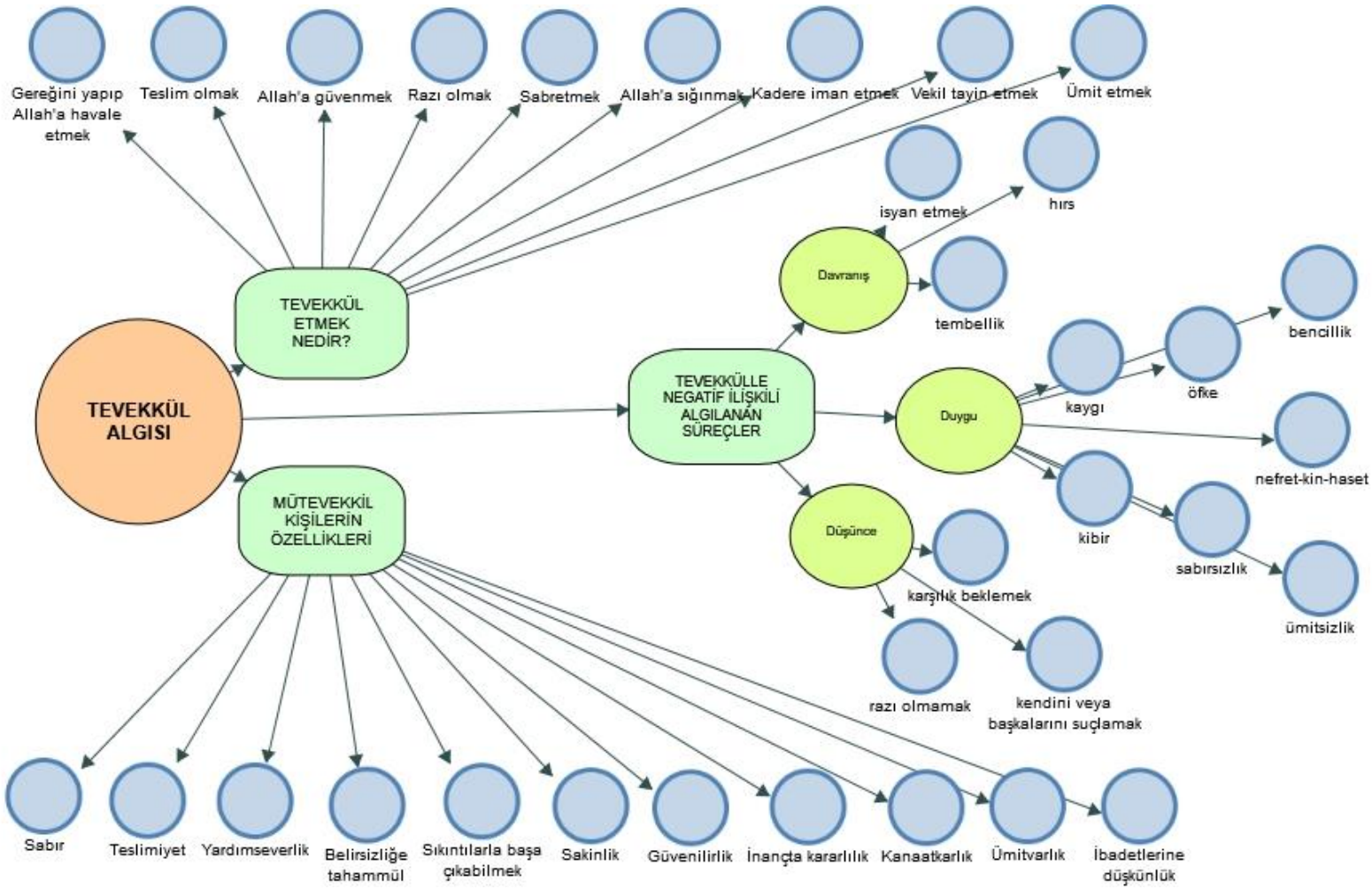

Şekil 9: Tevekkül Algısı

3.TEVEKKÜL YÖNELİMİNİN SEBEPLERİNE İLİŞKİN BULGULAR ve YORUM

Araştırmanın amaçlarından birisi tevekkül yöneliminin psikolojik sebeplerinin ortaya konmasıdır. Bu amaçla "*Tevekkül ediyorum dediğiniz durumlar oluyor mu?, Özellikle ne zaman, hangi durumlarda tevekkül edersiniz?, Sizi tevekkül etmeye iten şey ne oluyor? Neden buna ihtiyaç hissediyorsunuz*?" gibi katılımcıların tevekkül etmelerinin sebeplerini anlamaya yönelik sorular sorulmuştur. Bu sorulara verilen yanıtlar tevekkül etmeye sebep olan durumlar ve duygular olmak üzere iki temel kategoride ele alınmıştır. Bu kategoriler Şekil 10'da gösterilmiştir.

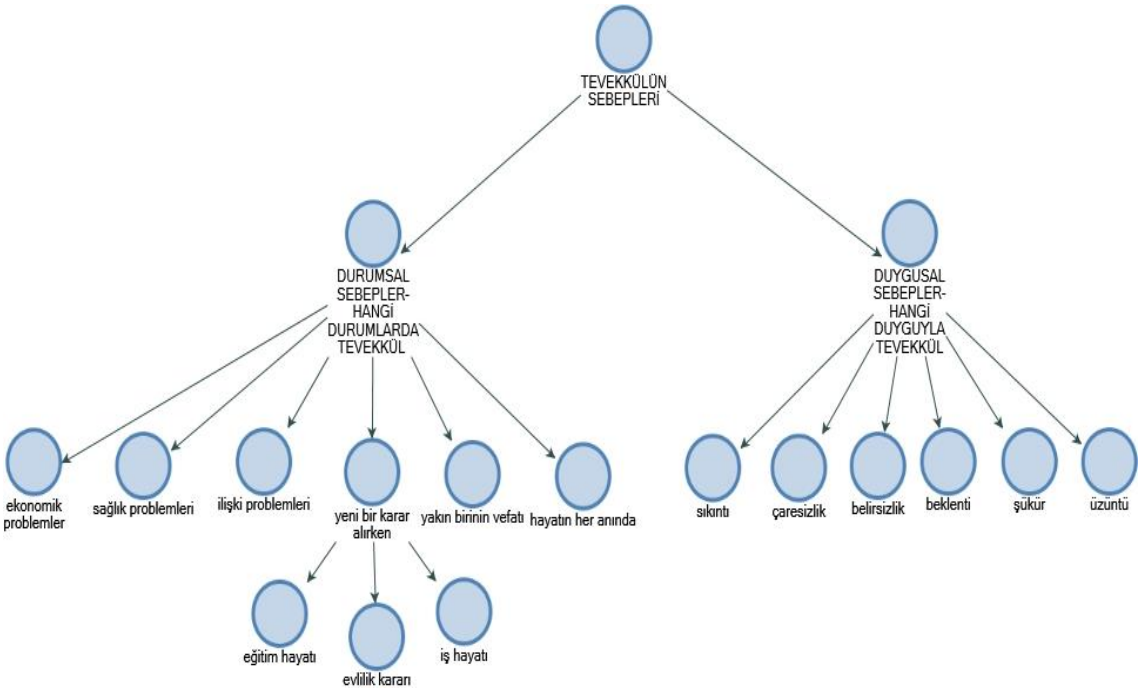

Şekil 10: Tevekkülün Sebepleri

3.1. Durumsal Sebepler: Hangi Durumlarda Tevekkül?

Bu kategori altında kişilerin kendi yaşantılarından verdikleri örnekler üzerinden tevekkül ettikleri durumlar verilmiştir. Bu kategoride 6 tema ve buna bağlı 3 alt tema olmak üzere toplam 9 tema ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan temalar Şekil 11'de gösterilmiştir.

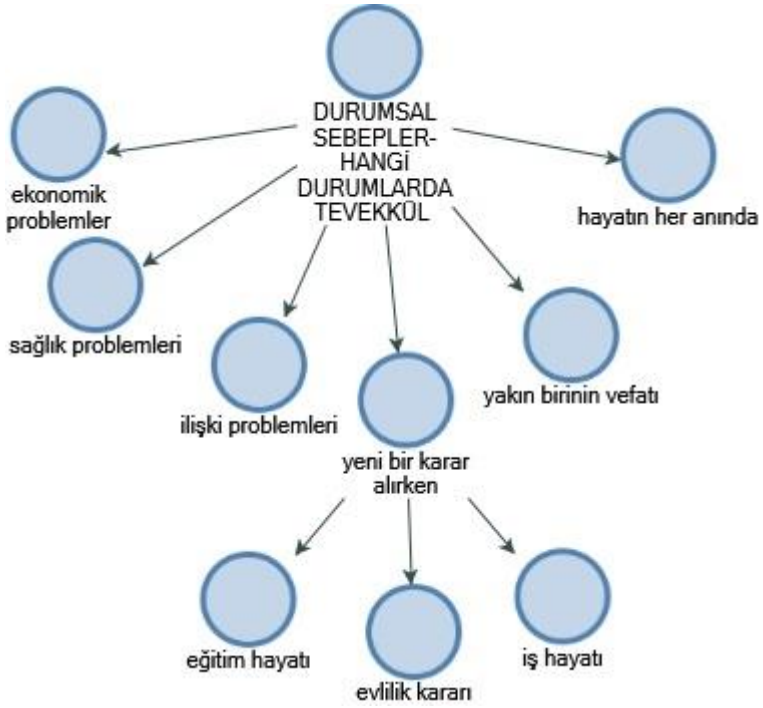

Şekil 11: Tevekkülün Durumsal Sebepleri

Ortaya çıkan temalar sıklığına göre sırasıyla yeni bir karar alma (f: 45), sağlık problemleri (f: 30), ekonomik problemler (f: 20), ilişki problemleri (f: 11), yakın birinin vefatıdır (f: 19). Yeni bir karar alma temasında 3 alt tema ortaya çıkmıştır. Bunlar evlilik kararı (f: 27), eğitim hayatı (f: 9) ve iş hayatı (f: 9) ile ilgili karar alma süreçleridir. Tevekkülün durumsal sebeplerine ilişkin temaların sıklığı Tablo 11'de gösterilmiştir.

Tablo 11: Tevekkülün Durumsal Sebepleri

Temalar	f
Yeni bir karar alırken	45
Evlilik kararı	27
Eğitim hayatı	9
İş hayatı	9
Sağlık problemleri	30
Ekonomik problemler	20
İlişki problemleri	11
Yakın birinin vefatı	8
Hayatın her anında	19

3.1.1. Yeni Bir Karar Alma Süreci

Tevekkül edilen durumlara yönelik en sık ortaya çıkan tema, yeni bir karar alma sürecidir. Tevekkül konusunu anlamada en dikkate alınması gerek ayet (Tokpınar, 2009: 69) olarak değerlendirilen Al-i İmran Suresi, 159. Ayeti *"...karar verdiğinde artık Allah'a tevekkül et*" ayetinde verilen kararlar ile ilgili tevekkül etme vurgusu vardır. Katılımcıların günlük pratiklerinde bu vurgunun hayata geçtiği görülmektedir.

Bireylerin gelişimsel görevlerini gerçekleştirmek için herhangi bir işe giriştiğinde (meslek seçimi, evlilik kararı vb.), girişimin başarısız veya mutsuzlukla sonuçlanması endişesine karşı, bu tercihlerin sonucuna güçlü bir şekilde dayanabilmenin en büyük sığınağı tevekküldür. Tevekkül girişilen olayların sonuçlarına yönelik olarak daha olumlu düşünmeyi sağlar (Gedük, 2015: 209; Tokpınar, 2009: 146). Bu durum da karar verme süreçlerini kolaylaştırır.

Kişinin aldığı kararın sonucunun gerçekten faydalı olup olamayacağını bilme imkânı yoktur. İnsan geleceği belirleme noktasında sınırlı bir varlıktır. Kişinin konu hakkında bilgisi ne kadar fazla olsa da, ne kadar fazla kişiye danışsa da bilginin bir sınırı vardır. Böyle durumlarda kişinin sınırlı olan varlığını sınırsız olan varlığa dayaması, güvenmesi ve işin sonucunu O'na havale etmesi anlamına gelen tevekkül, inanan insan için karar alma süreçlerinde en önemli dayanak olarak ortaya çıkmaktadır (Gedük, 2015: 209).

Katılımcıların karar alma ile ilgili olarak tevekkül ettiği durumlar içerisinde en sık evlilik kararı ortaya çıkmıştır. Hem kendi, hem de çocuklarının evlilik kararlarını aldıkları dönem katılımcıların tevekküle örnek verdikleri durumlardır. Kendi evlilik kararı ile ilgili 46 yaşında, üniversite mezunu, ev hanımı katılımcı *"...evlilik konusunda da gerçekten Allah'a tevekkül etmiştim* (K_25)" demiştir.

Kendisi ve eşi üniversite öğrencisiyken evlendiklerini anlatan 48 yaşındaki erkek katılımcı süreci şu şekilde aktarmıştır: *"...eskiden çok sıkıntılı, çok çok sıkıntı çektik. Üniversitede evlendik, yani 21 yaşındaydım; 17,18 yaşındaydı eşim, evlendik. Üniversitede evlendik. Çocuğun bir tanesi o zaman dünyaya geldi. Hiçbir gelir yok. Hem çalışıyorsun, hem okuyorsun... İşte tevekkül dedik ya, böyle bir hayat. Ondan sonra geldik işte, yavaş yavaş beş altı seneden beri hiç alışık olmadığımız bir hayat, bir*

sıkıntımız yok Hamdolsun, Allah'a şükürler olsun. Allah da böyle imtihan etti. Şimdi de böyle imtihan ediyor (E_13)".

59 yaşında matematik öğretmeni erkek katılımcı evlilik kararına ilişkin ön hazırlıklarını ve süreci "*...hani kendi kendime karar verdiğimde işte bu hanımefendi ile ben evlenmem lazım dedikten sonra, ölçüp biçtikten sonra, daha sonra da hayırlısı olur deyip karşı tarafa duygularımı açıp, karşı taraftan haber beklerken İnşallah hayırlı olur diyerek tevekkül ettim* (E_3)" şeklinde anlatmıştır.

46 yaşında, lise mezunu, ev hanımı katılımcı tanışma süreci ve evlilik kararını tevekkül ile ilişkilendirerek şu şekilde aktarmıştır: "*Bizi tanıştıranlar çok güvenilirdi. Oradan bir güven var. Ondan sonra işte klasik İslami şeyleri aradık, ondan sonra geri kalan yerde de tevekkül ettim mesela. Yani geri kalanı da Allah'a bıraktım orda, Allah rast getirsin dedim* (K_2)".

48 yaşında, ilkokul mezunu, ev hanımı katılımcı üniversite öğrencisiyken evlenen kızının evlenme sürecinde yaşadıklarını şu şekilde aktarmıştır: "*Kızım evlenirken gerçekten o kadar bana zordu ki. Mesela okula gidiyor. Ay bu nasıl okulu bitirecek, bitirebilecek mi, okula gidecek mi? Bu sıkıntılar vardı. Hep konuşuyorduk. Hani bu nasıl bir insandır, onu tanımıyorsun, karşı tarafı tanımıyorsun. Ama tanıdıktan sonra o dönemde hep Allah'tan yardım istiyorsun. Üzülsen sevinsen zaten, herhangi bir şey, başına ne gelirse Allah'tan yardım istiyorsun* (K_7)".

İki kızını evlendirme sürecinde, damat adaylarının çevresi tarafından onaylanmadığını düşünen kadın katılımcı, bu süreçte yaşadıklarını tevekkül ederek aştığını ifade etmiştir.

> *...damatlarım konusunda olabilir. Onlar hakkında işte çevreden farklı söylemler geliyor, şey oldukları için, ikisinin de durumları olmadığı için, çevredeki insanların bakışları çok farklı. Maddi olarak yetersizler, evlerini geçindiremeyecek durumdalar. Ondan sonra nasıl oluyor? Siz her şeyini hazırlıyorsunuz çocukların, her şeylerini önlerine koyuyorsunuz. Evlerini filan biz yaptık, oturttuk onları... Bu yüzden onlara karşı çevreden gerçekten farklı söylemler çıktı. Ama bunlar hiçbir zaman beni etkilemedi. Ne beni, ne de eşimi. Çünkü aile birlikte yapacağımız bir şey olduğu için onların söyledikleri değil, bu yaptığımız iş Rabbimiz katında doğru mu değil mi, bunu düşündük. Ondan sonra da evet doğru, çünkü biz inançlı insanlar istedik sadece, malı mülkü parası olan değil, çocuklarımız da o şekilde tercih ettiler. Ama tabi sıkıntısı*

oluyor, o olabilir. Ama biz inançlı, Rabbine doğru gitmeye çalışan, en azından o yolda gitmek için mücadele eden insanlar istedik. Rabbim de bu şekilde getirdi, demek ki bizim hakkımızda budur hayırlı olan dedik ve bütün gücümüzle onların ihtiyaçlarını karşıladık. Çevreye rağmen. Öyle diyelim. Allaha güveniyor olmak bu durumla baş etmeyi çok kolaylaştırdı. Geriye kalan her şey önemsiz oldu (K_8).

Katılımcıların kendi veya çocuklarının eğitim hayatına dair karar alma süreçlerinde tevekkül ettikleri görülmüştür. 65 yaşındaki erkek katılımcı üniversite döneminde, o günki siyasal şartlar nedeniyle bölüm değiştirmek zorunda kaldığını ifade edip, sonrasında tekrar sınava girme sürecini tevekkülle ilişkilendirmiştir: "*...Onun dışında o Siyasal Bilimler Fakültesi'nden ayrıldığımda üzülmüştüm. Canım sıkılmıştı. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde okumayı da gerçekten istiyordum. Acaba başarabilecek miyim diye düşünüyordum. Bilgilerimi kontrol ettim. İmtihana girdim. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesini kazanılacak iyi bir puan aldım. Ama ben daha öncesinde Allah'a tevekkül etmiştim* (E_19)".

Mesleğini yaparken, pozisyon değişiklikleri nedeniyle çeşitli sınavlara girdiğini anlatan 44 yaşında, din görevlisi erkek katılımcı bu konularda tevekkül ettiğini ifade etmiştir. "*...mesela okulları bitirdik ama hiçbir zaman bizim sınavlarımız bitmiyor. Ben de bir de şöyle bir şey var, ders çalışmak ya da sınav çalışmak, bu tür konularda biraz fazla hırslıyım, aslında çok da tembelim normal hayatımda, ama bu tür bir şeyi hedefime koyduğum zaman, fazla hırs yapıyorum, bu tür durumlarda tevekkülü sık sık aklıma getiriyorum. Çünkü ne kadar hırs yaparsanız yapın, neticede sizin farkında olmadığınız etkenler sebebiyle o sınavı kazanamayabiliyorsunuz, böyle oluyor, yani bunu yaşadım da* (E_6)".

46 yaşında öğretmen, erkek katılımcı çocuklarının eğitim süreçlerinde tevekkül ettiğini ifade etmiştir: "*...tanzim eden Cenab-ı Allah. Bu şekilde düşündüğümde mesela kızım biryeri istedi olmadı, başka bir yer geldi. Oğlum İmam Hatip'li olsun istedim ama yine de çok zorlamadım, ama o da İmam Hatip'e gitti. Çok başarılı bir eğitimleri olmadı, çok iyi bir yere gitsin diye bir gayretim olmadı ama hep yine de iyi yerlere giriyor* (E_17)".

48 yaşında, lise mezunu, ev hanımı katılımcı oğlunun üniversite eğitimi ile ilgili tevekkül ettiğini şu şekilde ifade etmiştir: "*...Şimdi ekonomik şeyimiz ona göre yani*

orada bir devlet üniversitesi bu. Hani özel üniversite değil. Parayla şey yapmayacak belki burslu okuyacak oradaki okulun kendi yabancı öğrencilerine tanıdığı burs şeyiyle okuyacak ama biz yine düşünüyoruz yani. Ama hayır da demedik. Tevekkeltü al'Allah dedik yani (K_14)".

Katılımcılar iş hayatlarında, iş değişikliği yaparken, yeni bir iş girişiminde bulunurken, pozisyonuyla ilgili değişiklikler gerçekleştirirken tevekkül ettiklerini ifade etmişlerdir. Fabrikada çalışırken ayrılma kararı alıp, yeni bir girişimde bulunan 56 yaşında, ilkokul mezunu ve medrese eğitimi alan erkek katılımcı yaşadıklarını şu şekilde aktarmıştır: "*Mesela fabrikada çalışıyordum, ondan sonra hatta hanım da hamileydi. Fabrikada çok kötü böyle konuşmalar yapıyorlar. İnsanların yoğun olduğu yerlerde ahlaksızca konuşmalar oluyordu. Ben dedim burada yapamayacağım. Hiçbir işimi ayarlayamadım. Hanımla istişare ettik, istişare de zaten tevekkülün alt yapılarındandır ya. İstişare ettik, ne yapabiliriz? Çarşıları, pazarları gezdim. Ondan sonra güzel böyle bi şeyler paketlemişler, satıyorlar insanlar. Dedim ben de böyle bir şey yapabilirim. Bir bebek arabası aldık şeyden hurdacıdan, üzerine tahta koydum, bir şeyler yaptık. Evimiz kira. İki tane çocuğumuz var. Koydum. İnan peş peşe, 10 paket 20 paket derken paket paket satıyordum. Yükselmeye başladım arsa aldım ben onunla birlikte. Yani yeter ki tevekkül edelim, Allah'a güvenelim* (E_25)".

45 yaşında, hekim, erkek katılımcı da *"...Yani en son mesela aile hekimliğinden buraya ayrılırken. İnsan hayatındaki temel değişiklikler de* (E_5)" diyerek iş ile ilgili kararlarda tevekkül ettiğini ifade etmiştir.

İş değiştirme sürecinde tevekkül ettiğini ifade eden bir diğer katılımcının ifadeleri şu şekildedir: "*...yeni iş değiştirdim bir buçuk iki yıl önce. İş değiştirirken bazı sebeplerim vardı. O argümanı (tevekkülü) çok kullandım başarılı olmak için. İşte Allah her kula nasip eder ya, işte o dönemlerde çok çalışıyorum, hatta eve geç geliyorum, çabalıyorum. Yani hem dua ettim ve dua ettirdim* (E_16)".

3.1.2. Sağlık Problemleri

Katılımcılar kendilerinin, çocuklarının veya yakınlarının yaşadıkları sağlık problemlerinde tevekkül ettiklerini ifade etmişlerdir.

29 yaşındaki oğluna birkaç yıl önce psikoz teşhisi konan, ekonomik durumunu ortanın altı olarak algılayan baba, süreçte ekonomik problemler de yaşadığını aktarmıştır: "*...hastalığı şey, ruhsal psikoz. Sigortası yok, ilaçları var, devamlı ilaç altında, kontrol altında. Hem kontrol, hem ilaç, ikisi beraber gidiyor. Ama iyileşme veya netice yok, uzun soluklu olduğunu söylediler. Ona göre hazırlıklı olun dediler. (...) Onu tabii hem fedakarlık yapıyoruz, hem de Allah'ımıza havale ediyoruz, ondan geldiğine inanıp şifanın da ondan olacağı için, vekil olarak zaten Allah'ımızı bildiğimiz için ondan güç alıyoruz* (E_11)".

49 yaşındaki kadın katılımcı abisinin rahatsızlığı ile ilgili tevekkül ettiğini anlatmıştır: "*Şimdi benim abim rahatsız, yani beyin tümörü çıktı bir buçuk ay önce ve insanın elinden hiçbir şey gelmiyor. Şu an yapılacak tek bir şey dua, teslimiyet. Dua ediyoruz işte. Tedavi süreci başladı, tevekkülden başka şu an yapılacak hiçbir şey yok, evde yapabileceğimiz bitkisel şeyleri araştırdık. İşte burada yani en yakın şey, taze tevekkül o. Abimin rahatsızlığı* (K_5)".

45 yaşında, şiddetli kronik ağrıları olan kadın katılımcı, ağrılarının arttığı dönemlerde daha çok tevekkül ettiğini ifade etmiştir: "*Yani özellikle tabi ki hasta olduğum zamanlarda, ağrılarım olduğu zamanlarda çok ihtiyaç hissediyorum, yanlış bir şey belki ama o zamanlarda daha çok* (K_1)".

40 yaşında, eğitimcilik yapan katılımcı hamilelik döneminde yaşadığı sağlık problemlerinde tevekkül ettiğini ifade etmiştir: "*İlk çocuğuma hamileydim, iki buçuk aylık olması lazım. İki buçuk aylıktı, işte bebeğin yanında rahimde yara, herhalde ur gibi bir şey varmış dediler. Onu alırsak bebek de ölecek dediler. Dediler komple alalım ki sizin hayatınız riske girmesin. Sonra biz eve geldik, düşündük, çok çok üzüldük tabi. Eve geldik, düşündük, bir kaç doktora daha danıştık. Birkaç doktor da işte kurtulma şansı var ikinizin de, şansımızı deneyelim dediler. Sonra yani orada bence, yani tevekkül devreye girdi diyeyim. Ben elimden geleni yapayım, artık gerisi Allah'a kalmış dedik, Elhamdülillah doğru karar verdik. Öyle güvendik. Riskli de olsa ameliyatı düşündük. Allah'a şükür Rabb'im de karar verdi, güzel bir karar, hiçbir şey olmadı, problem olmadı. O evliyken hayatımda ilk tevekküldü diyeyim* (K_9)".

Hastalık durumlarında tevekkül tasavvuf kaynaklarında da ele alınan konulardan birisidir. Gazali (2014: 517) bu konuda geniş açıklamalar yapmıştır. Onun açıklamalarından tevekkülde tedaviyi ve tebdiri terk etmenin şart olmadığı anlaşılmaktadır. Hastalık durumları tevekkül edilmesi gereken durumlardan birisi olarak ele alınmaktadır (İbn Ebi'd Dünya, 2005: 42; Yalçın, 2008: 76). Burada vurgulanan husus tedavi için gerekli yollar aranırken, şifanın bunların hiçbirisinden değil; Allah'tan olduğuna inanmaktır.

Literatürde kanser hastalarının hastalıkla karşılaştıklarında dine/maneviyata daha çok başvurdukları görülmektedir. Bu gibi durumlarda hastaların büyük kısmı en önemli desteklerinin dini inançları olduğunu belirtmektedirler (Daughert ve diğ., 2005: 135; Gibson ve Hendricks, 2006: 67).

3.1.3. Ekonomik Problemler

Katılımcıların hayatlarında tevekküle örnek verdikleri durumlardan birisi de ekonomik problemlerdir. Ayet ve hadislerden anlaşıldığı haliyle rızıkta artma ve eksilme olması mümkündür. Elinden gelen gayreti gösterdikten sonra işi Allah'a bırakmak anlamına gelen tevekkül, ekonomik problemler karşısında önemli bir psikolojik güç kaynağı oluşturmaktadır (Türk, 2008: 54). Ülgener'e (2015: 81) göre rızkın elde edilişinde kişinin kendi çabası dışında, üstün bir kuvvete bağlanması gerekliyse, onu Allah'ın fazlında aramak gerekmektedir. "*Ve onu hesaba katmadığı bir yönden rızıklandır. Kim de Allah'a tevekkül ederse O, ona yeter. Muhakkak ki Allah emrini yerine getirendir. Allah her şey için bir kader (ölçü ve muayyen bir zaman) tayin etmiştir* (et-Talak Suresi, 65/3)" ayeti ekonomik süreçler ile tevekkül ilişkisini ortaya koymaktadır. Rızık konusunda tevekkül sıklıkla vurgulanmış ve tevekkül edilecek durumlardan birisi olarak ele alınmıştır (Hatip, 2006: 85; İbn Ebi'd Dünya, 2005: 265; Yalçın, 2008: 81).

Öğrenciyken evlenen ve evliliğinin ilk dönemlerinde yaşadığı ekonomik koşulları anlatan erkek katılımcının paylaştığı bir anısı şu şekildedir: "*...kış ayı tamam mı? Bir eve geldim, zili çaldım, açım. Öğlen ikindi saati gibi okuldan gelmişim yemek için falan, evde ekmek hiçbir şey yok. O zaman ben işte işportacılık yapıyorum. Ya kış yine, böyle sattığım şeylerden getirdim üniversiteye kampüse, sattım. Orada iki üç tane,*

*hemen erzak aldım, götürdüm eve yedik. Sonra bir gün sonra ne olacağını bilmiyorsun. Ama şu var, bak samimi olarak söylüyorum Allah'a gerçekten inanıyorsun. Gerçekten diyorum söz değil çünkü. Evde ekmek yok, açsın. Bir gün zar zor bulup getiriyorsan ertesi gün ne olacağını bilmiyorsun. Allah sana öyle kapılar açıyor ki, ne olacağını bilemezsin. Tevekkül budur işte…(*E_13)"

Eşinin doğum masraflarını karşılarken yaşadığı sıkıntıları paylaşan katılımcının anısı şu şekildedir: "*Hanım son çocuğa hamileydi. Onu Zübeyde Hanım Doğum Evi'ne götürdüm. 10 sene önce falan 2 milyar bir para… Öyle yapıyorum böyle yapıyorum falan, 750 lira çıkartabiliyorum. Ondan sonra döndüm dedim Ya Rabbi, sigortam da yoktu o zaman. Ya Rabbi dedim "Ben hanımı, kendimi sana sigortaladım. Ya Rabbi yardım et." diye, böyle Allah'a rücu ettim. O anda bir arkadaş geldi. Yalvarır yakarırcasına diyor ki "Ya bak maddi bir şeyin var mı?" Yok dediysem de, yok dediysem de zorla söylettirdi ve o 2 milyarı (şimdi biraz da duygusallaştım)… Öyle bir şey oldu yani. Tevekkülü canlı olarak yaşadığımı orada gördüm* (E_25)".

44 yaşında din görevlisi erkek katılımcı "*Mesela bana en zor gelen durumlardan bir tanesi bir ara pazarcılık yaptım ben. Yani eşimle birlikte yaptık, yapmak zorunda kaldık, artık bir noktada tükendik, neredeyse, sıfırın altında, eksi birden başladık. O durumda küçücük kazançlar elde ettik, çok küçücük, yani belki anca soframızı donatabilecek kadar kazandık. Ama eforumuzu verdik, yani gerçekten çalıştık çabaladık. O durumlarda çabalayıp, gerçekten çabamızın neticesini de aldığımızı da gördük. (…) Orada hani tevekkülün fiilen evimize yansımış halini gördük ve o bereketi yaşadık o bolluğu. Allah'ın bize ihsanını yaşadık diyebilirim yani* (E_6)" demiştir.

41 yaşında kadın katılımcı "*Mesela bir gün hiç paramız yok. Eşimle hiç yok ve çok ihtiyacımız var. Bir ekmek alacak kadar paramız yok. Böyle hiç beklenmedik, hiç tahmin etmediğimiz bir yerden bir miktar paranın gelmesi, ulaşması tamamen eşimle ikimiz aynı şeyi düşündük Rabbim bizimle beraber, biz neyin endişesini yaşıyoruz ki. O farklı bir şeydi. Ne yapacağız ne edeceğiz değil de Rabbim bizi bırakma, sensiz koyma, birilerinden para istemek de hoş değildir ekonomik olarak. Ama hiç istemediğimiz bir anda, hiç ummadığımız bir yerden paramız da varmış demek. O anki rahatlatma oldu* (K_10)" diyerek ekonomik problemlerde tevekkül ettiğini aktarmıştır.

3.1.4. İlişki Problemleri

Katılımcılar eşleriyle veya yakınlarıyla yaşadıkları problemlerde tevekküle başvurduklarını ifade etmişlerdir. Buna ilişkin kendi deneyimlerini şu şekilde aktarmışlardır:

> *Mesela bazen eşim bağırıyor çağırıyor. Sen niye konuşmuyorsun, ya bir cevap ver. Niye cevap vereyim, ben de konuşsam kavga çıkacak. Ondan sonra gürültü çıkacak. Bende susuyorum o şekilde atlatıyoruz yani* (E_12).

> *Hayatım bir mücadele ile başladı açıkçası. Hep mücadele ettim ben, herkesle mücadele ettim. Mesela şöyle diyeyim, kapandığım zaman ailemden tepkiler gördüm kapandım diye. Benim kendi annem, abilerim mesela, büyük tepkiler gördüm. Eşim, dostum, arkadaşlarımla aram açıldı* (K_13).

> *Mesela evlendim filan. Bazı sıkıntılar yaşadım. Hiç geçinemediğimiz ya da anlaşamadığımız zamanlar oldu falan filan. Boşanma evresine geldiğim zamanlar oldu benim. Ama dedim ki bu benim kaderim ise, eğer biriylen anlaşamayacaksam başka evlendiğim birisiyle de bunu yaşayabilirim, buna benim sabretmem gerekiyor. Hani uğraşmam gerekiyor belki. Hani her şey imtihan olarak. (...) Tabii mesela eşimle olan şeylerde tevekkül etmeseydim ayrılırdık* (K_3).

> *Mesela bir karı koca arasında düşünsem, eşimde filan diye düşünsem, yani problemlerinizi böyle çok fazla büyümemesini, hemen durmasını, orada durup da çözüme kavuşmasını sağlıyor tevekkül ettiğin zaman* (K_9).

3.1.5. Yakın Birinin Vefatı

Katılımcılar yakınlarının ölümlerinde de tevekkül ettiklerini ifade etmişlerdir. 59 yaşındaki erkek katılımcı babasının vefatını tevekkülüne örnek göstermiştir: "*...babam rahmetli oldu. Ben evin erkeklerden en büyüğüm, altı kardeşiz, bir ablam var. Ailenin tamamını rahatlatmak, sakinleştirmek belki bana düştü. Çünkü yanımdaydı, yanımda gitti babam. İşte orada son noktası oluyor. Gidiyor gözünün önünde. Rahmetlik oldu, ağlıyorsun. Nasıl? Sahibine gitti işte. Tevekkülün en son noktası bence o* (E_3)".

Kızı 10 yaşındayken ölen katılımcı yaşadıklarını şu şekilde aktarmıştır: "*...yıkadık, kefenledik, uğurladık evladımı. Rabbime dedim ki "Rabb'im emanetini sana geri veriyorum, sen kabul eyle Yarabbi" dedim. Hiç isyan etmedim* (K_13)".

Ölüm olgusunu ayet ve hadisler kapsamında ele alan çalışmalar, ölüm karşısında Müslümanın takılması gereken tavırları sabır ve tevekkül ekseninde ele almaktadır. Müslüman "Ölümü temenni etmeyiniz" ilkesi kapsamında hayırlı uzun ömür sürebilmek için gerekli sebepleri yerine getirmelidir. Bununla birlikte Hz. Muhammed'in " Ölümü çokça anınız" buyruğundan hareketle, her an ölüme hazırlıklı olmalıdır. Bu fikrî hazırlık sayesinde ölüm ile karşılaşıldığında başa çıkmak kolaylaşmaktadır (Acet, 2009: 143). Araştırmalar dinin, çocuklarını, arkadaşlarını kaybedenler için yardımcı olduğunu bulgulamışlardır (Park ve Cohen, 1993: 561). Çocuklarını kaybeden genç anneler üzerinde yapılan bir araştırmada, annelerin kendilerine yapılan dini telkinler, sağlanan sosyal destekler ve vaatler sayesinde ölümü daha kolay kabullendikleri görülmüştür (Hood, Spilka, Hill, 1996: 389).

3.1.6. Hayatın Her Anında

Katılımcılar tevekkül ettikleri durumlara çeşitli örnekler vermişlerdir. Bununla birlikte tevekkülün bir duruma özgü değil de, yaşantının tamamını kuşatan bir olgu olduğunu ifade eden katılımcılar olmuştur. Onların görüşlerine göre tevekkül hayatın tüm evrelerinde, her anında vardır. Bu konuda aktarılan bazı görüşler şu şekildedir:

> *Hayatımın her anında tevekkül etmişimdir. Ama her anında. Hiç tevekkül etmediğim bir anım yoktur. Tevekkülsüz olduğum hiç bir an yoktur* (E_19).
>
> *Tabii ki tevekkül hayatımızda her zaman var, o an değil tabii ki, her zaman* (E_7).
>
> *Yani yaşamın her alanında olması gerekiyor, yani bir mesai değil yani bu. Bu işin bir mesaisi yok. Bir insanın aldığı nefes boyunca Allah ile beraber yaşaması gerekiyor, Allah'ı hesaba katarak yaşaması gerekiyor. Bu da içerisinde olduğunu düşünüyorum, yani tüm süreç içerisinde mutlaka yani* (E_9).
>
> *...her konuda Allah'a tevekkül ederek ondan yardım istiyorsun. Yani bütün hayatında Allah'a tevekkül ediyorsun* (K_11).
>
> *Tevekkülün zamanı yoktur ki* (K_14).

Tevekkülün hayata yansıması itikadi ve ameli olarak ayrılabilmektedir. İtikadi olarak insan hayatının tüm alanlarını içine alan bir tavır, duruş ve eylem biçimi, ömür boyunca her an ve her hususta, yalnızca Allah'a güvenip, yalnızca O'na dayanmaktır. Ameli olarak ise bir iş ile ilgili yine yalnızca Allah'a güvenip, O'na dayanarak işe

girişme ve sürdürme; o anın gerektirdiği duruma uygun bir şekilde, Allah rızası gözetilerek işlerin yürütülmesi inancıdır (Akto, 2016: 897; Tokpınar, 2009: 109). Bu açıdan tevekkülü duruma bağlı değil, hayatın her anında gündeme alma teması tevekkülün itikadi boyutunun yansıması olarak değerlendirilebilir.

3.2. Duygusal Sebepler: Hangi Duyguyla Tevekkül?

Katılımcıların tevekkül ettikleri durumlarda hangi duygu içerisinde oldukları temalandırılmıştır. Buna göre 6 tema ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan temalar Şekil 12'de gösterilmiştir.

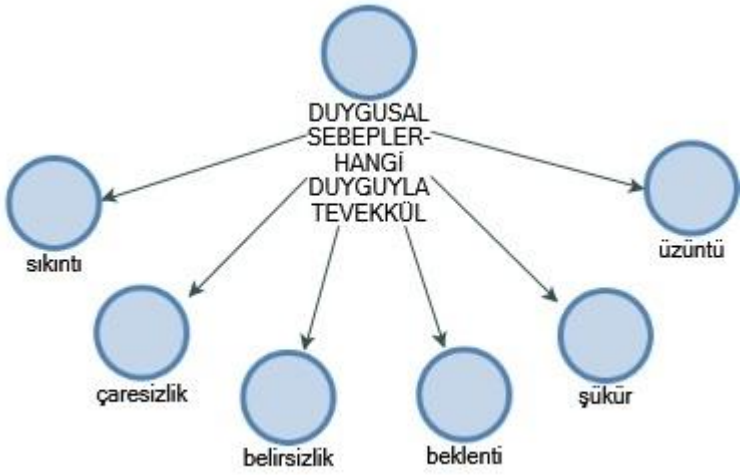

Şekil 12: Tevekkülün Duygusal Sebepleri

Ortaya çıkan temalar sıklığına göre sırasıyla sıkıntı (f: 27), çaresizlik (f: 27), belirsizlik (f: 12), beklenti (f: 8), şükür (f: 5) ve üzüntüdür (f: 2). Tevekkülün duygusal sebeplerine ilişkin temaların sıklığına ilişkin bilgiler Tablo 12'de aktarılmıştır.

Tablo 12: Tevekkülün Duygusal Sebepleri

Temalar	f
Sıkıntı	27
Çaresizlik	27
Belirsizlik	12
Beklenti	8
Şükür	5
Üzüntü	2

3.2.1. Sıkıntılı Anlar

Katılımcıların bazıları daha çok sıkıntılı anlarında tevekküle yöneldiklerini ifade etmiş, bazıları da buna yönelik örnekler vermiştir. Hayatın zorluk ve sıkıntılarına karşı, musibetler karşısında tevekkül bir başa çıkma olarak tavsiye edilmektedir (Günler, 2008: 99; Yalçın, 2008: 44). İbrahim Hakkı (2003: 625) sıkıntılı anlarda hem imanı muhafaza etmek, hem de üzülmemek adına Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerden esinlenerek dört ahlaki meziyete başvurulması gerektiğini söyler. Bu dört unsur, tevekkül, teslimiyet, sabır ve rızadır. Kur'an-ı Kerim ayetleri incelendiğinde de zorluklar karşısında tevekkül etmenin vurgulandığı görülmektedir. "…*Eğer onlar yüz çevirirlerse, de ki; Bana Allah yeter. Ondan başka ilah yoktur. Ben ona tevekkül ettim ve büyük arşın Rabbi O'dur* (et-Tevbe, 113/129)"; *"Kafirlere ve münafıklara itaat etme, eziyetlerine aldırma ve Allah'a tevekkül et. Vekil olarak Allah yeter* (el-Ahzab, 33/48)" ayetleri bu durumlar için örnek olarak ele alınabilir.

Katılımcıların sıkıntılı anlarda tevekkülü vurguladıkları bazı ifadeler aşağıda aktarılmıştır.

> *Şimdi doğrusunu söylemek gerekirse insan zor duruma düşünce, sıkıntı da, sıkıntı olunca daha çok böyle tevekkül ediyor* (K_7).
>
> *…genelde sıkıntılı zamanlarımızda. Evet ben öyle görüyorum, sıkıntılı zamanlarımızda daha çok*(K_15).
>
> *Genelde çok üzüldüğü zaman daha çok yöneliyor ya. Sıkıntılı zamanlarda* (K_20).
>
> *Okul müdürü olarak başımıza seksenlerde bazı imtihanlar geldi geçti. Kızların başörtüsü ile ilgili, seksenlerde diyorum bakın. İmam Hatip Lisesi müdürü olarak bayağı bir badireler atlattık. Mahkemelere çıktık, ifade verdik. Tevekkül olmasa biz de başka türlü düşünürdük. Kimse bu derdi dertlenmiyor. Ben niye dertleneyim dersiniz. O yıllardaki tevekkülümüz bunu aştı Elhamdülillah* (E_15).

1999 depremini yaşayan kadın katılımcının o dönemi anlatışı *"Her şeyimizi kaybettik. Ev gitti işte. En başta kardeşimin bacakları gitti. Hani babamın kolu da gitti mesela ama babam, onu o an çok da düşünmedim. Kardeşim daha çok gençti, 19 yaşındaydı. Onun acısı çok fazla şeydi. Yani zaman içerisinde şeydik, annem çok güçlüdür benim. Hep "her zaman olabilir böyle şeyler" şöyledir falan yani o tevekkül kısmı o zaman direkt başladı bizde* (K_23)" şeklindedir.

3.2.2. *Çaresizlik Anları*

Katılımcılardan bazıları daha çok çaresizlik anlarında tevekkül ettiklerini ifade etmişlerdir. Annesinin beyin kanaması geçirdiği haberini aldıktan sonraki süreçte yaşadıklarını anlatan kadın katılımcı hissettiği duyguyu çaresizlik olarak adlandırmıştır: "*Orada ben çok büyük bir çaresizlik hissettim. Çok çaresizdim yani. Ne yapabilirim? Çocuklarım küçük, Bursa'dayız. Eşimin işi orada. Yani onların yanında kalamam. Yaşlı bir büyükbaba var. Babam hasta, diyaliz hastası ve annem artık elden ayaktan düşmüş bir vaziyette. Çaresiziz yani. Hani şu düşünen adam heykeli var ya, aynı o şekilde kendimi buldum. Yani böyle kara kara, ne yapabiliriz? Yani gerçekten o anda en samimi bir şekilde yaşadığım tevekkül, onu örnek verebilirim* (K_28)".

Eşini dört yıl önce kanserden kaybeden kadın katılımcı, hissettiklerini şu şekilde aktarmıştır: "*...hiçbir şey elimden gelmiyor. Kanserdi. Dört sene oldu. Orada tevekkül ettim. Elinden hiçbir şey gelmiyor ki, kimsenin* (K_6)". Kızının evlilik kararını içlerine sinmeden onaylamak zorunda kalan kadın katılımcının bu durumla ilgili ifadeleri *"...mesela kızımın durumunda öyle olmuştu. Biz çok çabaladık, eşimle ikimiz çok çabaladık ettik ama bazı şeyler bakıyorsun olmuyor. Yani ne kadar çabalarsan olmuyor yani* (K_18)" şeklindedir.

İnsanların genel olarak çaresiz kaldıkları durumlarda tevekkül ettiklerini vurgulayan bazı katılımcıların ifadeleri aşağıda aktarılmıştır.

> *Genel olarak insanlar aciz oldukları elinden bir şey gelmediği zamanlarda çaresiz kaldıklarında tevekkül ederler* (E_1).
>
> *Biçare olduğunda, çaresizlikte. Sonra tevekkül etti, diyelim ki çok çaresizlik anı var, orada Allah'a güveniyor, O'na teslim oluyor, O'na yöneliyor* (E_7).
>
> *Çaresiz olduğunda, elinden hiçbir şey gelmediğinde, hiçbir şey yapamadığında, aciz kaldığında…* (K_20)

Güngör (1990: 36) kişilerin çaresizlik hissettikleri, bütün insani güçlerini ortaya koydukları halde çözemedikleri bir durumla karşılaştıklarında Allah'ın yardımını isteme ihtimalinin daha çok olduğunu, bu durumlarda dini hayatının eskiye oranla daha yoğun bir hale geldiğini söylemektedir. Güngör Moğol istilası üzerine İslam dünyasında ortaya çıkan tabloyu da buna benzetmekte; bu durumun din açısından yanlış bir tarafı

olmadığını söylemekte, yardıma en çok muhtaç olunan anlarda Allah'a yönelmeyi doğal bir yönelim olarak açıklamaktadır.

Freud'a (2006b: 208) göre, insanın çocuklukta hissettiği çaresizlik duygusu, babanın sağlayacağı ihtiyacı yaratmış ve sonrasında bu çaresizlik çok daha güçlü bir varlığa sığınmayı zorunlu kılmıştır. Onun gözünde din, insanın doğa karşısındaki çaresizliğini yenmek için geliştirdiği bir telafi mekanizmasıdır (Fromm, 2012: 22; Hökelekli, 2010: 103; Kasapoğlu, 2005: 63; Peker, 2012: 78)

Pek çok araştırmada çaresizlik hissedilen anlarda kişilerin dine daha çok sarıldığı görülmüştür. Çeşitli şekillerde engellenen ve bu engeli aşamayarak çaresizlik içinde kalan insan Allah'a sığınarak teselli bulmaktadır (Peker, 2012: 79). Tevekkül de bu durumlarda güçlü şekilde beliren bir yönelim olarak kendini göstermektedir. Araştırmanın bulguları, bu görüşleri desteklemektedir.

3.2.3. Belirsizlik Anları

Katılımcılar giriştikleri veya karar aldıkları bir işle ilgili belirsizlik duygusunun, kendilerini tevekküle yönlendirdiğini ifade etmişlerdir. Bununla ilgili bazı ifadeler aşağıda aktarılmıştır.

> *Belirsizlik var işte, kızını evlendiriyorsun, belirsizlik var. Tanımadığım bir insanla kızını evlendiriyorsun. Belirsizlik var ya, ne oldu, bu iyi miydi, kötü müydü, artı yanını hesap diyorsun, eksi yerlerini hesap ediyorsun. Ondan sonra diyorsun ki, gel bu benden çıktı, artık bitti, tamam. Bundan sonrası Allah'a kalmış, Allah'ü Teala İnşallah iyidir* (E_3).

> *Sonucu tahayyül edemiyorsunuz. Çünkü değişkenlerle ilgili elinizde bir done yok. Yapabileceğiniz kadar bilgi toplayıp her iki durum için de sizin için de en doğru olduğuna karar verdiğiniz bir şeyi, kararınızın sonucu ile ilgili çok da fazla kaybı yaşamamak adına tevekkül ediyorsunuz, kurtuluyorsunuz* (E_5).

> *...bir adım sonrasının nasıl olacağını bilmediğim için orada Rabbime sığınmak, havale etmek, doğru davranmayı dilemek* (K_8).

Tevekkül geleceğe yönelik bir yönelim olarak ele alınmaktadır. Razi (2002, 53-54) bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "*Zaman geçmiş, hal ve istikbal olmak üzere üçe ayrılır. Ancak geçmişi yeniden elde etmek mümkün değildir. Hale uygun olansa sabırdır, bir de gelecek var ki, buna uygun olan da tevekküldür. Kişi kendisine o anda*

isabet eden eziyetlere karşı sabreder, gelecekte olan şeyler hususunda da tevekkül eder". Gelecekte olayların nasıl sonuçlanacağına dair bir güvence yoktur. Bir olayın nasıl sonuçlanacağı, sonuçlarının nasıl bir etki oluşturacağı bilinemeyebilir. Geleceği net olarak bilinememesi, kontrol edilememesi belirsizlik hissi oluşturmakta, "eğer olursa, ya olursa" gibi düşünceler endişeye yol açmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de peygambere yönelik olarak "*Eğer onlar barışa eğilim gösterirlerse, sen de ona eğilim göster ve Allah'a tevekkül et. Çünkü, o işitendir, bilendir* (el-Enfal, 8/61)" buyrulmuştur. Burada tevekkülün sonucun ne olacağının kestirilemediği bir durumda önerildiği görülmektedir.

Genel anlamda araştırmalar, belirsiz durumlarda hissedilen olumsuz duyguların birçok psikolojik rahatsızlık üzerinde etkisi olduğunu göstermektedir. Belirsizliğin özellikle de anksiyete ile güçlü ilişkileri bulunmaktadır. Buradan hareketle, belirsizliğe tahammül edebilmenin psikolojik iyilik halinde önemli olduğu düşünülmektedir (Ladouceur, Gosselin ve Dugas, 2000; 933). Belirsizliğe tahammülsüzlük odaklı psikolojik müdahaleler danışanların belirsizliğe toleranslarını ve bu durumlarla başa çıkma yeterliklerini geliştirmelerine, belirsizliği kabullenmelerine yardımcı olarak anksiyete ve endişe eğilimlerini azaltmaya odaklanmaktadır (Yıldız, 2017: 72). Araştırmanın bulgularına göre tevekkül yönelimi katılımcılar tarafından belirsizliğe tahammülü artıran bir yöntem olarak kullanılmaktadır.

3.2.4. Beklenti Hali

Girişilen bir iş veya sonuçlanması beklenen bir durumda kişinin bir beklentisinin olması onu tevekküle yönlendirebilmektedir. Hafız yetiştiren din görevlisi erkek katılımcının bu konu ile ilgili verdiği örnek şu şekildedir: "*...kendi yaptığımız işle alakalı konularda konuşacak olursak, öğrenciyi hazırladık gerekli işte onun tarafından bize düşen görev tarafından her şeyi hazırladık, imtihana göndereceğiz…* (E_22)"

Beklenti ve tevekkül ilişkisini başka bir katılımcı şu şekilde ifade etmiştir*: "…Ya da bir şeyi başarmak istediğin zaman. Çok başarmak istiyorsun, bir hedefin var, bir beklentin var. O zaman da bir tevekkül devreye girebiliyor. Yani yapıyorsun, çabalıyorsun, sonra diyorsun ki gerisini sana bırakıyorum, Rabb'im sen karar ver diyorsun* (K_9)".

Kişinin geleceğe yönelik bir beklentisinin olduğu durumlarda anda yaşamayı, şimdi ve burada sahip olunana odaklanmayı, kendi içimizde neler olduğunun farkına varmayı amaçlayanı müdahaleler yapılmakta ve bu durum farkındalık (mindfulness) olarak adlandırılmaktadır. Kişinin zihninde geçmiş ve geleceğin baskınlığı oranında ana odaklanması da güçleşmektedir (Ak, Eşen, Özdengül, 2014: 137). Bilişsel davranışçı terapilerde farkındalık ve kabullenme temelli yaklaşımlar, son yıllarda ortaya çıkarak, bilişsel davranışçı terapilerde üçüncü dalga olarak ele alınmaktadır (Çatak, Ögel, 2010; Vatan, 2016). Farkındalık temelli yaklaşımlarda bazı egzersizlerle dikkatin anda olması sağlanmaktadır. Tasavvufta ana odaklanma, ibnü'l-vakt kavramı ile amaçlanan bir beceridir. Tasavvufi ana odaklanma sayesinde gelecek kaygısı ortadan kalkmakta, geçmiş de boşa çıkmaktadır. Geçmişin ve geleceğin ikisi de sufi için anlamsızlaşmakta, tek anlamlı olan bu gün haline gelmektedir (Ülgener, 2015: 90; Yıldırım, 2015: 150). Ana odaklanma sayesinde, geleceği yönelik beklenti durumunun meydana getireceği olumsuz duygulardan korunma sağlanmakta, tevekkül de bu fonksiyonu görmektedir.

3.2.5. Şükür

Bazı katılımcılar sadece sıkıntılı anlarda değil şükredilmesi gereken durumlarda da tevekkül ettiklerini, etmek gerektiğini vurgulamışlardır. Bununla ilgili bazı aktarılanlar şu şekildedir:

> *Rahatlık anında tevekkül etmeyen bir kişinin sıkıntı anında tevekkülü pek bir mana ifade etmez. Rabbimize, rahatta herhangi bir hastalık yokken, bela yokken tevekkül etmeliyiz ki sıkıntıya düştüğümüz zaman yapacağımız tevekkülün bir makbuliyeti olsun. Hayatta sadece sıkıntılar da değil bazen aldığımız bir nefeste dahi tevekkül etmek, öksürdükten sonraki rahatlama hissinde dahi tevekkül etmek gerekir. Rabbim sana şükürler olsun deyip tevekkül ediyoruz* (E_14).

> *Mesela kendimden söyleyeyim, çok sevindiğim, çok şey olduğunu zaman da ben hemen Allah'a hemen öyle tevekkül ediyorum, şükrediyorum yani. Sevinçte de öyle oluyorum* (K_7).

3.2.6. Üzüntü

Katılımcılardan bazıları üzüldükleri durumlarda tevekkül ettiklerini ifade etmişlerdir. *"...acı olaylardan sonra* (E_3)";"*...üzüntü de daha çok insan öyle oluyor* (K_7)" ifadeleri üzgün hissedilen durumlarda tevekkül edildiğini vurgulamaktadır.

4.TEVEKKÜL SÜRECİNDE GÖSTERİLEN TEPKİLERE İLİŞKİN BULGULAR ve YORUM

Araştırmada katılımcıların verdikleri cevaplarda tevekkülün sebep ve sonuçlarıyla birlikte, kişilerin işin oluş sürecindeki, yani tevekkül ederken ki duygularının, düşüncelerinin ve davranışlarının neler olduğu da araştırılmıştır. Bunu anlayabilmek için katılımcılara "*Tevekkül ettiğiniz bir anı hatırlarsanız, o zamanlarda neler hissediyorsunuz? Tevekkül ederken neler düşünüyorsunuz? Kendi yaşantınızdan örnek verebilir misiniz*?" şeklinde sorular sorulmuştur. Bu sorulara verilen yanıtların dışında katılımcıların görüşme boyunca tevekküle dair aktardıkları anılarında, "o anki" duygu, düşünce ve davranışları kodlanarak bu kategori altında ele alınmıştır.

Her bir değerin duygu, düşünce ve davranış boyutu bulunmaktadır (Tarhan, 2013: 2). Bu nedenle katılımcıların tevekkül ediyorken gösterdikleri tepkiler duygu, düşünce ve davranış olarak 3 temel kategoride ele alınmış ve bu kategorilere bağlı 16 tema ortaya çıkmıştır. Bu kategori ve temalar Şekil 13'te gösterilmiştir.

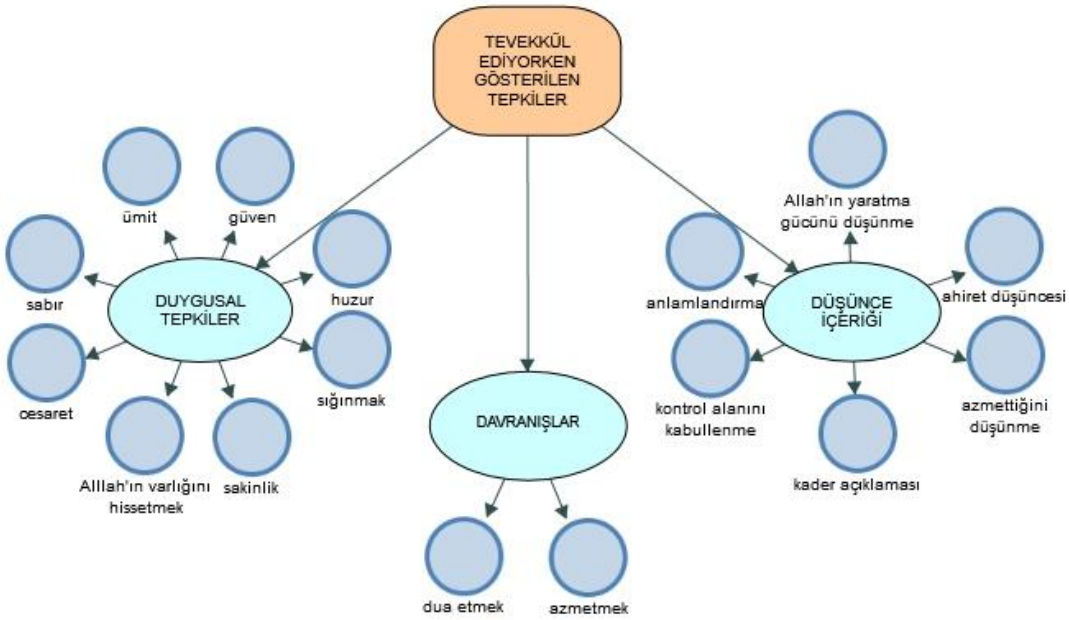

Şekil 13: Tevekkül Sürecinde Gösterilen Tepkiler

Katılımcıların tevekkül sürecinde gösterdikleri tepkiler incelendiğinde sıklığına göre sırasıyla anlamlandırma (f: 79), ümit etme (f: 65), azmetme (f: 41), dua etme (f: 39), Allah'ın yaratma gücünü düşünme (f: 30), sabretme (f: 21), cesaret (f: 20),ahiret düşüncesi (f: 17), Allah'ın varlığını hissetmek (f: 15), güvenmek (f: 14), kontrol alanını kabullenme (f: 13), kader açıklaması (f: 13), sığınmak (f: 11), sakinlik (f: 11), azmettiğini düşünme (f: 8) ve huzurdur (f: 5). Bu temaların sıklığı Tablo 13'te gösterilmiştir.

Tablo 13: Tevekkül Sürecinde Gösterilen Tepkiler

Kategoriler	Temalar	f
Duygu	Ümit	65
	Sabır	21
	Cesaret	20
	Allah'ın varlığını hissetmek	15
	Güven	14
	Sığınmak	11
	Sakinlik	11
	Huzur	5
Düşünce	Anlamlandırma	79
	Allah'ın yaratma gücünü düşünme	30
	Ahiret düşüncesi	17
	Kontrol alanını kabullenme	13
	Kader açıklaması	13
	Azmettiğini düşünme	8
Davranış	Azmetmek	41
	Dua etmek	39

4.1. Tevekkül Sürecinde Duygusal Tepkiler

Katılımcıların işin oluş sürecinde, tevekkül ederken hissettikleri duygulara ilişkin 8 farklı tema ortaya çıkmıştır. En sık hissedilen duygular ümit (f: 65), sabır (f: 21) ve cesarettir (f: 20). Ortaya çıkan temalar Şekil 14'te gösterilmiştir.

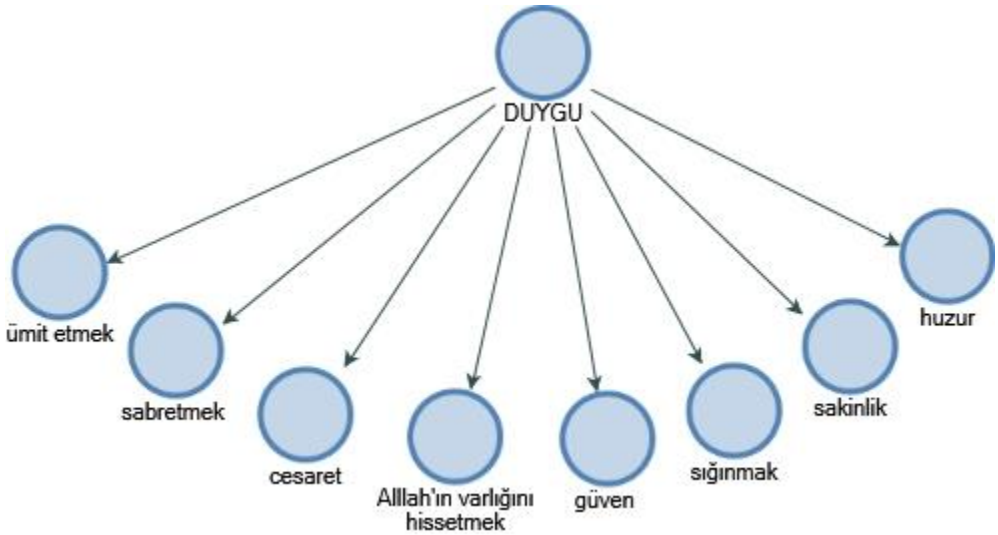

Şekil 14: Tevekkül Sürecinde Hissedilen Duygular

40 yaşında kadın katılımcı oğlunun hastalığı sürecinde yaşadıklarını aktarırken, sıkıntılarının geçeceğine dair ümit taşıdıklarını ifade etmiştir: "*Doktor hiçbir şekilde zaten sana ümit vermiyor, hayatının sonuna kadar da böyle gidebilir. Acaba diyorsun nöbet geçirip daha kötü bir hale gelebilir mi? Ondan sonra orada da böyle yani hemen gerisini düşündük eşimle beraber. Böyle zamanlarda hep baş başa otururuz, hani o bana teselli verir, ben ona. Hep böyle birbirimize Allah'ı hatırlatırız. Burada da hep beraber eşimle konuştuk birbirimizi rahatlattık. Daha önce çok çok başımızdan böyle şeyler geçti. Yine bir şekilde Rabbimin bize, yani bir karanlıktan sonra tekrar ışığı gösterdiğini… Belki bir müddet çok zorlanacağız, ama sonra inşallah atlayacağız* (K_9)".

Annesinin rahatsızlığı sebebiyle zihinsel becerilerinde kayıplar olduğunu, bu nedenle birkaç kere evden kaçtığını, zor günler geçirdiğini anlatan 46 yaşında kadın katılımcı "*Bu senden geliyor Ya Yabb'im, hani sen biliyorsun. Sonunda felaha ereceğime o kadar iman etmiştim ki…(*K_25)" diyerek o dönemde ümitli olduğunu ifade etmiştir. 44 yaşında ev hanımı, lise mezunu kadın katılımcı da yaşantısının zor bir evresini anlatırken ümit etmenin başa çıkmasını kolaylaştırdığını vurgulamıştır: "*O ara yani ben bayağı bir sıkıntıya girdim. Neredeyse yani ben de depresyona girecektim, o derecede oldum yani. Ama sonradan dedim ki "Rabb'im sen mutlaka bu derdi verdin, dermanı da vereceksin" ve çok şükür şimdi daha iyi* (K_21)". 45 yaşında ev hanımı,

ilkokul mezunu kadın katılımcı çocuklarının evliliğinde ümit etmenin kolaylaştırıcı etkisinin olduğunu ifade etmiştir: "*...ben gerisinin de iyi olmasını senden ümit ediyorum, sana tevekkül ediyorum, sana bırakıyorum deyip, ondan sonra bu şekilde tercih ettim ve rahatladım. Gerçekten bu kararımı çok kolaylaştırdı* (K_8)".

Ümit ile ilgili bazı katılımcıların aktardıkları aşağıdaki şekildedir:

> *Yani şunu düşünüyorum yani, ben şahsen şunu düşünüyorum Birçok sıkıntı yaşadım hala yaşadığı sıkıntılar var ama diyorum ki Ya Rabbi bunlar geçecek. Bunlar bitecek* (E_12).
>
> *Bu da geçecek, bu bir şekilde geçecek mesela. Ben bunu görmeye de bilirim, ölebilirim de... Ama yani, geçecek yani bir şekilde* (K_3).
>
> *Biz dedik bir şekilde Allah o kapıyı açmışsa herhalde şeyini de vermiştir. Nitekim de öyle oldu* (K_14).
>
> *...ekonomik anlamında hakikaten ben, liseden sonra para kazanmaya başladım, yani işte, kendi çapımda imamlık yaparak, ekonomiyi hiç dert etmiş birisi değilim, çok zor durumlara düştüğüm zamanlarda bile, evliliğimizin ilk yıllarında çok sıkıntıya düştük, o zamanlarda bile "Allah bana bir şekilde bir çıkar yol gösterecektir, beni Rabbim rahatlatacaktır" anlayışını ekonomik anlamda yaşadım* (E_6).
>
> *...sabret Allah sana karşılığını verecek içimden diyordum. Allah sana çok güzel rahat verecek* (E_13).
>
> *Allah'a tevekkül ettin mi Allah-u Teala verir. Gönderir, meleğini bile gönderir. Onun rızkını orada verir. Samimi tevekkül edince olmayacak şey yoktur* (E_20).

Ümidin tevekkülle çok yakın bir ilişkisi vardır. Tevekkül eden kişi isteğine ulaşma konusunda ümit sahibi olur. Kişinin tevekkülünün tutarlılığı ile ümidinin de tutarlığı ilişkilidir. Ümit güvenmenin bir yansımasıdır (Akto, 2016; 890; Tokpınar, 2009: 142). Bu ilişkiyi gösteren ayetlerden birisi "*Ve onu hesaba katmadığı bir yerden rızıklandırır. Kim de Allah'a tevekkül ederse, O, ona yeter. Elbette Allah, kendi emrini yerine getirip gerçekleştirendir. Allah, her şey için bir ölçü kılmıştır* (et-Talak Suresi, 65/3)" ayetidir. Bir başka ayette *"...ve Allah'ın rahmetinden umut kesmeyin. Çünkü kafirler topluluğundan başkası Allah'ın rahmetinden umut kesmez* (Yusuf, 12/87)" denerek ümitsizlik olumsuz bir anlam içerek şekilde ele alınmıştır.

Ümitli bireyler sadece geleceğe iyimser bakmakla kalmamakta, aynı zamanda umduklarının gerçekleşmesini bekleyebilecek sabırda, zorluklarla mücadelede azmi

elden bırakmayan, bu mücadelesi olumsuz sonuçlansa dahi yeniden denemeye sabrı olan bir kişilik yapısına sahip olmaktadırlar (Doğan, 2016: 3217). Ümit, tevekkül edilerek güvenilen bir işin sürdürülmesini sağlamaktadır (Akto, 2016: 891). Araştırma bulguları da tevekkül ve ümit ilişkisine dair bu bakış açılarını desteklemektedir.

Katılımcılar tevekkül ettikleri anları anlatırken sıklıkla onu sabırla ilişkilendirmişlerdir. İslam dininde önemli bir erdem olan sabır, sıkıntı ve zorluklar karşısında acelecilik göstermeden, panik ve telaş yapmadan, Allah'ın vereceği hükmü beklemektir (Seyhan, 2016: 92). Sabır ve tevekkül birbiriyle yakın ilişkili kavramlardır. Kur'an-ı Kerim'de iki kavramın birlikte kullanımları mevcuttur. "*Bize ne oluyor ki, Allah'a tevekkül etmeyelim? Bize doğru olan yolları O göstermiştir. Ve elbette bize yaptığınız işkencelere karşı sabredeceğiz. Tevekkül edenler Allah'a tevekkül etmelidirler (*İbrahim, 14/12*)*" ayeti ile salih amelde bulunanların özelliklerini anlatan "*Ki onlar, sabredenler ve Rablerine tevekkül edenlerdir* (el-Ankebut, 29/59)" ayetleri bu kullanımlara örnektir. Sabır ve tevekkülün taşıdıkları güven duygusu nedeniyle aralarında ilişki bulunmaktadır (Murat, 2016: 207; Sarıkaya, Şeren, 2017: 77). Katılımcıların sabır temasına dair bazı aktarımları aşağıda verilmiştir.

> *Bana göre sabır gelir. Şöyle bir örnek vereyim. Hem öğrenci hem mesai arkadaşım, babası bir haftadır yoğun bakımda. Durumu da çok da ciddi, ne yapsın? Bu adam tevekkül edip sabredecek. Doktoruna güvenecek, tevekkül edecek, sabredecek. Çünkü içerde hiçbir şeye müdahale edemiyorum. Düşünebiliyor musun? Tevekkül etmezse, sabretmezse, babasını da çok seviyor, fıttırır. Etki edebileceği hiçbir şey yok. Doktor diyor ki bekleyiniz. Ne yapabilirsin* (E_3)?
>
> *Hep sabrettim. Sabrımın sonunda da mükafatını görüyorum çok şükür. İnşallah eşimde de göreceğim. Sabrediyorum* (K_12).
>
> *Tevekkül sabır. Ölümde... Evet Mesela benim 3 tane evlat kaybettim. Ben eğer bana Rabbim o sabrı vermemiş olsaydı…* (K_13)
>
> *Ben hastalıklarla… Mesela kayınpederim, kayınvalidem, biz 36 sene birlikte kaldık. 10 sene felçliydi kayınvalidem. Sabrı biraz öğreniyorsun, tevekkülü öğreniyorsun. Hayat insana her şeyi öğretiyor* (K_6).
>
> *…sabrediyosun, sabrederken Rabbim ben bekliyorum, ne olacağını bilmiyorum diyorsun, Rabbim'den gerekli olan sabrı vermesini istediğin zaman…* (K_8)

Katılımcılardan bazıları tevekkül ettikleri durumlarda daha cesur olduklarını ifade etmişlerdir, aktardıkları anılarında cesaretin etkili olduğu görülmüştür. Tevekkül

ve cesaret, ilgili literatürde de ilişkili görülmektedir (Muhasibi, 2013: 194; Ülgener, 2015: 144). 45 yaşında üniversite mezunu erkek katılımcının cesaret temasına ilişkin bir paylaşımı şu şekildedir: "*Hani Allah yanımda olduğu için bu aralar daha rahat itiraz edebiliyorum. Gördüğüm kötülüklere, gördüğüm yanlışlara hiçbir şekilde korkmadan itiraz edebiliyorum (E_18)"*.

57 yaşında, emekli hekim, kadın katılımcı cesaretinin bazen diğer insanlar tarafından tedbirsizlik olarak algılanabildiğini aktarmıştır: "*Çok az para ile yurtdışı gezilerine çıkıp gelmem mesela bunun sonucu. Çok anlatmakta zorlanıyorum herkese bunu. Bunu biraz tedbirsiz ve düşüncesiz hatta gayri İslami bulanlar var. (...) Pek çok mecrada, çocukları ufacıktan işlere sevk etmem, arkasını düşünmeyerek "Allah büyüktür" diyerekten işler yapmam herhalde böyle olmuştur* (K_22)".

51 yaşında, eğitimci, erkek katılımcı evlenme kararını verdiği döneme dair anısını paylaşmış, bu kararı alışında cesaretin etkili olduğu görülmüştür: "*Son sınıf öğrencisiyim. Ama bir iki ders bıraktım. Dedim bir anne babaya gideyim. Anneme söyledim. Annem dedi daha öğrencisin, son sınıftasın, nasıl olacak bu iş. Babama söyledim, olmaz oğlum daha abin var. O da İktisat Fakültesi'ne gidiyor, üniversitede daha, abin var nasıl olacak. Ben de gelirken abime uğramıştım. Abi böyle böyle bir kız var, evlenmek istiyorum. Ne diyorsun? O da dedi ki ben evlenmeyeceğim dedi, sen git evlen. İyi dedim ben de, izin aldım abimden. Gittim köye babama dedim ki abim izin verdi, abim evlenmek istemiyormuş dedim. Ben daha arabayı yaptıracaktım, arabaya masraf edecektim. Bir sürü paraya ihtiyaç var, masrafları var, şu var… Vallahi dedim baba ben evleneceğim. Ben sadece sizin rızanızı almaya geldim. İster izin ver, ister verme. İster siz alırsınız, ister ben alırım dedim, çektim geldim* (E_2)".

Tevekkülle cesareti ilişkilendiren diğer bazı katılımcıların ifadeleri aşağıda aktarılmıştır.

> *Tevekkül eden insanlar daha cesaretli ve daha umutlu olurlar. Umutlu ve ümitli olurlar. Karamsarlık yoktur. Şeydir yani bence, nasıl diyelim, Hz Hamza'nın tevekkülü çok yüksektir yani cesaretli olduğu için. Yani herhalde en iyi tevekkül eden insanlardan birisidir herhalde. Çünkü cesaretli bir insandır. Bir AliyaİzzetbegoviÇ Bosna Hersek'te bütün efendim Sırplara karşı dik duruşunun bence en önemli şeylerinden birisi tevekküldür diye düşünüyorum* (E_3).

Mütevekkil olmanın böyle sınav kapılarından dönme gibi şeylere yol açmayacağı, doğruyu, doğru olanı, sonucunu hesap etmeden söylenmesi gerektiği yerde söyleyip, yapılması gereken yerde yapabilme de tevekkül. Çünkü sonucu ile ilgili sizin zarar görmeniz bile söz konusu olsa onu yapabilmeniz ancak bununla mümkündür (E_5).

Kendine daha çok güvenirsin, daha cesur yapar, daha özgüvenli yapar. (...) Arkasında Rabbimin olduğunu, vekilin Allah olduğunu bildiği için o işi daha bir cesaretle yapar. Herhangi bir işte yani (K_11).

Arkanda yaslandığın bir ağaç gibi, arkana yaslan diyor. Rabbim var dersin, güçlü olursun. Mesela tevekkül etmeyen birinin cesaret edemeyeceği işlere daha rahat girişir, O'na güvenir (K_9).

Bazı katılımcılar tevekkül ettikleri anlarda kendilerini Allah'a çok yakın hissettiklerini aktarmışlardır. Buna dair bazı ifadeler şu şekildedir:

Allah'ı yanında hissediyorum. Kimse yok ama Allah yanımda (ağlıyor). Ha bunu lafta değil, inanın lafta değil, yaşıyorum ve acayip güzel bir şey. (...) Yani diyorum ya ben, yani bir yıldır şah damarı kadar yakınım. Bu ayeti... Eyvallah tamam, ona bir şey dediğim yok. Ama ben bunu yaşıyorum mesela. Eğer ben bunu yaşayabiliyorsam, bu kadar tevekkül edebiliyorsa insan, bu kadar Allah'a sarılabiliyorsa...(E_18)

Ben ve Allah vardı. Yani başka hiç kimse yoktu. (...) Annemle ilgilenmem sanki Rabbimle ilgileniyormuşum gibiydi (K_25).

O anlarda güven duyduğunu aktaran katılımcılardan biri "*Güven. Yani Allah'a güveniyorsunuz. Diyorsunuz ki ileride bunun hayır olacağını söylüyorsunuz* (E_2)"; Allah'a sığındığını aktaran katılımcılardan biri "*Gerçekten tüm hücrelerimle sığındım...Yani benim o andaki duygum, bir evladın annesine sığınması gibi mi artık, onun gibi. Onun şefkatli kollarına attım kendimi* (K_25)"; kaygının azaldığını ve sakinleştiğini aktaran katılımcılardan biri*"..daha telaşesiz, paniksiz, yapacağım şeye odaklanarak* (E_16)" o anlarda huzur duyduğunu aktaran katılımcılardan biri "*Ben, şahsen acıyla karışık bir huzur yaşadım, hakikaten acı yaşadık, bu tür şeyleri hala unutamıyorum. Onları biz sık sık yad ederiz eşimle, ama huzur yaşadık. Çünkü imanın bir yansımasıydı o* (E_6)" demiştir.

4.2. Tevekkül Sürecinde Düşünce İçeriği

Katılımcıların tevekkül ederken ki düşüncelerinde 8 farklı tema ortaya çıkmıştır. En sık görülen temalar başlarına gelen olayı anlamlandırma (f: 79) ve Allah'ın yaratma

gücünü düşünmeleridir (f: 30). Düşünce içeriğine dair ortaya çıkan temalar Şekil 15'te gösterilmiştir.

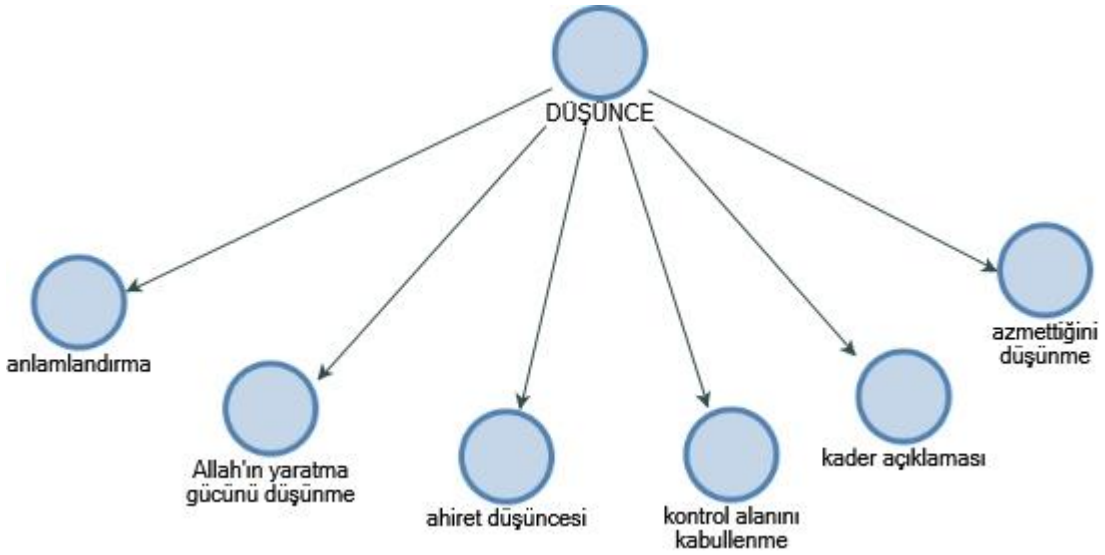

Şekil 15: Tevekkül Sürecinde Düşünülenler

Anlamlandırma temasında kişilerin başlarına gelen olayları imtihan olarak açıkladıkları veya hayır-şer ekseninde ele aldıkları görülmüştür. Din olayları anlamlandırmak için oldukça geniş bir çerçeve sunmakta, bu sayede kişilerin anlam yüklemelerine büyük oranda etki etmektedir. Aynı zamanda din, sıkıntılı olaylara yönelik pozitif yükleme yapma imkanı sağlamaktadır (Park, 2013: 30; Spilka, Shaver, Kirkpatrich, 1985). Kişinin yaşadıklarını ele alırken "her şeyde bir hayır vardır" ya da "Mevla görelim neyler, neylerse güzel eyler" gibi yaklaşımlar sergilemesi, dinsel anlamlandırma çabalarıdır (Doğan, 2016: 3217). Bu sayede din, günlük olaylara veya başa gelen sıkıntılı olaylara yönelik anlam çerçevesi sunmaktadır. Tevekkül eden hasta birisi ele alınırsa, bu kişi sağlık nimetinden mahrum olmasının ıstırabını yaşamayacak, aksine hastalığında bir hikmet görmeye çalışacak veya yaşadığı olumsuzlukları günahlarına kefaret olarak ele alacaktır (Coşar, 2010: 115; Seyyar, 2013: 4).

Anlam merkezli bir yaklaşım olan logoterapinin vardığı sonuç ile tevekkül anlayışı birbiriyle benzeşmektedir. En acı verici ve insanlık dışı durumlarda bile yaşamın bir anlamının olduğu ve dolayısıyla acının bile anlamlı olduğu düşüncesi logoterapinin merkezini oluşturmuştur. Frankl'da yaşamın anlamını bulma arayışı,

insandaki temel güdülendirici güçtür (Frankl,1997). Franklian varoluşçu psikologlar, özellikle acı, kayıp, suçluluk gibi trajik üçlü olarak adlandırılan durumlarda anlamın keşfedilmesinin, bireyler için terapötik olabileceğine ve aynı zamanda acı çeken kişinin bir hedefe doğru yönelmesinin itici bir güç olabileceğine inanmaktadır (Esping, 2008). Frankl'a göre yaşamda anlam bulmanın üç yolundan birisi acı çekmektir. Trajik bir durum ile karşılaşıldığında önemli olan, kişisel bir trajediyi zafere dönüştürmektir (Frankl, 1997). Bu şekillerde ıstırapta bir anlam bulabilen insanlar, artık ona daha kolay tahammül edebilmektedir (Sayar, 2011: 279). Tevekkül anlayışında da sonuç her açıdan aleyhte olsa dahi bütün sebepleri elinde bulunduran Allah Teâlâ'nın burada bir hikmet var ettiğine inanılmakta, bu inanç da kişide tatmin sağlamaktadır (Doğan, 2016: 3217; Gedük, 2015: 209). Araştırmanın bulguları bu açıklamaları desteklemektedir. Katılımcıların anlamlandırma temasına dair bazı ifadeleri aşağıda aktarılmıştır.

> *Ondan sonra kendi kendinize düşünüyorsunuz, dünya hayatı geçici ve sen de bir imtihan için gelmiş bir insansın. Bu çocuk da onun için geldi, bu çocuk sana imtihan için verildi* (K_9).
>
> *…bu büyük bir imtihandı. Olağandışı bir şeydi.*(K_25).
>
> *…bu da imtihanla ilgili diyorum. Yani çünkü Rabbim hepimizi bir çeşit imtihan edecek* (K_24).
>
> *Rabbim ne dilerse o oluyor dedik, bıraktık sonra. Dedik bu bizim evlatla imtihanımız*(K_18).
>
> *Benim üç numara oğlum Down sendromlu. Ama öyle hiç zorlanmadım, iyi bir süreç atlattık. Hani yetiştirebildik. Belki Rabb'imden işte, imtihan. Taşıyabileceğimizi yükledi bize. O şu an 31 yaşında, 86 doğumlu* (E_23).
>
> *Demek ki bunları yaşamamamın bir sebebi var diye düşünüyorum. Allah'a güveniyorum. Vardır bir sebebi bunların diye düşünüyorum* (K_12).
>
> *Şimdi ağrılarım tekrar oluyor, ağrılarım tekrar olunca bi yerde yanlış mı yapıyorum diyorum, sonra da Allah'ım hayırlısı bu demek ki diyorum, tekrar yeni baştan başlıyoruz. Hani stabil döneme giriyor ya ağrılar, orada rahatlıyoruz. Sonra tekrar… Demek ki böylesi hayırlı, sen bilirsin diyorum* (K_1).
>
> *Mesela benim çocuğum olmadı 5 sene, onda da işte şöyle düşünürdüm. Benim çocuğum yok, çünkü ben olgunlaşmadım, o seviyeye gelemedim. Allah da bana daha çocuğu layık görmedi, çocuğum olsa belki de benden bu sıkıntıları yaşayacak veya güzel bakamayacağım ona, ya da ham birisiyim, olgunlaşmamı bekliyor Allah'üTeala. Hep bunu söyledim kendime beş sene boyunca. Sonra da çocuğum oldu yani* (K_3).

Katılımcıların tevekkül ettikleri anlarda Allah'ın yaratma gücünü düşündükleri görülmüştür. İslam inancına göre yaratmak, rızık vermek, dualara icabet etmek, menetmek, yaşatmak, öldürmek, fakirlik, zenginlik gibi her şey Allah'ın elindedir. Her işin yaratıcısı Allah'tır. "*Onu istediğimizde herhangi bir şey için sözümüz, ona yalnızca "OL" demekten ibarettir, o da hemen oluverir* (en-Nahl, 16/4)"; "*Göklerin ve yerin mülkü (hükümranlığı) Allah'ındır. O, dilediğini yaratır. Dilediğine kız çocukları, dilediğine erkek çocukları verir* (eş-Şura, 42/49)" ayetleri Allah'ın yaratma sıfatını vurgulamaktadır. Allah'ın bu sıfatı ile ilgili bazı katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

> *Ciddi olunca Allah muhakkak yapar. Allah kadar merhametli hiçbir şey yoktur. Bir anne baba merhametini hiç bir şey tutar mı yeryüzünde. Bütün annelerin merhameti Allah'ın merhametinin yanında damla bile değildir. Allah'a tam tevekkül edersen olmayacak hiçbir şey yoktur* (E_20).

> *Ya sonsuz, her şeyin sahibinin o olduğu, her şeyin her şeye mutlaka bir olanı mutlak sahip olan, mutlak yönlendiren, mutlak hükmeden odur. Onun ol demediği bir şeyi bütün kainat bir araya gelse olduramazsın, onun ol dediğine bütün kainat bir araya gelse engelleyemez* (E_3).

> *Hüküm Allah'ındır mülk sahibi O'dur. Her şey Allah'ın elindedir. Dilerse olur dilmezse hiçbir şey olmaz. Allah dilerse dünya toplansa o kişiye Allah yardım ederse hiç kimse bir şey yapamaz. Ama Allah'uTeâla yardım etmezse o işi yapamaz* (E_20).

> *...birdenbire bir şey oluyor Allah'ın müdahalesi her zaman var olmakla beraber, bazen yadsıyamayacağımız kadar açık net bir şekilde önümüze geçiyor* (K_22).

> *Yani sen ne yaşadıysan, hangi konuda tevekkül ediyorsan, onu meydana getiren, o fiili meydana getiren de, seni yaratan da, bütün her şeye hakim olan da, ben onu artık sana bıraktım dedikten sonra...*(K_5)

Katılımcıların ahiret inançları da tevekkül ederken düşündüklerinin arasındadır. "*Bütün bunların ödülünü diyorum öbür dünyada alacağım. Yani bütün bu sıkıntıların olacağına inanıyorum. O zaman diyorum niye üzüyorsun kendini* (E_18); "*Bu dünyada olmasa bile öbür dünyada verecek* (E_8); "*Sonuçta bu gün, bunun öbür dünyası da var, bu dünyada olmazsa öbür dünyada sonuçta* (K_3)" ifadeleri ahiret inancı temasına ilişkindir.

Kula'nın (2002: 247-248) araştırmasında depremzedelerin yaşadıkları sıkıntılı durumlarla baş ederken o esnada ölümü ve ahiret hayatını düşündükleri görülmüştür. Kişinin karşılaştığı haksızlıkları ve zulümleri yapanların ahirette cezalarını çekeceği,

kendisinin de bundan dolayı ödüllendirileceği inancı, bu durumlardan etkilenmenin derecesini azaltmakta, teselli edip rahatlatmaktadır (Peker, 2012: 248). Bu sayede ahirete iman, adaletsizlikle başa çıkabilme yöntemi olarak gösterilir (Kasapoğlu, 2012: 61). Araştırmanın ahiret inancına dair bulguları bu açıklamaları desteklemektedir.

Katılımcıların tevekkül ederken insanın acziyetini, gücünün sınırlarını vurguladıkları, her şeyi kontrol etme gücüne sahip olmadıklarını düşündükleri görülmüştür. Bu durum "kontrol alanını kabullenme" teması altında ele alınmıştır. Tevekkülün sözlük tanımlarından birisinde "*acizliğini izhar etmek, başkasına güvenmek, dayanmak, işi başkasına havale etmek* (Hatip, 2006: 13)" şeklinde acizlik vurgusu vardır. Tevekkül kulun acziyetini itiraf ve yüce varlık karşısında noksanlığının farkına varmaktır (Sağıroğlu, 2009: 19). İnsan yapacağı bir iş için tüm tedbirleri alsa da, Allah'ın izni ve yardımı olmaksızın o işin gerçekleşmeyeceğine inanarak tevekkül eder. İnsan olayların ancak görünen kısmını bilir, iç yüzünü veya nasıl gelişeceğini bilemez. Geleceğe dair hiçbir şey insanın garantisinde değildir (Demir, 2013: 164-165). Oysa modernite anlayışının odak noktası doğanın egemenlik altına alınma çabasıdır. Modernitenin dünya görüşünü oluşturan bilimsel düşünme biçimleri insan gücünün her sorunu çözebileceğine inanmaktadır. Bilimsel kuramların arkasında tahmin ve kontrol edilebilirlik vurgusu vardır (Sayar, 2011: 50-59). Fakat süreçte her şeyi kontrol edemeyeceğini fark eden insan, bu kontrolsüzlük dolayısıyla kaygı yaşamakta, tevekkül bu kaygının önlenmesinde rol oynamaktadır. Bu durum kontrol alanını kabullenme olarak ele alınmıştır. Bu temaya ilişkin katılımcıların bazı ifadeleri şu şekildedir:

> *Gücümün yetebildiği kadar ancak mücadele edebilirim. Çünkü insanın gücü sınırı bellidir* (E_19).
>
> *Kendime yetecek olan ben değilim yani bunu idrak etmek gerekir. Kontrol edecek olan ben değilim, bunun rahatlığı…*(K_22).
>
> *Her şey de onun elinde olduğuna göre, her şeye de onun gücü yettiğine göre, benim gücüm kuvvetim sınırlı zaten. Zaten sonrasında şeyi de anlıyor insan, yani ancak elinin yetiştiği şeyi yapabiliyorsun* (K_5).
>
> *Çünkü her şeyi çözebilmem mümkün değil, üstesinden kalkabilmem de mümkün olmuyor. Ama Rabbime havale ettiğim zaman Rabbim ben bununla gerçekten başa çıkamıyorum veya bu bana çok ağır geliyor veya insanların bu hareketleri bana çok ağır, incitici geliyor ama benim onların karşısında şu anki durumda yapabileceğim bir şey yok* (K_8).

Bazı katılımcılar tevekkül ederken kader açıklaması yapmışlardır: "*Eşim hastalığa yakalandığı zaman mesela bu hastalıkta olup da panik atak, manik depresyon, bipolar... Üç beş tane arkadaşımız hepsi boşandılar, eşini bıraktılar, ayrıldılar. Bu benim kaderim diyorsun. Mademki inançlıyız…* (E_15)"; *"…bir doktorumuz dedi bu bir kader, takdiri ilahi, alnınızın yazısı* (E_23)"; "*Demek ki diyorum bu da benim kaderimmiş, benim sınavım da buymuş diyorum (K*_12)" ifadeleri kader açıklamalarına örnektir.

Bazı katılımcılar da tevekkül ederken ellerinden gelen gayreti gösterdiklerini düşündüklerini ifade etmişlerdir. Allah'ın iradesinin devrede olduğu bir işte, kişinin her türlü araştırma, çaba, girişimden sonra elinden geleni yaptığını düşünmesi, sonuç olumsuz olsa bile durumun yıkıcı etkisini azaltabilmektedir (Tokpınar, 2009: 148-149). Bu açıklamaları destekler şekilde katılımcıların "azmettiğini düşünme" temasına ilişkin bazı ifadeleri şu şekildedir:

> *Çünkü ben gerekeni yaptım diyorum, Allah'ın da benim hakkımdaki hükmüne razı oluyorum* (E_11).
>
> *…ben elimden geleni yaptım fiili, soruları cevaplayacağım, bilemediğim de artık Takdir-i İlahi. Yapacak bir şey yok. Ben elimden geleni yaptım* (E_24).

4.4.3. Tevekkül Sürecinde Davranış Tepkileri

Katılımcıların tevekkül anındaki davranışlarına ait iki tema ortaya çıkmıştır. Bunlar azmetmek (f: 41) ve dua etmektir (f: 39). Bu temalar Şekil 16'da gösterilmektedir.

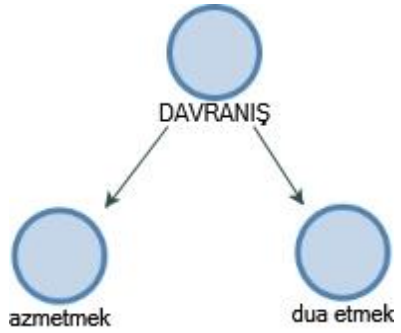

Şekil 16: Tevekkül Sürecinde Gösterilen Davranışlar

Katılımcıların tevekkül ederken aynı zamanda o konu hakkında azmettiklerini, çabaladıklarını aktardığı görülmüştür. Elinden geldiğince çalışma, uğraşma, azmetme sık karşılaşılan bir tema olmuştur. Tevekkül ile ilgili literatürde de çalışma, azmetme, çabalama sıklıkla vurgulanmakta; tevekkülün çalışma ve iş hayatını daha bereketli hale getirdiği ifade edilmektedir (Bkz. Altıntaş, 2000: 113; Dilmen, 2016: 68; Ersoy, 2006: 243; Gafarov, 2009: 47; Hatip, 2006: 147; Solmaz, 2006: 66; Tokpınar, 2009: 151; Uludağ, 2012b: 3; Yalçın, 2008: 21). Araştırmanın bulguları da tevekkül-azim ilişkisini vurgulayan görüşleri desteklemektedir. Azmetmek temasında dair bazı ifadeler şu şekildedir:

> *...üniversiteyi 4 senede bitirdim. Tek dersten bile alttan kalmadı. Öğrenciyim, çalışıyorum. 6 dersin 6'sından bütünlemeye kaldım, gece gündüz ders çalıştım ve geçtim. Ben ille de geçeceğim, ben geçemezsem şöyle böyle olur demedim, endeksleme dedim kendini. Ama ne oldu bizim sayısal biraz daha mekanikti, hep hesap kitap, zordu biraz derslerim. Bak 4 yılda bitirdim. Ben Allah'ın yardımıyla olduğuna inanıyorum* (E_13).

> *...Bu inancımın gereği diyorsunuz, böyle yapmam lazım, öğrencime güç vermem lazım, öğretmene güç vermem lazım, inanana güç vermem lazım* (E_15).

> *Ben tevekkül etmiştim ve dedim ki Allah'ım sana şükürler olsun sana sığındım ama tedbirimi aldım. Ne yaptım? Silahımı onların arayamayacak bir nokta olarak belirlediğim bir yere koydum. Ama tevekkül ederken de yani işte al bu silah benim bakın burada görün diye de gitmedim. Öyle tedbirimi aldım, yani orada bir saniye içerisinde silahımı el çabukluğuyla o ulaşamayacakları noktaya koydum ve adam aradı bulamadı. Ben de çıktım gittim* (E_19).

> *...Birlikte elimizden ne geliyorsa, şu anda ne yapmamız gerekiyorsa onu yapalım diye düşündüm* (K_25).

> *Orada baktım internetten, orada riskler var işte pıhtı atabilir, beyin ölümü bilmem ne filan bir sürü şeyler yazıyordu. Ben şimdi bu alternatif tedaviye yöneldim. Sülüktür, işte hacamattır, bilmem nedir. Buradan da sonuç alamayabilirim. Yani sonucu kötüye de gidebilir, yani böyle ölçtüm biçtim artık kafamda* (K_23).

> *Çalışıyorum, çabalıyorum, çalışmamın ve çabalamanın karşılığında Rabbimin bana bir çıkar yol gösterdiğini de gördüm, yani bunu yaşadım fiilen* (E_6).

Hiç tedaviye başvurmadan çocuğum olsun, Allah versin demek olur mu? Beş sene boyunca şeyim vardı, doktor falan filan. Ama tabii ki de hani o şeyleri yaptık, mesela ilaç kullanmamız gerekiyordu, ameliyat olmamız gerekiyordu, bir süreç atlattık o beş sene içerisinde yaptık bunları (K_3).

Katılımcıların azmetmekle birlikte, tevekkül ederken sıklıkla duaya başvurdukları görülmüştür. Tevekkül etmek ile dua etmek birbiriyle ilişkilidir, bu nedenle tevekkül ile ilgili açıklamalarda dua da ele alınır (Dilmen, 2006: 71). Dini başa çıkma sürecinde kullanılan pek çok araç olmakla birlikte, dua en çok kullanılanlarındandır (Ayten, 2012: 42). Bu gibi durumlarda dua bir ilahi müdahale talebidir (Hökelekli, 2012: 71). Dua kişinin kendisini Allah'a arz etmesi, ondan niyazda bulunmasıdır (Albayrak, 2013: 126). Dua insanla yaratıcı arasındaki bir tür özel ilişki ve iletişimdir. İnsanın sınırsız istek ve ihtiyaçları karşısında yaşadığı eksikliğin gerginliğini gidermek için dile getirilebilir. Böylece dua güçlü olana başvurma yoluyla güç kaynağı haline gelmektedir (Hökelekli, 2012: 62-69). Araştırmalarda duanın problemlerle başa çıkmada olumlu etkisi olduğu görülmüştür (Temiz, 2014). Atmaca (2011: 30) duanın yaşanan problemlerden pasif bir şekilde kaçma değil, üstesinden gelmeye yönelik bir çaba olduğunu, kişiye manevi destek sağladığını belirtmiştir. Hökelekli'nin (2012: 110-111) çalışmasında duanın türlerinden biri, tevekkül ve inabe duası olarak ele alınmıştır. Bu durumda, kendi üzerine düşeni tam anlamıyla yerine getirdikten sonra, başarıyı sağlayacak olanın Allah olduğunun düşünülmesi, ona güvenip, sonucun ona havale edilmesi, kişiye motivasyon sağlamaktadır. Tevekkül ederken gösterilen davranışlar arasında dua bulgusu, aktarılan açıklamalar tarafından desteklenmektedir.

Bir katılımcı dua etme durumunu şu şekilde ifade ermiştir: "*1 yıldır dua etmediğim kadar dua ediyorum* (E_18)". Eşinin hastane masraflarını karşılarken problem yaşayan erkek katılımcı duasını şu şekilde aktarmıştır: "*Ya Rabbi dedim "Ben hanımı, kendimi sana sigortaladım. Ya Rabbi yardım et." diye. Böyle Allah'a rücu ettim* (E_25)".

Evlenme kararını alırken dua ettiğini ifade eden kadın katılımcı o durumu şu şekilde ifade etmiştir: "*Hatta kar yağıyordu, çıkıp dua etmiştim Rabbime. Rabbim bu insan benim için hayırlısıysa onlar geldiğinde nasip et* (K_10)".

18 yaşındayken babasının yazdığı intihar mektubunu evde bulan kadın katılımcı o anları şu şekilde anlatmıştır: "*Abdest aldım, namaza durdum ondan sonra, namaz*

kılmaya başladım, işte Allah'a yalvarmaya başladım babam geri gelsin diye. Yani işte en kötü şey yani kaybetme korkusu, babamı kaybetme korkusu. Ama işte orada bile Allah'a sığınmışım, yani ilk sığınacağım hani Rabbim olmuş (K_18)".

Katılımcıların tevekkül sürecinde dua ettiklerini aktardıkları diğer bazı ifadeler aşağıda aktarılmıştır:

> *...üzülmeye başlarken bir taraftan da dua ediyorduk* (E_8).
>
> *Ya Rabbi bu senden geliyor, kolaylaştır, bana yardım et, senin rızanı kazanabileceksem* (K_25).
>
> *...abimin rahatsızlığını duyduğumdan beri bir heyecanla, bir şey ile uyanıyorum. Sanki bir haber alacağım, bir şey olacak, kötü bir şey. Hemen abdest alıp, namaz kılıp, bir Yasin bir Fetih okuyunca insanı ancak o rahatlatıyor. Dua ediyorum sürekli, Fetih sureleri okuyorum* (K_5).
>
> *Vallahi ben o anda, yani tamamen Allah'a sığınıyorum, dua ediyorum, secdeye kapanıyorum, Allah'tan yardım istiyorum* (K_7).
>
> *Ne yapacaksın, ağlayarak geçecek mi? Hayır. O an diyorsun ki Rabb'im, boş da duramam, bir şey yapmam lazım, benim şu an yapabileceğim şey dua. Dua ile çabaladığımı düşündüm yani, orada benim bir çabam vardı, o da dua diye düşündüm. Yani sürekli dua ettim, sürekli dua ettim, ama ondan sonrası için Rabb'im sana emanet, şifayı sen vereceksin, ben sana güveniyorum, sırtımı yaslıyorum, sen ne yaparsan kabulümdür dedim. O şekilde öyle yani, öyle hissettim, öyle dua ettim, hep öyle dua et ettim* (K_9).

Katılımcıların tevekkül ederken gösterdikleri ümit etme, sabretme, cesur olma gibi duygusal; dua etme, çabalama gibi davranışsal tepkiler; anlamlandırma, Allah'ın yaratma gücünü düşünme gibi düşünceler içinde bulundukları duruma ilişkin aktif olduklarını gösteren bulgulardır. Katılımcılar bu tepkilerle içinde bulundukları olayın/durumun oluş sürecine katılarak, ona etki etmeye çalışmaktadırlar. Bu sayede pasif bir duruştan ziyade, sürece dahil olma söz konusudur.

5. TEVEKKÜL YÖNELİMİNİN SONUÇLARINA İLİŞKİN BULGULAR ve YORUM

Araştırmanın temel amaçlarından birisi tevekkül etmenin psikolojik sonuçlarını ortaya koymaktır. Bu amaçla katılımcılara "*Tevekkül edince nasıl hissediyorsunuz, kendi yaşantınızdan örnek verebilir misiniz?, Tevekkül etmek davranışlarınızı etkiler mi, Kendi yaşantınızdan örnek verebilir misiniz?, Tevekkül ediyor olmak sizin kişiliğinizi*

nasıl etkilemiştir, nasıl bir insan olmanıza yol açmıştır?, Tevekkül etmek insanlarla olan ilişkilerinizi etkiler mi?" gibi sorular sorulmuştur. Bu sorulara verilen yanıtların dışında katılımcıların görüşme boyunca kendi hayatlarından verdikleri örnekler üzerinden bu başlığa ait kodlamalar yapılmıştır.

Tevekkül yöneliminin sonuçları duygu, düşünce ve davranış olarak 3 temel kategoride ele alınmış ve bu kategorilere bağlı 16 tema ortaya çıkmıştır. Bu kategori ve temalar Şekil 17'de gösterilmiştir.

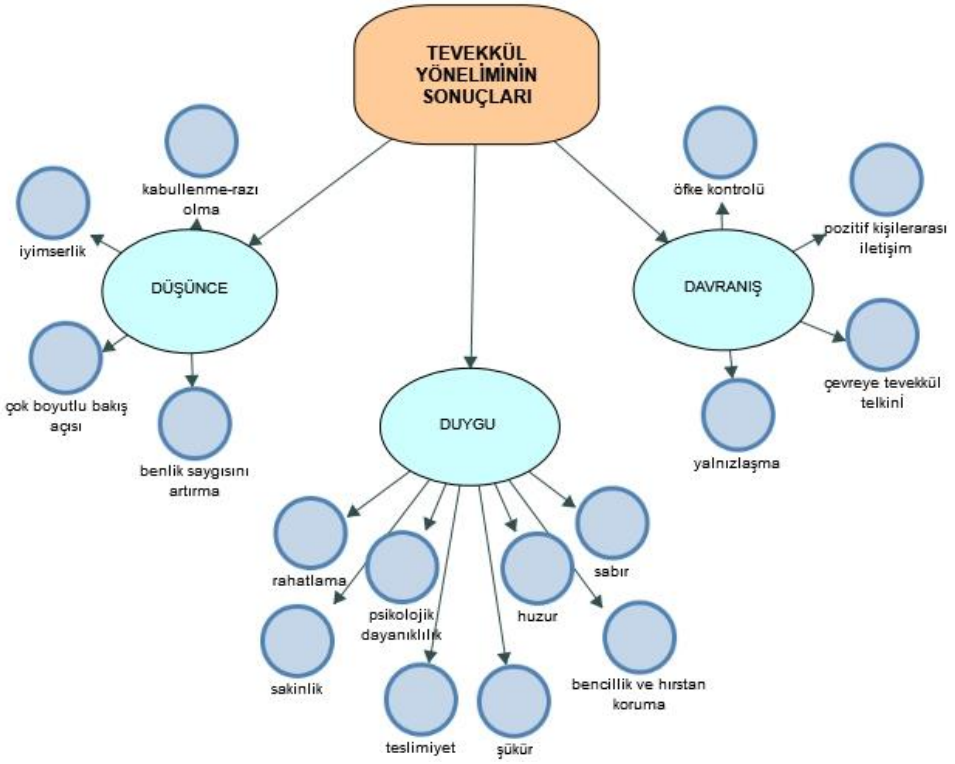

Şekil 17: Tevekkül Yöneliminin Sonuçları

Tevekkül yönelimin sonuçlarında ortaya çıkan temalar sıklığına göre sırasıyla rahatlama (f: 80), psikolojik dayanıklılık (f: 40), huzur (f: 36), kabullenme-razı olma (f: 28), öfke kontrolü (f: 16), pozitif kişilerarası iletişim (f: 15), sabır (f: 14), iyimserlik (f: 13), sakinlik (f: 11), teslimiyet (f: 10), çok boyutlu bakış açısı (f: 6), bencillik ve hırstan koruma (f: 6), çevreye tevekkül telkini (f: 6), benlik saygısını artırma (f: 5) ve yalnızlaşmadır (f: 4). Tevekkül yönelimin sonuçlarına dair ortaya çıkan temaların sıklığı Tablo 14'te gösterilmiştir.

Tablo 14: Tevekkül Yöneliminin Sonuçları

Kategoriler	Temalar	f
Duygu	Rahatlama	80
	Psikolojik dayanıklılık	40
	Huzur	36
	Sabır	14
	Sakinlik	11
	Teslimiyet	10
	Bencillik ve hırstan koruma	6
	Şükür	5
Düşünce	Kabullenme-Razı olma	28
	İyimserlik	13
	Çok boyutlu bakış açısı	6
	Benlik saygısını artırma	5
Davranış	Öfke kontrolü	16
	Pozitif kişilerarası iletişim	15
	Çevreye tevekkül telkini	6
	Yalnızlaşma	4

Tablo 14 incelendiğinde tevekkül yönelimin sonuçlarının en fazla duygu kategorisinde etkin olduğu görülmektedir. Bu kategoride hem ortaya çıkan tema sayısı, hem de temaların sıklığı düşünce ve davranış kategorilerine oranla daha fazladır. Tevekkül bir kalp eylemi olarak ele alınmaktadır (Kuşeyri, 2016: 249). Böyle olunca tevekkülün en büyük etkisi ruhlar üzerinde olmakta, ruhta bir yatışma gerçekleştirdiği ifade edilmektedir (Gedük, 2015: 207). Araştırmada bulguları bu açıklamaları desteklemekte, tevekkülün etkilerinin daha çok duygular üzerinde olduğu görülmektedir.

5.4. Tevekkül Sonucunda Oluşan Duygular

Tevekkül edince oluşan duygulara dair 8 farklı tema ortaya çıkmıştır. Bu temalardan ön plana çıkanlar rahatlama, psikolojik dayanıklılık ve huzurdur. Tevekkül edince oluşan duygular Şekil 18'de gösterilmiştir.

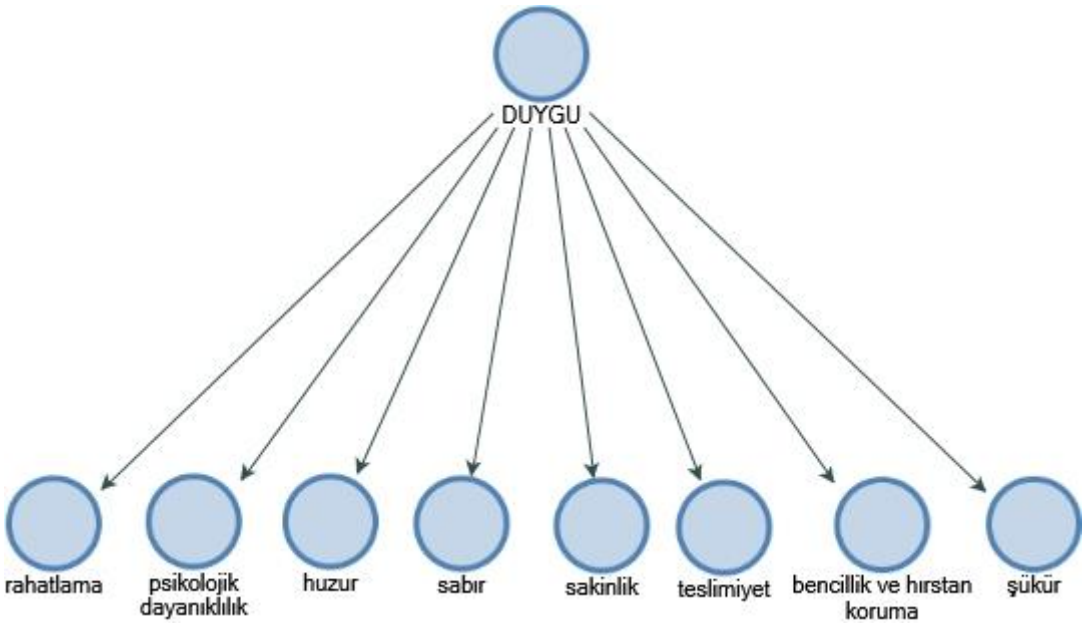

Şekil 18: Tevekkül Sonucunda Oluşan Duygular

Rahatlama temasında katılımcıların kaygılarının, streslerinin azaldığına, rahatladıklarına, ferahladıklarına dair ifadeleri yer almaktadır. Katılımcıların rahatlama temasına ilişkin ifadelerinden bazıları aşağıda aktarılmıştır.

> *...ben de inanılmaz bir rahatlama....Ondan sonra bütün sıkıntıların gittiğini ben gördüm* (E_12).
>
> *Rahatlıyorum. Yani rahatım hiçbir şeyden şikâyet etmiyorum hiç. Mesela bu tip hastalarda diyelim bayan hastası var. 2 tane 3 tane kızı var. Onlar hastaya bakıyorlar, nöbet koyuyorlar. Nöbet ile bakıyorlar veya oğlu var veya gelini var bakamıyorlar ama ben çok da rahatım. Hatta gelen doktorlar bana ara vermen lazım, 3-5 gün ara vermen lazım, sana da bir ilaç vermemiz lazım, biraz kafanı dinlemen lazım dediler. İhtiyaç hissetmedim. (...) Bu olduğu zaman rahatlıyoruz ve yıkılmıyoruz* (E_15).
>
> *Kendimi daha ferah hissediyorum. Hakiki, samimi yalvardığım zaman içim ferahlanıyor. Çünkü kalp Allah'ın, o sıkıntı ne oluyor sıkıntı kalbe geliyor. Kalp nedir? Allah'ın zikri ile mutmain oluyor diyor ya, Allah'ı hakiki olarak düşünüp ondan yardım istediğin zaman ister istemez Allah'ın rahmeti kalbine yağıyor, kalbine geldiği zaman açılıyorsun. Hafifliyorsun yani açıkçası o* (E_20).
>
> *Gerçekten tüm hücrelerimle sığındım ve arkasından gelen çok büyük bir ferahlık... İster istemez bir rahatlık oluyor. O rahatlığa kavuşmuş oluyorsunuz* (K_22).
>
> *Çok maddi sıkıntılarımız olmakla beraber, inanın o sıkıntıları çok rahat atlatıyorsun yani. İşte bu tevekkülün verdiği bir şey yani, rahatlık* (E_25).

Daha rahat daha rahatım. Yani daha rahat bi hayat. Yoksa sıkıntıya düşer diye düşünüyorum insan (E_4).

Tevekkül bende rahatlık oluşturuyor, rahatlık diyebiliriz (E_6).

Rahatlıyorum, tabii ki çok rahatlıyorum (K_15).

Rahat hissediyorum, rahatlama, daha mutlu hissediyorum. Mesela kızım sınava girdi şimdi, Allah'ın izniyle olur dedim. Çocuğuma çalışsın dedim. Sanki işler de hep rast gitti, düzenleniverdi (K_2).

Rahatlıyorum tabi ki. Allah bu olanları görüyor (K_11).

Yani daha iyi hissediyorum. O zaman kendimi daha rahatlamış hissediyorum (K_3).

...rahatlatıyor, rahatlatıyor. Çünkü ben elimden gelen budur diye düşünüyorum yani ve dua ediyorum. Rabbim çok merhametli. Onun merhametine sığınıyorum. Bu duygu beni rahatlatıyor ve hani onun beni bırakmayacağına inanıyorum (K_25).

Birey, kendi olanaklarıyla üstesinden gelemeyeceği bir durum ile karşılaştığında, bu durumu kontrol edemediği için yoğun bir stres yaşar. Kontrol edilemeyen olaylar kişide stres oluşturur. Ancak araştırmalarda, olayın kendisinin üzerinde, yüce bir yaratıcı tarafından kontrol edildiğine inanılınca rahatlama hissedildiği dile getirilmektedir. Benzer şekilde dinin sıkıntılı zamanlarda manevi teselli sunmasının kişilerin yaşadıkları kaygı ve stres düzeyini azalttığı belirtilmektedir. Bu sayede birey, stres yaratan olaylar sonrasında rahatlık hissetmektedir (Salim, 2017: 57). Tevekküle eşlik eden davranışlardan olan dua sayesinde de kişilerin rahatladıkları ifade edilmektedir (Salim, 2017: 59). Tevekkül hayatı tek güne indirip, yarınların endişesinden kurtulma olarak değerlendirilebilmektedir (Sarıkaya, Şeren, 2007: 85). Tevekkül geleceğe yönelik endişeleri azaltarak kişinin rahatlamasına etki etmektedir. Araştırmanın bulgusu olan "rahatlama", tevekküle yönelik yapılan bu teorik açıklamalar tarafından desteklenmektedir.

Psikolojik dayanıklılık temasında katılımcıların tevekkül etmenin kendilerine güç verdiğine; intihar girişimi, depresyon başta olmak üzere ruhsal bozukluklardan koruduğuna dair ifadeleri yer almaktadır. Pozitif psikolojinin bir kavramı olarak psikolojik dayanıklılık, zorlu yaşam olayları karşısında kişinin kendisini toparlama gücü, bu zorlukların üstesinden başarılı biçimde gelme kabiliyeti olarak tanımlanmaktadır. Son yıllarda göze çarpan kavramlardan birisidir (Akyüz, 2017: 5;

Oflas, 2017: 41). Türkçeye yılmazlık (Öğülmüş, 2001; Gürgan, 2006), psikolojik sağlamlık (Gizir, 2007; Sağlam, 2012), kendini toparlama gücü (Terzi, 2006) ve psikolojik dayanıklılık (Koç-Yıldırım, 2014; Gökçen, 2015) gibi çeşitli adlarla çevrilmiş olmasına rağmen üzerinde en uzlaşılan kavram olarak psikolojik dayanıklılık belirlenmiştir (Basım, Çetin, 2011).

Bireyin önemli stres faktörlerine karşın bunlara uyum sağlayabilmesi, olumlu sonuçlara ulaşabilmesi, stres oluşturan önemli durumlar karşısında fiziksel ya da ruhsal rahatsızlık yaşamaması olarak da ifade edilebilmektedir (Oflas, 2017: 41-42). Araştırmalar dini başa çıkmanın psikolojik dayanıklılık ve yaşam doyumu üzerinde etkili olduğunu göstermektedir (Batan, 2016). Psikolojik dayanıklılık ile din ilişkisi değerlendirilirken genellikle tevekkül, affetme, sabır, şükür, umut gibi kavramlara atıf yapılmaktadır (Ayten, 2014: 96-103; Batan, 2016: 64). Tevekkül eden kişiler herhangi bir başarısızlık durumunda olayların gerçek failinin Allah olduğu inancıyla yıkılmaz (Demir, 2013: 107); problemlerini çözmek için güçlerinin yettiğini yapar, sonrasını ise Allaha bırakarak tevekkül ederler. Bu sayede, kader inancıyla da ilişkili olarak zor durumlarda psikolojik olarak daha az sıkıntı yaşanır (Cufta, 2014: 89). "*İnsanların en güçlüsü ve en sağlamı olmak isteyen kimse, Allah'a tevekkül etsin* (Hakim, 2013: 300)" hadisi; "*Demek ki, gerçekten zorlukla beraber kolaylık vardır* (İnşirah, 94/5)" ayeti bu durumlara işaret etmektedir. İslam dininin tevekkül, kanaat gibi kavramlarla itidali tavsiye etmesi, intiharı yasaklaması gibi özellikleri sayesinde depresyon ve benzeri pek çok psikolojik rahatsızlığa karşı koruyucu olduğu dile getirilir (Cengil, 2003: 139). Araştırmadan elde dilen bulgular bu açıklamaları desteklemekte, tevekkülün kişilerin psikolojik dayanıklılıklarını artırdığı görülmektedir.

Tevekkül etme ile intihar ilişkisi kuran bazı katılımcıları ifadeleri şu şekildedir: "*Eğer tevekkül etmeseydim intihar edebilirdim, sabrettim* (K_3)", "*İnsan negatif düşünürse tevekkül etmez intihara kadar gider* (E_8)", "*Bunalıma girerler, intihar olur* (K_10)".

Tevekkül etme ile depresyon ilişkisi kuran bazı katılımcıları ifadeleri şu şekildedir: "*Mesela ben bazı şeyler yaşadım. Sırf inancımdan kendimi bırakmadım. Bende çoğu zaman psikoloğa gidip antidepresan yazdılar ama almadım. Ben bu ilacı içmeyeceğim dedim. Kendim atlatmaya çalışacağım dedim. Sağlam durmaya çalıştım*

(K_12)", *"…insanı buhranlıktan, sıkıntıdan kurtarıyor. Allah'ın vekil sıfatına, yani Allah'a vekalet veriyorsun. Vekil sıfatına şirk koşmuyorsun, başka bir şerik aramıyorsun. Yani bir elin yağda bir elin balda oluyor tabiri caizse. Yani o yönden bir sıkıntı buhran çekmiyorsun* (E_25)", "*Yani etrafınızda bir çok biliyorsunuz hekim olduğunuz için gözlemliyorsunuz anksiyete ve depresyonla ilgili ilaçlar çok yaygın. Gittikçe kullanımları da artıyor ama tevekkül sahibi bir insanın, mutlak güç sahibi Allah'ın elinde, kudretinde her şeyin yürüdüğünü, kendisinin de bunun bir parçası olduğunu ve bu takdirinden dolayı onu yargılayamayacağını, teslim olması gerektiğini bilmesi ve bu duygularla hareket etmesi bir manevi güçtür. İnanılmaz bir güçtür, anlatılamaz bir güçtür. Hayatta kalmak, direnmek, mücadele etmek ve bu mücadele sırasında herkes bunları yapıyor belki ama çığırından çıkmamak, tevekkül oluyor bu* (E_5)", *"…gerçek anlamda tevekkül eden bir insan herhalde depresyona girmez diye düşünüyorum. Siz psikologsunuz daha iyi bilirsiniz, sizin yanınıza bunu konuşarak belki yanlış olur ama muhakkak belki başka bir ruhsal rahatsızlığı yoksa ya da sırf dünyalık sıkıntılar yüzünden herhalde depresyona girmez diye düşünüyorum. İnsanı çok rahatlatıcı bir mekanizma. Her şeyin sonucunu Allah'tan beklediğin için hayatta her şeyini kolaylaştırır, hareketlerini de insan ilişkilerini de… Nedir o yüzden hani daha zor şeye girersin sıkıntıya, depresyona. Artık ne derseniz yani buna insanın hayatına büyük ölçüde kolaylaştırır* (K_21)", "*Evet daha sakin olunuyor. Mesela depresyona girmiyor yani* (K_2)", "*O zaman biz de "hasbinallahü ve ni'mel vekil." dedik. Aldırmayalım, böyle bir şey olmasın. Hakikaten çok güzel bir çocuktu. Beyni dışarıda mı, beyin gelişmemiş. Ya işte, "hasbinallahu ve ni'mel vekil" imdadımıza yetişti. İnan bak, Mümin için el-Vekil olan Allah'a güvenmek… Yani o insanı bu sıkıntılardan, buhranlardan çıkarıyor inanın yani* (E_25)".

Bazı katılımcılar tevekkül etmenin onlara güç verdiğini ifade etmişlerdir. Bu konu ile ilgili bazı katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

> *…Yıkılmıyorsunuz olumsuz şeyler karşısında yıkılmıyorsunuz, dik durabiliyorsunuz, sarsılmıyorsunuz Elhamdülillah. Psikolojik yorgunluk yok… Tevekkül bugünkü insanımızın en büyük ilacı. Tevekkül etmeyen ne yapar yıkılır yani. Geçen birisiyle karşılaştım hastanede bir arkadaş. … hastanesinin önünde. Nasılsın hacı abi dedim, "yıkıldım, ölüyüm, gezemiyorum, gidemiyorum, yıkıldım, vah oldum, perişan oldum"... İşte onun tevekkül zayıflığı hastalığını bir kat daha arttırıyor* (E_15).

…Güç olabilir. Yenilmezlik gibi bir şey. Yani çünkü bu dünyada yenilsen de öbür dünyada yenilmemiş oluyorsun. Bence hani dediğim gibi uzun vadeli. Ben burada düşsem de dediğim gibi, ben… Karım benim çocuğumu da alsa, malımı mülkümü de olsa, her şeyimi de alsa, ben yine Allah'ım ben senin yanındayım demeye devam ediyorum. Çünkü doğru olduğu için (E_18).

Çünkü rabbimi yanıma alıyorum. O var, onun yanındayım, o bana güç verir. Tevekkülün farklı bir yönü dimi. Güç veriyor, kuvvet veriyor insana tevekkül (K_8).

Güçlendiriyor seni. Bir daha çok böyle basit şeyler de mutsuz olmamasını sağlıyor. Yani ben o yaşadıklarımdan sonra, yani ne gerek var da, küçük şeyleri mutsuz oluyoruz ki. Küçücük küçücük dertleri niye dert ediyoruz ki? (K_9)

Ben tevekkülün İnsan-ı Kamil'e götüren bir yol olduğunu düşünüyorum. Yani gerçekten insan kalbinde hastalıklar var. Çeşitli hastalıklar var. Haset hastalığı, riya hastalığı, kendini beğenme hastalığı ve buna benzer bir sürü hastalık var. İşte bu hastalıklardan insanı ne kadar çok yenebilirse o kadar insan olur. Yani kalbindeki kötülükleri, hastalıkları ne kadar yok edebilirse kalbinden, insanın hayatı o kadar insan olarak bakabilir. İnsan hayatı o kadar Allah'a yakın olabilir (E_2).

Katılımcılar tevekkül etmenin onları daha mutlu, huzurlu, dingin yaptığını ifade etmişlerdir. Huzur temasına dair bazı katılımcıların aktarımları şu şekildedir:

Ondan sonra Allah'a güvenmem gerektiğini hissettiğimde, ben sana güvenmeliyim Rabbim, çünkü ben senden böyle istiyordum, böyle bir şey gönderdin bana. Güvenmeliyim, iyi olacak inşallah diye düşündüm, kalbime öyle bir huzur getirdi (K_9).

Huzurlu hissediyorum (K_19).

…daha mutlu hissettiriyor bir kere (K_23).

Mutluluk. Mutlu oluyorum, ben mutlu oluyorum (K_6).

Eğer ben o anda Allah'a sığınırsam o zaman çok huzur duyuyorum (K_7).

…böyle bana bir huzur geliyor, rahatlıyorum (K_9).

Allaha sen böyle bir teslimiyette bulunduğun zaman bu huzurdur. Bunları sağlıyor. Yani evet daha huzurlu, dingin, telaşsız bir insan olur insan tevekkül ettiğinde (E_16).

İnsana haz veriyor. İnsanı mutlu ediyor. Yani mutluluk sadece bir şeye ulaşayım denilen bir duygu değil. Sen bütün imkanlarını yapmışsın. İsyan

etmiyorsun. Orada sonucu Allah'a bırakıyorsun. Oluruna bırakıyorsun. O da insana bir mutluluk veriyor. Yapacak bir şey yok çünkü (E_2).

…daha çok huzur. İç huzur. Çünkü ucu Allah'a dayanıyor. Biz biliyoruz ki dua edip tevekkül ettiğimizde Allah bizim için hayırlısını verecek. Bu dünyada olmasa bile öbür dünyada verecek ya da takdirin neticesinde olan da bizim için hayır olacak düşüncesi, insana bu işle ilgili huzur veriyor (E_8).

Huzur ya huzurdur... Yani huzur neden? Kalpte bazen yüreğimizde kasvet hissederiz değil mi? İşte o kasvetin oluşması, oluşmaması o yaşadığımız hadiselerdeki mütevekkil davranışlarımızla çok doğru orantılı. Değilse Allah ondan razı olmadığı için kalpte bir kasvet oluşuyor, sıkışıyor, kalp bir huzursuz. İçim daraldı diyorsunuz. Canım sıkıldı diyorsunuz. Huzursuzum diyorsunuz. Bir yere sığamıyorum diyorsunuz. Bunu ifade ederken bu tür şeylerle öbür türlü diyorsun ki yok önüne bakıyorsun, önünde ne varsa devam ediyorsun (K_14).

Tevekkülle ilgili literatürde de araştırma bulgusuyla tutarlı olarak, tevekkülün kişiyi daha huzurlu yapacağı vurgulanmaktadır. İbrahim Hakkı'ya (2003: 445) göre musibetler karşısında tevekkül, teslimiyet, sabır ve rızayı uygulayanlar, hem manevî hem de sosyal gelişim açısından ilerleme kaydedecekler, bu sayede tam anlamıyla gönül huzuruna kavuşacaklardır. Tevekkül sayesinde kişinin sırtından büyük bir yük kalkmaktadır. Bu durumda kişinin moral ve motivasyonu daha yüksek olmakta, daha huzurlu bir hayat yaşamaktadır. Acet (2009: 95) tarafından tevekkül ve teslimiyet bir zırh gibi ele alınmış, başa gelen olaylarda bu yönelimlerin kişiyi hem daha kuvvetli hem de daha huzurlu yapacağını söylemiştir.

43 yaşında, ev hanımı katılımcı tevekkülün onu daha sabırlı yaptığını ifade etmiştir. Sabır temasına ait ifade şu şekildedir: "*…sakin bir kişiyim zaten normalde. Öyle sinirli stresli birisi değilimdir ama arkadaşlar falan der yani, sen böyle her şeye tevekkül ediyorsun, her şeye sabırlısın diye. Öyle söyleyen arkadaşlarım olmuştur, olur yani. Öyle daha sabırlı yapmıştır beni belki* (K_19)". Sakinlik temasına dair 44 yaşında ev hanımı katılımcı *"…daha sakin olmamı sağlıyor diyebilirim ve öbür türlü insan daha gergin sürekli sorunlarla başa çıkamamanın verdiği yorgunluk, bitkinlik ama tevekkül sahibi olduğunda teslimiyet sahibi olduğunda daha sakin bir kişiliğim oluyor. Daha pozitif bir kişiliğin oluyor, insanlara daha faydalı olabiliyorsun belki de* (K_21)" demiştir.

Tevekkülün duygusal sonuçlarına dair ortaya çıkan temalardan birisi de teslimiyettir. "*Aklınla, beyninle teslim olmak. Teslimiyet* (K_10)" ifadesi bu temayı desteklemektedir. Bir diğer tema bencillik ve hırstan korumadır. 44 yaşında ticaretle uğraşan katılımcının "*tevekkül etmesi tabi ki insanı ilişki bakımdan bencillik etmekten kurtarır. Ben olmaktan kurtarır* (E_8)" ifadesi bencillik ve hırstan koruma bulgusunu desteklemektedir. Tevekkülün duygusal sonuçlarından birisi olarak şükür temasında 51 yaşında erkek katılımcının ifadesi şu şekildedir: "*Yani bu şekilde hayat devam ediyo. İşte şu kadar maaşla devam ediyo, işte arabam bu kadarlık, devam ediyo daha iyisi olamıyor. Buna şükür diyosun ya. İşte onun adı tevekkül. Buna şükür olmayanlar da var* (E_4)".

5.2. Tevekkül Sonucunda Oluşan Düşünceler

Tevekkül edince oluşan düşüncelerde dört farklı tema ortaya çıkmıştır. Bu temalardan ön plana çıkanlar kabullenme-razı olma ve iyimserliktir. Tevekkülün sonucunda ortaya çıkan düşünceler Şekil 19'da gösterilmiştir.

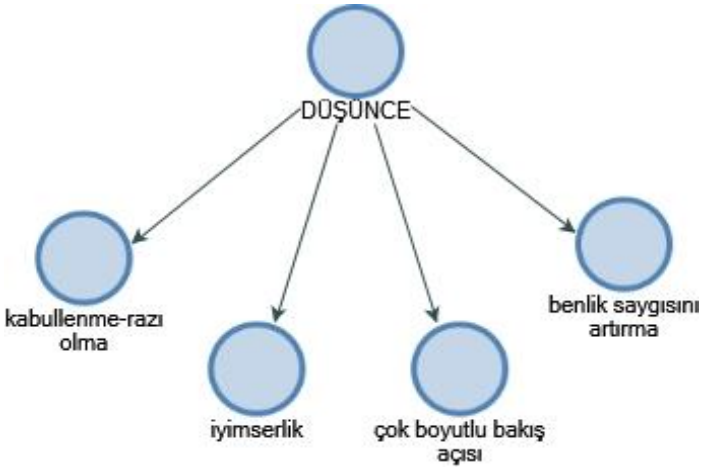

Şekil 19: Tevekkül Sonucunda Oluşan Düşünceler

Katılımcıların kendi deneyimlerinden çıkarımlarla kabullenme-razı olma temasına dair bazı ifadeleri aşağıda aktarılmıştır.

> *Hali kabullenme normalde, hali kabullenme. Ama işte şu anda ben müdür olabilir miydim? Olabilirdim. Ne biliyim işte bu kurumun müdürü olabilir miydim? Olabilirdim. Çünkü o da üniversite mezunu. Hali kabullenme gibi geliyor bana* (E_4).
>
> *...ya dedim yaşanması gerekiyormuş demek ki bunların, hani yaşamamız gerekiyormuş. Bu da bizim böyle evlatla imtihan çok zordur derler ya,*

Rabbim bize bunu gösterecek diye düşündüm. Yani yaşamamız gerekiyormuş (K_18).

...benim annem ameliyat oldu. Ameliyat başarısız geçti. Tabii onun haberi yoktu olmadığından. Mesela hep iyisinden söyledik, iyi olacaksın, iyi olacaksın diye. Sonra kaybettik ama o an tabi çok kötü oluyor tabi (ağlıyor). İyi olacak diye gidiyorsun, o kadar uğraşıyorsun ama Rabbim daha uygun görüyor. Tevekkül ettik, Rabbimden gelene razıyız dedik, o kadar ömrü varmış dedik (K_19).

Bir dönem babama çok öfkeliydim ben. Ablam biraz daha şeydi. Bir tek ailede o biraz ilgileniyordu, şey yapıyordu falan. Ben daha çok öfkeliydim, evlenirken sahip çıkmadı bilmem ne filan gibi konularda kin besliyordum gibi. Ama sonra baktım ki, şey fark ettiğim bir an oldu. Yani bunu değiştiremeyeceğiz biz, yani babamı değiştiremeyeceğiz. Huyunu ne yaparsak yapalım, konuşmaya da çalışsak o şey değişmeyecek. Onu olduğu gibi kabul edersem yani o zaman daha doğru davranmış olacağını fark ettim. Ya gerçekten olduğu gibi kabul ettikten sonra artık öfke duymamaya ve şey duymaya başladım. Çünkü her şekilde imtihan oluyoruz. Yani babamızla da, annemizle de, işte etrafımızdaki insanlarla da, başımıza gelen olaylarla da. Yani her şeyi olduğu gibi kabullenip üzerimize düşeni yaptıktan sonra, kabullendiğimiz zaman yani gelene razı olmak (K_23).

...bu benim hakkımda hayırlı oldu. Çünkü ben sonradan, bu ağır ameliyattan sonra belim de bir problem çıksaydı asla kabul edemeyecektim. Bu ikisi bir arada Allah'ın bana bir mükâfatı (K_24).

Rıza sözlükte, kabullenme, memnun olma, bir şeyi itiraz etmeyerek kabul etme anlamlarına gelmektedir. Tevekkül ile rıza arasındaki ilişkiye dikkat çeken alimler tevekkülün meyvesi rızadır demişlerdir. İşlerini Allah'a havale eden ve onun kendisi hakkındaki takdirine rıza gösteren kişi tevekkülün hakikatine ermiş olarak değerlendirilir (Bilgen, 2006: 486-488). Hasan-ı Basri, Fudayl b. Iyad, İbn Mesruk tevekkülü başa gelene rıza olarak açıklamışlardır. Ebu Ali Dekkak'a göre rıza musibetin vermiş olduğu acıyı hissetmemek derecesindeki kayıtsızlık değil, Allah'ın hüküm ve takdirine itiraz etmemektir (Kuşeyri, 2016: 276). Gazali kazaya rıza göstermeyi muhabbet ve sevginin meyvesi olarak değerlendirmiş; fakat rızanın hakikat ve mahiyetinin derin olduğunu, çoğunluğun rızayı insanın arzu etmediği şeye rıza gösterebilmesinin mümkün olmadığını iddia ettiğini söylemektedir. Ona göre insanın arzu etmediği bir şeye rıza göstermesi iki sebepten dolayı mümkündür. Birincisi sevgi sebebiyle duyulan acılar iptal olur. Çünkü kalp olabildiğince bir düşünceye daldığı vakit, başka şeylerden haberi olmaz. İkincisi ise acıyı duyduğu halde, elde edeceği kar

için buna katlanabilir. Örneğin başına bir musibet geldiği zaman, alacağı mükâfatı düşünerek buna razı olur, sevinir, Allah'a şükreder. Bununla birlikte ince bir ayrım vardır. Razı olmak adına duayı terk etmek veya isyana susmak rızadan değildir (Gazali 2014: 617-625). Tevekkülle ilişkili olan kader inancı Allah'ın takdirine rıza göstermeyi içermektedir. Bu haliyle önemli psikoterapatik işlevselliği olan bir olgu olarak ele alınmaktadır. Kader inancı stresli ve kaygılı durumlarda olayları kabullenme ve çözmeyi desteklemektedir (Cengil, 2003:140; Karakaş, Koç, 2014: 584).

Kabullenme, bilişsel davranışçı terapilerin üçüncü dalgası olarak anılan farkındalık ve kabullenme temelli terapilerde ele alınmaktadır. Bu yöntemde kabullenme yoluyla, kişiyi içsel olarak sıkıntıya sokan duygu ve düşünceler bastırılmak ya da onlardan kaçınmak yerine, bu duygu ve düşüncelere yaklaşılmaya çalışılır. Çünkü düşünce ya da duyguların yok edilmesi mümkün değildir, hatta bunları batırmaya ya da yok etmeye çalışmak kişiye daha fazla zarar verebilir (Demir, 2014: 21). Demir (2015: 77) tarafından yaşları 18 - 41 arasında değişen 21 görme engelliye 10 oturumluk bilinçli farkındalık temelli bilişsel terapi programı uygulanmıştır. Araştırmanın bulguları katılımcıların depresyon düzeylerinin anlamlı düzeyde azaldığını göstermektedir. Demir (2017: 98) tarafından yapılan bir diğer çalışmada farkındalık temelli yaklaşımın öğrencilerin kaygı düzeylerini düşürdüğü görülmüştür. Razı olmak ile ilgili aktarılanlar değerlendirildiğinde, araştırma bulgularından birisi olan tevekkülün sonucu olarak kabullenme, itikadi bir olgu olmasının yanı sıra kişinin psikolojik dünyasına da etki eden bir durumdur.

Bazı katılımcılar tevekkül etmenin olaylara daha pozitif bakmalarını sağladığını, daha iyimser olduklarını ifade etmişlerdir. 59 yaşında, eğitimci erkek katılımcı çevresinde problem çözen birisi olarak algılandığını ifade etmiş ve bu durumu tevekkülle ilişkilendirmiştir: "*...kendimi sabırsız bir insan olarak bildiğim halde, etraftaki insanların "hayır, olaylara daha pozitif bakıyorsun" demeleri galiba bundan. Tevekkül ediyorsun, ondan sonra da rahatlıyorsun. Çevremdeki insanlar da beni problemleri çözen, problemlere güzel yaklaşan biri olarak bilirler* (E_3)". 48 yaşında başka bir erkek katılımcı da bu bulguyu destekleyen bir şekilde "*tevekkül eden bir insanla yaşadığını her zaman seni motive eder yani* (E_13)" demiştir.

47 yaşındaki kadın katılımcı tevekkül etmenin çözüm odaklı bir bakış açısı geliştirdiğini ifade etmiştir: "*Tabi ki tevekkül ediyorsun, sabrediyorsun, sorun aramıyorsun, çözüm odaklısın hep sorun odaklı değil* (K_11)". 46 yaşında ev hanımı diğer katılımcının "*daha anlayışlı, daha iyimser olduğumu düşünüyorum* (K_12)" ifadesi de iyimser olma temasına örnektir. Tevekküle eşlik eden, tevekkül ediyorken gösterilen düşünsel tepkilerden olan hayra yorma, anlamlandırma süreçlerinin sonucu olarak tevekkül eden kişiler olaylara daha iyimser yaklaşmaktadırlar.

Bazı katılımcılar tevekkül etmenin çok boyutlu bakış açısı geliştirdiğini, olayları daha geniş değerlendirmeyi sağladığını ifade etmişlerdir. Tevekkülün sunduğu anlamlandırma araçları sayesinde kişilerin bakış açılarını geliştirmeye, olayları olduğundan daha geniş değerlendirmeye katkı sağladığı görülmektedir. Çok boyutlu bakış açısı temasına dair bazı ifadeler aşağıda aktarılmıştır.

Daha böyle kucaklayıcı bakar (E_17).

…nasıl diyelim, olaylara daha böyle bütüncül bakar (E_3).

Bence tevekkül sahibi bir insan bütün olaylarda ailesi ile ilgili olsun toplumsal olsun bütün olaylarda kendini hiçbir şekilde kaybetmez, ufku geniş olur, bakış açısı dar olmaz geniş olur, olayları daha iyi okur böyle düşünüyorum. Tevekkül sahibi insanlar da bunlar daha çoktur (K_11).

Bakış açısı daha farklı oluyor. Yani daha detaylı bakmak demeyeyim de buna, daha geniş perspektiften bakabilmek hayat. Olumlu olumsuz her yönüyle yani (K_17).

Katılımcılardan bazılarının ifadelerinde, tevekkül etmelerinin benlik saygılarını artırıcı düşünce geliştirdiği görülmüştür. Trajik olaylar kişinin benlik değerine zarar verebilmekte, bu durumlarla kişinin yaptığı olumlu yüklemelerle benlik algısını tekrar pozitif hale getirebilmektedir (Arkonaç, 1998: 143). 43 yaşında kadın katılımcının benlik saygısını artırıcı düşüncesi şu şekildedir: "*O zaman çok hastaydım, eşimle problemlerim vardı, abim ölmüştü falan… Sonra ben bir yerde dergi miydi neydi bilmiyorum, orada diyordu ki işte sıkıntıya düştüğünüz zaman, Hz Meryem'den örnek veriyordu, sıkıntıya düştüğünüz zaman şunu söyleyin: "Ben onun kadar sıkıntıda değilim" diyordu. Sabırla ilgili bir makaleydi. Sonra, yıllar sonra bir gün moralim bozuk olduğu zaman bir arkadaş çıktı, aynısını söyledi bana, orada okuduğumuzun aynısını. Bu benim için bir rastlantı değil, adım da Meryem. Mesela onu söyledim*

kendime. Bu benim için bir rastlantı olamaz, Allah'ü Teala bir şeyleri karşıma çıkarıyor, onu örnek veriyor ve de ben rastgele yaşamıyorum yani. Yani demek ki ben önemli birisiyim Allah'ın yanında, benim farkında olduğunu bana gösteriyor, yani Allah benim farkımda (K_3)".

5.3. Tevekkül Sonucunda Oluşan Davranışlar

Tevekkül edince oluşan davranışlar kategorisinde dört farklı tema ortaya çıkmıştır. Bunlardan ön plana çıkanlar öfke kontrolü ve pozitif kişilerarası iletişimdir. Tevekkül sonucunda oluşan davranışlar Şekil 20'de gösterilmiştir.

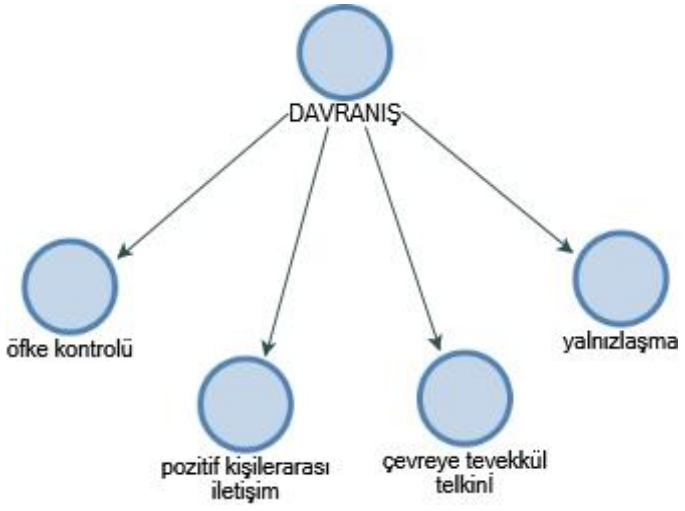

Şekil 20: Tevekkül Sonucunda Oluşan Davranışlar

Katılımcılar tevekkül ettikleri durumlarda öfkelerini kontrol edebildiklerini, daha az sinirlendiklerini belirtmişlerdir. Öfke kontrolü ve affetme yakından ilişkilidir. Affetme, bireyin hata yaptığını düşündüğü kişiye karşı hissettiği öfke, kızgınlık ve intikam alma gibi olumsuz duygulardan kendi isteğiyle vazgeçmesi olarak tanımlanır (Şahin, 2013: 4). Affetme bu açıdan kişinin ruhsal dünyasını desteklemektedir. Bu durumun fark edilmesiyle birlikte, affetme terapilerde kullanılmaya başlanmıştır. Affetme terapilerinde, öfke ve intikamdan vazgeçme becerisi kazandırılmaktadır. Bilişsel yaklaşımda öfkeyi kontrol edebilmek için, bireylerin kendi bakış açılarına alternatif farklı bakış açılarının da olabileceğini görmeleri, bu sayede öfkeye sebep olan yıkıcı düşüncelerini değiştirmeleri hedeflenmektedir (Erözkan: 2006: 57).

İnanç sitemleri öfkeden vazgeçmeyi, affetmeyi bir erdem olarak ele alıp, teşvik etmişlerdir. Din, belirli standartlar sağlayarak kişinin kendisine hâkim olmasını kolaylaştırmakta, kendi kendini kontrol mekanizması sağlamaktadır (Karslı, 2012: 69). Tasavvufi yaşantıda yer alan nefsin istek ve arzularını terk etme prensibi duygu ve davranış kontrolünde çok önemlidir (Peker, 2012:186). Karslı (2012: 67) tarafından 1166 kişi üzerinde gerçekleştirilen araştırmada dindarlığın öfke kontrolü üzerinde etkili olduğu görülmüştür. Tevekküle eşlik eden, tevekkül ederken yaşanan anlamlandırma sürecinde açıklandığı gibi kişi "Allah'ın takdiri, günahlara kefaret, imtihan, hayır-şer" gibi anlamlandırma araçlarını kullanarak, öfke kontrolü sağlayabilmektedir. Araştırmanın öfke kontrolü bulgusu bu açıklamalar tarafından desteklenmektedir. Öfke kontrolü temasına dair bazı katılımcıların ifadeleri aşağıda aktarılmıştır.

> *Şimdi burada agresif olmazsın. Sinirli halin devam etmez. Dün yaşadım mesela Allah'a havale ediyorum, bayağı sinirliydim, kızmıştım. Ondan sonra öyle havale edince rahatladım. Birazcık kontrolü sağlıyorsun* (E_10).
>
> *Valla ben tevekkül etmeseydim şu anda serseri olurdum. Açıkça söyleyeyim yani. Çünkü çok öldüreceğim insan vardı. Bunu ciddi söylüyorum* (E_12).
>
> *Daha az öfkeleniriz. Evet az öfkeleniyorum. Evet öyle öyle* (K_6).
>
> *Tabii ki etkiliyor. Örneğin insan bir şey karşısında sinirlenebilir ve o esnada tevekküle başvurabiliyorsa ani tepki tepki vermesini engeller ve sakinleşir, öfke kontrolü dediğimiz şey meydana gelir. Taşkınlık ve dışavurumu engelliyor* (E_8).
>
> *Tevekkül sahibi değilse hemen feveran edersin, çevrene bağırır çağırırsın. Bu neden öyle olmadı da şöyle oldu dersin mesela. Öfkeli bir insan olursun* (K_2).

Katılımcılar tevekkül etmenin hem arkadaşlık ilişkilerinde hem de aile ilişkilerinde pozitif etki yaptığını ifade etmişlerdir. Bu durum pozitif kişilerarası iletişim temasında ele alınmıştır. "*…problemlerini gelip benimle paylaşırlar. Çok tanıdığım dostlar vardır, problemleri gelip benimle paylaşırlar. Herhalde ki tevekkül ettiğimde ben de oluşan o güzel duygular dışarıya yansıyor diye düşünüyorum* (E_3)"; "*Allah'a tam tevekkül edersen hiçbir zaman çoluk çocuğun, arkadaşların senden incinmez. Senden herhangi bir ne bileyim kötü bir davranış bir şey sana samimi olarak inanırsalar güvenir, sana karşı iyi davranır* (E_20)"; "*Böyle insan, bir defa kendiyle*

barışıktır. Bana göre, ben kendimle barışığım bu anlamda. Kendiyle barışık olan insanın halet-i ruhiyesi düzgün olur. Bu insanın çevresindeki insanlarla iletişimi gerek akrabaları ile komşuları ile benim cemaatimle mesela veya arkadaşlarıyla ilişkileri de, bence normal psikolojik düzeyde olur. Yani nasıl diyeyim, kendini güzel ifade edebilir, rahat davranır, kendinden emindir. Böyle bir haldeyim. En azından böyle, ilişkilerimi olumlu yönde etkilediğini düşünüyorum tevekküllümün (E_6)" ifadeleri pozitif kişilerarası iletişime örnektir.

40 yaşında kadın katılımcı eşi ile olan ilişkisinde tevekkülün etkisini şu şekilde aktarmıştır*: "...yani problemlerinizi böyle çok fazla büyümemesini, hemen durmasını, orada durup da çözüme kavuşmasını sağlıyor tevekkül ettiğin zaman. Şöyle Allah'a havale edeyim, bir şekilde Rabbim yardımcı olacaktır. Ben elimden geleni yapayım da falan dediğiniz zaman önce siz elinizden geleni yapıyorsunuz, karşındakinden beklemiyorsunuz* (K_9). 49 yaşında üniversite mezunu, kadın katılımcı da tevekkülün aile içi problemleri önlediğini vurgulamıştır: *Ailelerde oluyor. Tartışmalar olur, sabırsızlık olur, geçimsizlikler olur, problemler olur, problemleri önlüyor bence tevekkül* (K_5)".

Katılımcılar çevrelerine de tevekkülü telkin ettiklerini ifade etmişlerdir. Bu durum kendileri fayda gördükleri için, yakınlarına da tavsiye ettikleri şeklinde yorumlanabilir. Çevreye tevekkülü telkin temasından örnek bir ifade şu şekildedir: "*Yaşanan bu süreçlerde sıkıntıya düşen çok arkadaşımız oldu, bu o halden dolayı. Ama normalde konuştuğumuzda onlara hayatın aslında öbür tarafı olduğunu, Allah'a tevekkül etmesi gerektiği konusunda, onlar da dediğim gibi olduklarından dolayı teslim oluyorlar, tamam doğru diyorlar. Yapacak bir şey yok, haklısın, Allah ne takdir ederse o olur diyorlar* (E_17)".

Bazı katılımcılar ise tevekkül ediyor olmalarının toplum tarafından garipsendiğini ve bu durumun yalnızlaşmaya sebep olduğunu ifade etmişlerdir. Tevekkülün negatif sonucu olarak ele alınabilecek tek bulgu budur. 57 yaşında emekli hekim, kadın katılımcının yalnızlaşma temasına dair ifadesi "*Bu tarzı sevmiyor ve korkuyor insanlar tedirgin oluyor. Kendisi gibi, komşusu gibi, arkadaşı akrabası gibi biri olarak beni göremiyor. Her ne kadar beni sevse de, "seni çok seviyoruz, sana saygı duyuyoruz ama biraz garipsin, biraz değişiksin yani böyle düşünmüyoruz aslında,*

sadece cevap vermiyoruz, seninle konuşmuyoruz bu konuyu" gibi satır aralarından bunlar geliyor. Çok az insanla bunu birebir etkileşerek konuşup ve davranabildim (K_22)" şeklindedir.

6. ÖRNEK DURUMLAR ÜZERİNDEN VERİLEN TEPKİLERE İLİŞKİN BULGULAR ve YORUM

Katılımcılara kendi deneyimlerine dayalı olarak sorulan ve bulguları yukarıda aktarılan soruların dışında, araştırmacı tarafından verilen örnek durumlara ilişkin tepkileri de sorulmuştur. Buradaki amaç, katılımcıların kavramsal açıklamalarından ziyade, onlara doğrudan somut bir örnek vererek buna yönelik tepkilerini anlamaktır. Bu sayede katılımcıların açıklamalarının tutarlılığı örnek durumlar üzerinden ele alınmıştır. 6 farklı örnek durum oluşturulmuş ve katılımcıların bu durumlara ilişkin görüşleri istenmiştir. Örnek durumlar bir durumun sonucuna ilişkin olabildiği gibi, eylemin oluş aşamasına ilişkin de yapılandırılmış ve bu sayede tevekkül yöneliminin farklı aşamalarını içerecek şekilde hazırlanmıştır.

6.1. Tevekkül Edilen Bir Durumda Sonuç Arzu Edildiği Gibi Gerçekleşmediğinde Verilecek Tepkiler

Katılımcılara "*Tevekkül ettiğiniz durumlarda sonuç sizin arzu ettiğiniz şekilde olmayınca ne hissediyorsunuz*?" diye sorulmuştur. Bazı katılımcılar bu soruyu kendi yaşantılarından örnekleyerek cevaplamışlardır. Katılımcıların böyle durumlarda verdikleri tepkiler 7 farklı tema ortaya çıkarmıştır. Bu temalar Şekil 21'de gösterilmiştir.

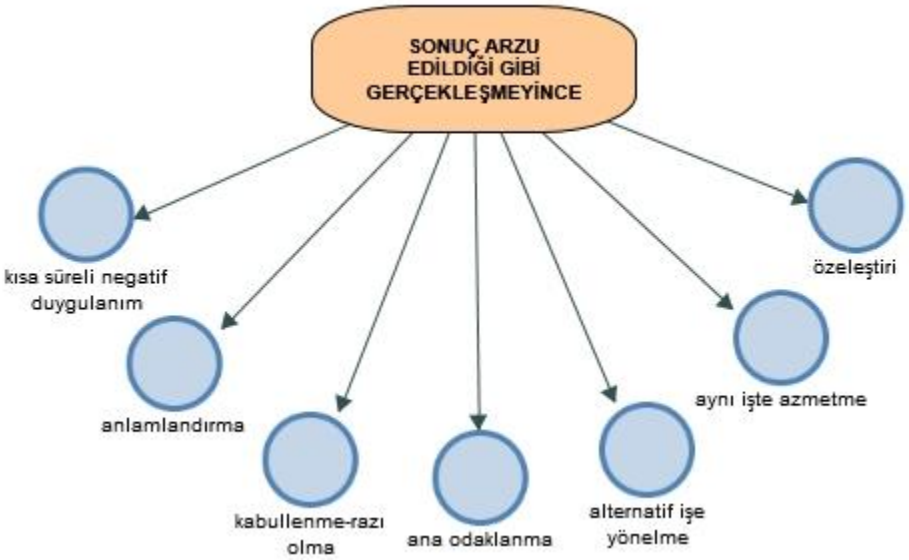

Şekil 21: Sonuç Arzu Edilen Şekilde Gerçekleşmediğinde Verilen Tepkiler

Katılımcıların tevekkül ettikleri bir durumda sonuç arzu ettikleri şekilde gerçekleşmeyince ortaya çıkan temalar sıklığına göre sırasıyla kısa süreli negatif duygulanım (f: 47), anlamlandırma (f: 45), kabullenme-razı olma (f: 11), ana odaklanma (f: 9), alternatif işe yönelme (f: 8), aynı işte azmetme (f: 4) ve özeleştiri yapma (f: 4) temalarıdır. Ortaya çıkan temalar duygu, düşünce davranış şeklinde kategorilere ayrılmış, her 3 kategori de temaların oluştuğu görülmüştür. Fakat ön plana çıkan temalar duygu ve düşünce kategorilerindedir. Bu kategori ve temalar Tablo 15'te gösterilmektedir.

Tablo 15: Sonuç Arzu Edilen Şekilde Gerçekleşmediğinde Verilen Tepkiler

Kategoriler	Temalar	f
Duygu	Kısa süreli negatif duygulanım	47
Düşünce	Anlamlandırma	45
	Kabullenme-Razı olma	11
	Ana odaklanma	9
	Özeleştiri	4
Davranış	Alternatif işe yönelme	8
	Aynı işte azmetme	4

Tablo 15 incelendiğinde ön plana çıkan temaların kısa süreli negatif duygulanım ve anlamlandırma olduğu görülmektedir. Kısa süreli negatif duygulanım temasında katılımcılar sonuç arzu ettikleri şekilde gerçekleşmeyince üzüntü yaşadıklarını, fakat bu üzüntünün uzun süreli veya yıkıcı olmadığını, hem şiddetinin hem de süresinin daha az olduğunu ifade etmişlerdir. Bu şekilde tevekkül sayesinde süreci daha az etkilenerek atlattıklarını vurgulamışlardır. Bu tema, tevekkülün sonuçlarına dair ortaya çıkan psikolojik dayanıklılık teması ile uyum göstermektedir. İlgili literatürde de vurgulandığı gibi tevekkül edilerek girişilen bir iş başarısızlıkla sonuçlansa dahi, Allah'ın iradesinin devrede olduğunun bilinmesi, kişinin sorumluluklarını yerine getirdiğine inanması bir miktar mutsuzluk oluştursa da yıkıcı etkileri olmayacaktır (Tokpınar, 2009: 148-149). Kuşeyri'nin (2016: 249) ifadesiyle "*Kul takdirin Allah Teala cihetinden olduğuna hakikaten ve yakinen kanaat getirmiş olursa, bu durumda istediği bir şeyi elde edemezse, "Onun takdiri budur" diye; elde ederse "Bu onun lütfudur" diye düşünür*."

Kısa süreli negatif duygulanım temasına dair bazı açıklamalar şu şekildedir:

Yok bir an yani işte bir gün iki gün gibi bir süreç… Farkına varana kadar… yani öyle diyeyim yanlışın farkına varana kadar ki bir süreç. Öyle bir konsantre olmuşsunuz ki şeyin farkında değilsiniz aslında. Ama fark edene kadar ki süreçte birkaç günlük bir öfke yaşadım (E_16).

Tabii tevekkül sağlam olunca, etkisi kısıtlı olur. Zaten tevekkül sağlamsa sıkıntı yok. İman sağlam değilse sıkıntı başlıyor orada zaten (E_24).

Tevekkül eden kişi daha çabuk atlatır olayı. Hiç etkilenmemek mümkün değil. Bir çocuk düştü burada, yaralandı. Allah'u Teala böyle takdir buyurmuştur. Seni de hiç ilgilendirmeyen bir şey ama ne yapalım Allah öyle buyurmuştur desen bu biraz vurdumduymazlığa gelir. Oysaki ona kısmen bir hafif üzülmek, hafif bir şey yapmak lazım, ilgi duymak lazım. Yani yoksa aman bana ne dediğin zaman da bu sefer tevekkül değil de biraz umursamazlık gibi gelir diye düşünüyorum. Peygamberim bile oğlunun arkasından ağlamıştır yani değil mi (E_3)?

Çabuk geçiyo, yani oluyo tabi, çabuk geçiyo bu duyguyla çabuk atlatıyorum (E_4).

Öncelikle üzüntü, normaldir ama, bana göre normaldir yani insan üzülür. Tabii ki üzülür. Bu üzüntünün dozu farklı olabilir. İşte her insan bunu hisseder ama tevekkül eden insan bunu biraz daha az hisseder veya çabuk atlatır diye düşünüyorum. Süresi ve seviyesi farklı olur üzüntünün (E_6).

Hiç etkilenmem diyemem çünkü nefsim var o anlık belki olur, hiç olmaz diyemem. Sonra o geçer, o anlık olur ve geçer. Rabb'im senin vardır bir bildiğin, bunu yaşamamız gerekiyormuş derim ve uzatmam (K_10).

Mesela en son çocuğumun epilepsi hastalığı, 10 yıldır o ilacı kullanıyor ama daha yeni cevaplarını almaya başladık. Ama ben çalıştım çabaladım. Her yıl bakıyorsun, film çekiyorsun, her yıl gittiğin zaman bir olumsuz durum, ama o seni böyle çok şey yapmıyor, belki birkaç gün üzülüyorsun, sonra hemen kendini toparlıyorsun. Strese girip de bi hastalığa yakalanmıyorsun, toparlama gücü veriyor, başa çıkabiliyorsun (K_9).

Anlamlandırma temasında kişiler olayın istedikleri gibi gerçekleşmemesi durumunu imtihan, hayır-şer, takdir, nasip gibi açıklamalarla ele almışlardır. Anlamlandırma tevekkül ederken gösterilen düşünceler kategorisinde de ortaya çıkmıştır. Katılımcıların bu örnek durum üzerinden verdikleri anlamlandırma temasına ilişkin ifadeler şu şekildedir:

...nasip buymuş. O yüzden yani bu olmadıysa da bunda da bir hayır vardır diye düşündüm. Onu ben canlı canlı yaşadım (E_12).

Sizin çok istediğiniz bir şey sizin için kötü bir sonuca sebep olabilir, sizin hoşlanmadığınız bir şey ise sizin için hayırlı olabilir. Bu ayeti bildikten sonra ben bir şeyi çok istemiştim ama olmamıştı, demek ki Rabbim bunu bana nasip etmemiş diye düşünürüm (E_14).

Hayır vardır diyorum. Belki sonra olacaktır diyorum. Şimdi olmadı ama belki bi sene sonra olur diyorum, yine kalbimi rahat ettirmeye çalışıyorum. Hayır vardır olmadığı halde, benim bilmediğim bi noktada Allah beni korumuştur diyorum. Geç kalıyorum bi yere. Kaza olucaktır ama işte o kazayı ben görmedim diyorum. Öyle kendimi teselli ediyorum o kalbimdeki istediğim olmadığı zaman (E_4).

Hayır ve şer Allah'tan dediğinize göre bu da bir imtihandır. İmtihan gözüyle baktığınız, yani baş etmeyi kolaylaştırır (E_7).

6–7 yıl boyunca uğraşmamıza rağmen öğretmen olamadık fakat tevekkül ettik. Demek ki hayırlısı böyleymiş dedik. Ticarete girdik ve hala da hakkımızda hayırlısının bu olduğunu düşünüyoruz, ki öyleymiş (E_8).

Yani şey diye düşünmüştüm. Bu benim evladımla imtihanım. Hani bu zamana kadar Rabbim bana kötü bir şey göstermedi, yaşatmadı. Ama demek ki belki şey diye hissettim, bizde bir eksiklik mi var diye hissetmiştim. Hani biz de bir eksiklik vardır da biz bunları yaşamışız mıdır diye hissettim, o ara öyle bir hisse kapılmıştım. Sonradan da şey gözüyle baktım, ben bu imtihan gözüyle bakmıştım daha sonra (K_18).

Kabullenme temasında *"...demek ki bu nasibimde yokmuş. Bırakıyorsun kendini Allah'a. Daha çok kabul ediyorsun* (K_12)"; ana odaklanma temasında "*Hani vermesi de imtihandır, vermemesi de imtihandır diye düşünüyorum ben. Hani burada bize düşen, sonuç, ben sonuçla çok ilgilenmiyorum. Hani sonuç ne olursa olsun verebilir de,*

vermeyebilir de, o önemli değil. Hani ben o yolda ne yapıyorum, yapmam gerekeni yapabiliyor muyum acaba? Beni ilgilendiren kısmı o (K_25)"; alternatif işe yönelme temasında "*Ona göre farklı pozisyon alıyorsun hayatında. Allah mutlaka başka bir kapı açıyor sana. Sen oradan bakıyorsun artık, farklı bir şey yapıyorsun* (K_7)"; aynı işte azmetme temasında "*Bütün tedbirleri aldım, bir sorun çıktı. E ne yapalım o zaman diyorsunuz, yani aynı şey devam ettiririm. İnancımın gereği* (E_15)"; özeleştiri temasında "*Mesela bu benim için bir kayıp, ama ben dönüp kendime diyorum ki, ben bir yerde bir yanlış mı yaptım diye* (K_3)" ifadeleri temaları yansıtan örneklerdir.

Araştırma kapsamında önceki bölümlerde aktarılan sorular kapsamında da kabullenme, beklenti durumlarında ana odaklanma, azmetme (alternatif işe yönelme, aynı işte azmetme), özeleştiri-vicdan muhasebesi yapma temaları ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla verilen tepkilerin birbirini desteklediği söylenebilir.

6.2. Tevekkül Etmeyenlerin İstedikleri Sonuçlara Ulaşmaları Hakkında Düşünceler

Katılımcıların çalışıp çabalama ile sonuç elde etme ilişkisini nasıl açıkladıklarını anlayabilmek için "Tevekkül etmeyen kişilerin yine de istedikleri sonuçlara ulaşmalarını nasıl değerlendiriyorsunuz?" sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların bu soruya verdikleri yanıtlar 3 tema ortaya çıkarmıştır. Bu temalar Şekil 22'de aktarılmıştır.

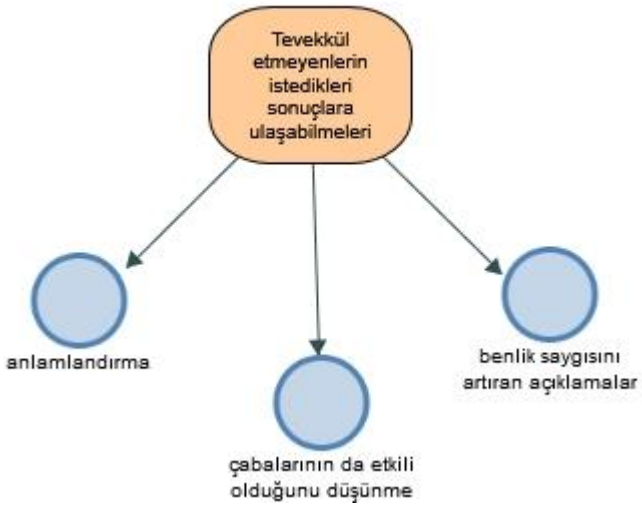

Şekil 22: Tevekkül Etmeyenlerin İstedikleri Sonuca Ulaşabilmeleri

Tevekkül etmeyenlerin istedikleri sonuçlara ulaşmalarını katılımcılar sıklığına göre sırasıyla anlamlandırma (f: 39), çabalarının da etkili olduğunu düşünme (f: 11) ve benlik saygısını artıran açıklamalar (f: 6) ile ele almışlardır. Temaların sıklığına ilişkin bilgiler Tablo 16'da gösterilmektedir.

Tablo 16: Tevekkül Etmeyenlerin İstedikleri Sonuca Ulaşabilmeleri

Kategoriler	Temalar	f
Düşünce	Anlamlandırma	39
	Çabalarının da etkili olduğu	11
	Benlik saygısını artıran açıklamalar	6

Tablo incelendiğinde ön plana çıkan temanın anlamlandırma olduğu görülmektedir. Katılımcılar bu temada bu durumun imtihan olabileceği şeklinde yorumlamışlar, doğrudan çabalarının sonucu olarak determinist bakış açısıyla yaklaşmamışlardır. Anlamlandırma temasına ilişkin bazı görüşler şu şekildedir:

> *Kimini varlıkla istediğini vererek imtihan edebilir, kimini yoklukla imtihan eder. Onu imtihan olarak değerlendiririm* (E_1).
>
> *...bazı insanlar hiç tevekkülsüz her şeye ulaşabilir. Allah ona her şeyi verir. İmkan verir. İşleri rast gider, yolunda gider, istediğine ulaşır, başarır. Dünyasını dünya eder. Mutlu olur kendince. İmkanlara sahip olur. Allah'ın imtihanı yani* (E_2).
>
> *Belki bu da bir imtihan, imtihan olabilir. Çünkü Allah diyor ki bazılarına çok fazla vererek imtihan ederim, bazısını da kısarak imtihan ederim* (K_17).
>
> *Bunlar imtihan dünyasındayız, verip imtihan edecek ki, kimine vermeyip imtihan edecek* (K_20).

Bazı katılımcılar elde ettiklerinde çabalarının da etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Çabalarının da etkili olduğuna dair 44 yaşında erkek katılımcının açıklaması şu şekildedir: *Çabalarının karşılığında. Mutlaka çabalamalarının karşılığıdır ama hayatlarında tevekkül yoksa, sadece çabalarının karşılığı diyemem ben ona. Allah'ın, mesela bahşetmesi, rahman sıfatının da bahsettiğimiz çalışana her zaman vermesi haktır ama çalışana veriyor, fazlasını da veriyor* (E_6). Bazı katılımcılar tevekkül etmeyenlerin istedikleri sonuca ulaşabilmelerine ilişkin kendi benlik saygılarını artırıcı açıklamalar geliştirmişlerdir. Buna ilişkin 59 yaşında erkek katılımcının ifadesi şu

şekildedir: *Şimdi ben tevekkül etmiyor, işte şunu yapmıyor, bunu yapmıyor, bütün işleri rast gidiyor. Ben onu kıskanayım mı, yoksa tersine o kişiye acıyayım mı? Ben o kişiye acımam lazım* (E_3).

Ülgener'e (2015: 86) göre dinler değişik durum ve ihtiyaçlara göre farklı ve bazen de ilk bakışta birbiri ile çelişir gibi görünen hüküm ve iddialar barındırmaktır. İrade ve teşebbüs bu durumlardandır. Yeri geldikçe "*Kimseye say ve gayretinden fazlası yok* (en-Necm, 53/40)" denmekte, başka yerde yine yeri gelince "*Allah kullarını dilediğince rızıklandırır* (el-Maide 5/65)" ayeti ile karşılaşılır. Ayetlerin birinde emek ve çalışmaya, diğerinde takdire yer verilmiştir. Burada mesele denge kavramına dayanmaktadır. Katılımcıların da tevekkül etmeyen birisinin istediği sonuca ulaşabilmesine ilişkin açıklamalarında yer yer emeğe, yer yer takdire dayanıldığı, bu ikisi arasında denge kurulduğu söylenebilir.

6.3. Sınavı Başarısız Geçen Bir Öğrenciye İlişkin Tepkiler

Katılımcılara verilen bir diğer örnek durum tevekkül ederek sınava giren öğrenci ile ilgilidir. Soru şu şekildedir: "*Sınava girmeden önce Allah'a tevekkül etmiş bir öğrenci düşünün. Buna rağmen sınavı iyi geçmemiş ise, bu kişinin aldığı bu sonuca ilişkin neler söyleyebilirsiniz? Bu öğrencinin tevekkül etmesi, sınav anındaki performansını etkiler mi? Nasıl?*" Bu sorulara verilen yanıtlara dayalı olarak 5 farklı tema ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan temalar Şekil 23'te gösterilmektedir.

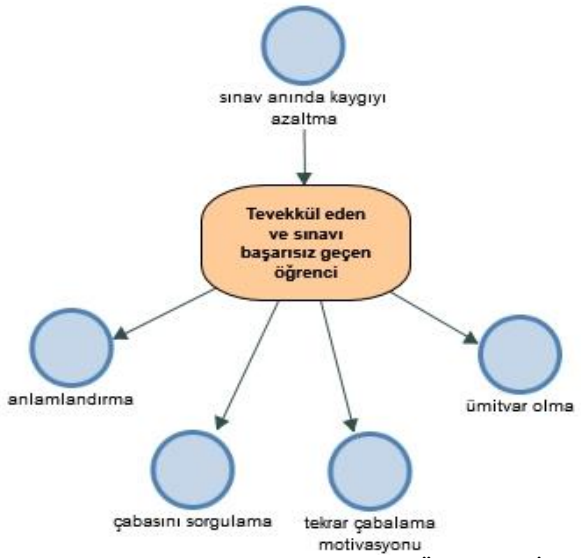

Şekil 23: Tevekkül Eden ve Sınavı Başarısız Geçen Öğrenciye İlişkin Açıklamalar

Tevekkül ederek sınava giren bir öğrencini sınav anındaki performansına ilişkin kaygısının azalacağı teması (f: 19) ortaya çıkmıştır. Sınavı başarısız geçen öğrencinin sınva sonucuna ilişkin ortaya çıkan temalar ise anlamlandırma (f: 41), çabasını sorgulama (f: 16), tekrar çabalaması için motive etme (f: 11) ve ümitvar olmadır (f: 10). Temaların sıklığı Tablo 17'de aktarılmıştır.

Tablo 17: Tevekkül Eden ve Sınavı Başarısız Geçen Öğrenciye İlişkin Açıklamalar

Kategoriler	Temalar	f
Duygu	Kaygıyı azaltma	19
	Ümitvar olma	10
Düşünce	Anlamlandırma	41
	Çabasını sorgulama	16
Davranış	Tekrar çabalamaya teşvik	11

Katılımcıların en sık verdikleri yanıt sınavda alınan başarısızlığın anlamlandırılmasına dairdir. Özellikle hayır-şer açıklamasına sıklıkla başvurulmuştur. Anlamlandırma temasına ilişkin bazı katılımcıların ifadeleri aşağıda aktarılmıştır.

> *Vardır bir hayır diyorum artık ben. Yani hani X Üniversitesi'ne gidip, orada belki başına bir şeyler gelecekti. Ama gelmeyecek artık. Çünkü Rabbi ona bu dünyada onu, hani belki görüntüde üniversiteye gidemiyor ama ahiret için bir şeyler kazandığına inanıyorum ben* (E_18).

> *Kaldı ki biz yaşadık bunu mesela, bak benim kız üniversite sınavına girecek her şey yaptık tamam, parasını yatırdık, sadece çıktı almadık. Çıktı almadık, çıktı almadığımızdan dolayı sınava giremedi. Her şeyini yatırdım, çıktı almamız lazım baba dedi. Düşüp bayılacaktım neredeyse. Dedik ki bunda da bir hayır vardır. Fizyoterapist oldu. En azından belki o zaman olsaydı başka iş olacaktı. Anladın mı başka ne söyleyebilirim ki…* (E_13)

> *Burada da nasip. Yani Allah'ın takdiri sınavdan önce biz diyorsak Rabbim hakkımda hayırlısı neyse onu nasip et. Ben bilemiyorum ki bunu. Bir öğrencimiz vardı sayısal hazırlanıyordu, hoş bir çocuktu, yalnız çok atılgan bir çocuk değildi. Dedik gel sen sayısal bir bölüm okuma; babanın yanında oku. Kabul etmedi. Çocuk yanına kimliğini almayı unutuyor sınava giderken, fen sınavına giremiyor, sadece matematik ile kalıyor hocam nasipte ilahiyat okumak varmış diyor, ilahiyata başlıyor. Demek ki hayırlısı buymuş. Ama insan inanıyorsa yani* (E_17).

Eğer bu kişi elinden geleni yaptığı halde, çok çalıştığı halde; elinden geleni yaptığı halde hala istemediği bir okula gittiyse, demek ki onun hakkında hayırlı olanı (E_24).

Bunun hayırlı olacağını düşünüyorum, böylesinin hayırlı olacağını. Çünkü hani Allah biliyor, yani sonrasını da o biliyor, yani böylesinin daha iyi olacağını düşünürüm. Elinden geleni yapmışsın ve işin içinde Allah var yani (K_25).

Sınavın sonucu ile ilgili öğrencinin çabasını sorgulayan katılımcılar da olmuştur. "*Tevekkül ediyorum derken şeyine bakarım, nedir? Önceki yaptıklarına, sınava kadar olan zamanda ne yaptığına bakarım. O zamanda bütün gücüyle çalıştı mı, yapması gereken her şeyi yaptı mı?* (K_8)"; "*Yani şunu şunu yapmadın, keşke şunu yapsaydın demek de lazım. Az önce öğrencilerimiz gelmişlerdi. Öğrencimin birisi 13.000'de Türkiye genelinde, birisi 150.000'de. Aynı sınıftalar yani. Keşke sen de arkadaşın kadar biraz daha gayret gösterseydin. "Gayret gösterseydin". Bu ifadeyi kullandım. Onu da demek lazım, sorgulamak lazım ama kişiyi suçlamadan sorgulamak lazım*. (E_3)"; "*Çalışmış mı acaba? Evet, önce onu sorgularım. Yani çalışıp da olmadıysa tevekkül etsin. Ama çalışmadan beklerse, o biraz akıl işi değil bence. Olmaz, önce çalışması lazım bence* (K_6)" ifadeleri çabasını sorgulama temasını yansıtmaktadır.

Öğrenciyi tekrar hazırlanması yönünde motive edeceğini aktaran katılımcılar olmuştur. *"...yani çalıştığı halde istediği sonucu alamamış, bir daha çalış derim mücadelene devam et* (E_15)"; "*başka bir sınava başka bir şekilde veya bir daha ki sınava daha bir azimle ve yine aynı motivasyonla, aynı inançlı hazırlanmalıdır diye düşünüyorum, korkmamalıdır diye düşünüyorum* (E_6)" ifadeleri tekrar çabalama motivasyonu temasını yansıtmaktadır.

Öğrencinin geleceği ile ilgili ümitvar olacağını söyleyen ve bu yönde telkinlerde bulunabileceğini aktaran katılımcılar olmuştur. "*Gelecek seneye olur inşallah." diyerek böyle bu şekilde "Bu sene olmadı inşallah öbür seneye olur." hem çalışacak bütün alt yapıyı oluşturacak ve ümidini kesmeyecek. Ümit ile devam edecek inşallah* (E_25)"; "*belki ileride daha iyi bir sonucu getireceğini, ulaşabileceğini öyle nasihat ederim* (E_13)" ifadeleri ümitvar olma temasını yansıtan örneklerdir.

Katılımcılar öğrencinin tevekkül ederek sınava girmesinin, sınav anında onu rahatlatacağını, sınav kaygısını azaltacağını söylemişlerdir. Bu duruma ilişkin "*talebe*

şunu düşünecek, sınav sonuç kaygısını düşünmekten ziyade, ben şu anda sorulara konsantre olayım, yani olmadıysa da, olmayacaksa da yani Rabbim benim için daha hayırlı olanı nasip edecek. Çünkü ben teslim olmuşum, tevekkül etmişim. Bence yüzde yetmiş o kaygıyı stresi azaltır. Çocukların birçoğu mesela sınavdan sonra ağlıyor veya sınav sonuçları açıklanıyor, intihar ediyor. Yani çünkü ailesi ona bir tevekkül anlayışı aşılamamış. Tevekkül yaşamamış, bilmiyor, böyle bir şeyden haberi yok. İntihar ediyor çocuk veya topluma çıkamıyor, hayata küsüyor (E_12)"; "*…çok daha rahat sınava girecektir. Heyecanlanmadan sınava girecektir. Çok sınav kaygısı olmadan girecektir. Dolayısı ile etkiler performansını tabii ki* (E_17)" ifadeleri sınav kaygısını azaltma temasını yansıtmaktadır. Bazı katılımcılar ise bu konuda kendi sınav tecrübelerinden örnek vermişler ve tevekkül etmenin kaygılarını azalttığını ifade etmişlerdir. Buna dair bazı ifadeler şu şekildedir:

> *…o kadar rahattım ki sınavda mesela o sınavdaki halimi anlatabilirim, çok rahattım yani hiç durmamacasına cevapladım, hiç çalışmadığım konulardan bile, mantık soruları mantık yürütme yoluyla çok rahat soruları çözdüm, bir iki tane soru kaçırdım mesela, O soruları çözerken, o tanımadığım anlamadığım soruları bile çözerken mutlaka böyledir dedim. Yani ben çalıştım, gayret ettim, Allah da bana burada yardım edecektir, öyle dayandım yani. Ama belki de yanlış düşündüm, önemli değil, ben o anda tevekkülü yaşadım diye düşünüyorum yani. Çünkü Allah'a bıraktım diyorum, çalışmam gereken… Hiçbir stres yaşamadım* (E_6).
>
> *Ben mesela sınavlara girerken, girmeden önce, çalışırken, çok sıkıntıya sokuyor, işte, başarmalıyım, becermeliyim, sınava girmeden önce kendimi biraz teselli etmeye çalışıyorum. Olursa Rabbimden olmasa da Rabbimden gibi. Ben diyorum elimden geldiğini yaptım, belki biraz daha yapmalıydım ama olmadı işte, bu kadar oldu. Rabb'im sen bilirsin gibi kendime teselli ederek giriyorum, daha rahat geçiriyorum sınavı. Eğer o şekilde ederek strese girsem belki hiçbir şey yapamayacağım, aklıma hiçbir şey gelmeyecek* (K_15).
>
> *Allah'a teslim olduğu için daha sakin olur. Çünkü nasıl diyeyim sınav kaygısı olmaz, hani sonucundan korkmadığı için de daha rahat çözer soruları gibime geliyor. Ben kendimde de deniyorum. Mesela bu yaşta hala sınava girdiğimde mesela bazen kendi kendime diyorum ki "ya bunun sonucunda ölüm yok ki", bir şey yok yani Rabbim görüyor. O zaman rahatlıyorum, daha sakin çözüyorum ve daha kolay çözdüğümü de fark ediyorum. Bu çok önemli bir şey* (K_21).

Aktarılan kategoride ortaya çıkan temalar olan anlamlandırma, ümitvar olma, azim vurgusu, özeleştiri-vicdan muhasebesi, kaygı ile ilgili açıklamalar, araştırma

kapsamında verilen diğer yanıtlarla tutarlı gözükmektedir. Bu açıdan farklı sorulara ilişkin elde edilen bulguların birbirini desteklediği söylenebilir.

6.4. Yakın Birisinin Yaşadığı Başarısız Bir Ameliyata İlişkin Tepkiler

Katılımcıların tevekkül ile razı olma arasında ve hak arama davranışı arasındaki ilişkileri anlamak için bir durum oluşturulmuştur. Bu durum ve soru şu şekildedir: "*Babası ameliyat olacak bir kişi düşünün. Ameliyattan önce Allah'a tevekkül ediyor. Ameliyat doktorların hatası yüzünden başarısız geçiyor. Size göre Allah'a içten bir şekilde tevekkül eden bu kişinin tepkisi nasıl olur?"* Bu konuda ortaya çıkan temalar aşağıdaki şekilde aktarılmıştır.

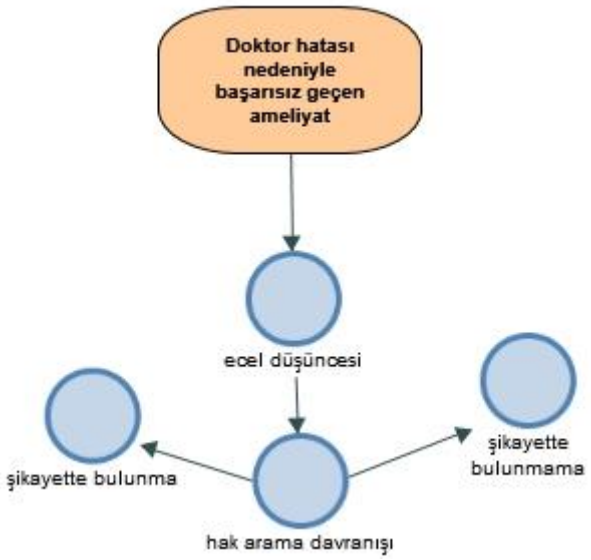

Şekil 24: Doktor Hatası Nedeniyle Başarısız Geçen Ameliyata İlişkin Tepkiler

Soruya verilen yanıtlarda ecel düşüncesi (f: 35) ön plana çıkmıştır. Doktorun hatasına yönelik olarak şikayette bulunacağını (f: 37) aktaran katılımcılar olduğu gibi, şikayette bulunulmaması gerektiğini düşünen (f: 8) katılımcılar da olmuştur. Katılımcıların verdikleri yanıtlardan elde edilen temaların sıklığı Tablo 18'de gösterilmektedir.

Tablo 18: Doktor Hatası Nedeniyle Başarısız Geçen Ameliyata İlişkin Tepkiler

Kategoriler	Temalar	f
Düşünce	Ecel	35
Davranış	Şikayette bulunma	37
	Şikayette bulunmama	8

Ecel teması kısa süreli negatif duygulanım teması ile eşdeğer duyguları yansıtmakta, psikolojik dayanıklılık teması ile benzerlik göstermekte, öfke kontrolü temasını desteklemektedir. Bu açıklama ile katılımcılar yüklemeyi doktora değil, ecel kavramına yapmaktadırlar. Katılımcıların ecel düşüncesi üzerinden yaptıkları bazı açıklamalar aşağıda aktarılmıştır.

> *Kimse ne bir saniye önce ne de bir saniye sonra ölmez. Bunun ölümü o doktor hatasından olacak. Bunu tevekkül edenin bilmesi lazım* (E_19)
>
> *Ecel olmuş, vakit saat bitmiş artık. Orada bir kasıt yok* (K_10)
>
> *Doktora yürekten öfke, kin, sen yaptın diye bakılmamalıdır. Allah böyle diledi. Faili mutlak Allah ise, eğer film sahibi Allah ise, Allah böyle dilemiştir. Hastanın ömrü orada bitecektir, bitmiştir. Ömrün ondan sonrası yaratılmamıştır. Bu bir sebep olacaktır* (K_22)
>
> *Kişinin eceli vakti saati geldiği için bu kişi öldü; ama sebepleri var* (E_24)

Doktorun hatasına yönelik olarak gerekli şikayetleri yerine getireceğini ifade eden katılımcılar olmuştur. Buna gerekçe olarak çoğunlukla, başkalarının da aynı hatanın mağduru olmaması, sosyal düzenin korunması gösterilmiştir. Bazı açıklamalar aşağıda aktarılmıştır.

> *Ecelin Allah'ın takdiri olduğunu düşünen tevekkül eden bir insan bu anlamda isyankar olmaz. Ama hakkını aramaz anlamında değil. Tevekkül eden de hakkını arar. Mahkemesine verir, hakkını sonuna kadar arar. Bu farklı bir şey* (E_2)
>
> *Yani Allah verdi, Allah aldı, ama doktor vesile oldu. Ama bu tür hataların yaşanmaması adına, o hatanın orada kalmaması gerekir. Hani bir bedel, bir şey ödemeli diye düşünüyorum, aynı hatayı yapmaması, ihmalkarlık göstermemesi için. Yoksa hani şey olsa şöyle düşünsek mesela, suç ve ceza, biz olaylara tepki göstermezsek "Allah'ım Sen*

Bilirsin", bu şekilde ona bıraksak, o zaman ortalık hırsızdan katilden geçilmez herhalde (K_25).

Yani şikayet ederim. Sonuçlarını da ararım, yani hakkımı da ararım. Bunu başka türlü de düşünebilirsiniz. Herhangi bir haksızlığa uğradığınızda "ya ne yapalım Allah'ın bir kaderiymiş bu" demek değildir, yani böyle bir tevekkül yanlış bir tevekküldür. O tevekkül değildir ki zaten. Yani o belki yılgınlıktır belki umursamazlıktır. Böyle bir şey tevekkülü yanlış anlamak olur (E_6).

Doktorun hatası olsa da şikayette bulunulmasının tevekküle uygun olmadığını ifade eden katılımcılar da olmuştur. Bununla ilgili 67 yaşında erkek katılımcının açıklaması "*Hakiki tevekkül eden, imanlı kişi ise Allah'ın takdiridir deyip boyun eğmesi lazım. İlla ona gidip mahkemeye versin, doktor böyle yaptı. Doktor yapmıyor. Allah yapıyor. Olabilir. Hata yapabilir. Allah o anda doktorun beşeriyetini bağlar. O hatayı yapar. Yapmadığı bir hatayı yapar* (E_20)" şeklindedir.

Dünya karşısında dine dayalı olarak oluşturulan tutumlarda, birbirine zıt uçlar genellikle çok net değildir. Çoğu zaman birinden diğerine kaymalar, ya da ne birine ne öbürüne dahil edilebilecek tonlar görülmektedir. İçe dönük bir huzur ve teslimiyette aktif unsurlara rastlanabildiği gibi, aktifliği önceleyen görüşlerde de teslimiyet ağırlıklı inançlara rastlanabilmektedir (Ülgener, 2015: 36). Katılımcıların şikayette bulunma ve bulunmamaya ilişkin verdikleri cevapları da bu değişkenlikle el almak gerekmektedir.

6.5. Gerçekleştirilecek Önemli Bir Görüşme Sürecine İlişkin Tepkiler

Katılımcıların bir işin sonucunda değil de, beklenti halinde oldukları belirsizlik durumlarında verecekleri tepkileri anlamak için "önemli görüşme" durumu oluşturulmuştur. Durum ve soru şu şekildedir: Önemli bir görüşmeye gidiyorsunuz. Görüşmeye gitmeden önce Allah'a tevekkül ediyorsunuz. Bu sizi etkiler mi?

Önemli bir görüşme durumuna ilişkin 5 farklı tema ortaya çıkmıştır. Bu temalar Şekil 25'te gösterilmektedir.

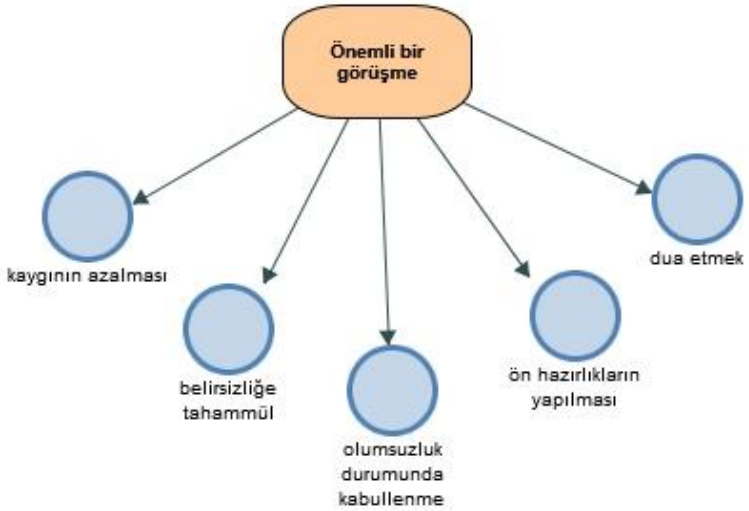

Şekil 25: Önemli Bir Görüşmede Tevekkül Etmenin Etkisi

En sık ortaya çıkan tema tevekkül etmenin önemli görüşme esnasında kaygıyı azaltacağına dair temadır (f: 19). Bunu sırasıyla belirsizliğe tahammül (f: 11), olumsuzluk durumunda kabullenme (f: 8), başarılı olmak için gerekli ön hazırlıkları yapma (f: 4) ve dua etme (f: 3) temaları izlemektedir. Bu temaların sıklığı Tablo 19'da gösterilmektedir.

Tablo 19: Önemli Bir Görüşmede Tevekkül Etmenin Etkisi

Kategoriler	Temalar	f
Duygu	Kaygıyı azaltma	19
Düşünce	Belirsizliğe tahammül	11
	Olumsuzluk durumunda kabullenme	8
Davranış	Ön hazırlık	4
	Dua etmek	3

Katılımcılardan bazıları tevekkül edildiği takdirde kişinin daha rahat olacağını, kaygısının azalacağını, heyecanlanmayacağını ifade etmişlerdir. Kaygıyı azaltma temasına dair bazı ifadeler aşağıda aktarılmıştır.

> *Yani tevekkül edersen rahat olursun, telaşlanmazsın, derdini iyi anlatırsın karşı tarafa* (E_3).

> *Etkiler, psikolojik olarak etkiler. Daha rahat olursun, gergin olmazsın. Allah'a güvenmenin verdiği bir rahatlık olur. Sonuçta dersin ki sonuç hayırlı olsun. Ne çıkarsa çıksın, demek ki hayırlısı buymuş diyorsun ya, o seni rahatlatıyor* (K_11).

Tabii… O dinginlik veriyor. Bakın pek çok insan gördüm ben tıp fakültesinde. Birçok arkadaşım sözlü kapısından döndü kaç defa. Sözlü ki, sınıfı geçip kalma ile ilgili kritik bir virajdır, sadece yazılı ile geçmezsiniz. O insanların karşısına çıkıp iki kelam edemedi, bu kaygıyı yaşadı. Halbuki imkanı olduğu ölçüde çalışmış. Elbette insan olarak eksikleri vardı, her şeyi bilemeyebilirdi ama girip de o konuda yüzleşmedi. Sonra daha iyi çalışırım, bütünlemede bunu daha iyi yaparım kaygısını yaşadı. Tevekkülle ne kadar anlatılır ama insandaki o dingin ruh halinin yanlış yapma ihtimalini azaltacağını… Mütevekkil olmanın böyle sınav kapılarından dönme gibi şeylere yol açmayacağı, doğruyu, doğru olanı, sonucunu hesap etmeden söylenmesi gerektiği yerde söyleyip, yapılması gereken yerde yapabilme de tevekkül (E_5).

Daha sakin olurum bence. Düşüncem mesela daha isabetli olur. Panik halinde olmayacağım için daha isabetli düşünürüm (K_2).

Böyle aniden titreyip, sabırsız olup, heyecanlandın mı engelliyor, biraz sakinleştiriyor. Sakinleştirici gibi oluyor, o süreçte rahatlatıyor sanki. Biraz rahatlayıp sakin diyorsun, diyorsun ki ben buraya kadar yaptım yapacağımı, geldim gideceğim, yani görüşmeye gireceğim, sonuç Allah'ın takdiri artık diyorsun. Orada bir güven geliyor sana. Sonra da heyecanlanmamı engelliyor, biraz daha rahat oluyorsun (K_9).

Belirsizliğe tahammül temasında, katılımcıların sonuç hakkında kesin bir beklentiye girmemeleri ve bu belirsizlikle baş edebilmeleri yer almaktadır. "*Ben elimden geleni yaptım, bizden istenenlere gerekli cevabı verdim, elimden geldiği kadar cevap verdim. Olumlu olur olumsuz olur kaygı olmaz diye düşünüyorum* (E_1)" ifadesi belirsizliğe tahammül temasını desteklemektedir.

Olumsuzluk durumunda kabullenme temasında "*Derim ki evet ben bunu çok istiyordum, ama belki benim için bunun daha zamanı değildir. Veya şu an benim için hayırlı değildir. Rabbim belki bunu benim için daha sonra takdir etmiştir veya benim için bu kapıyı kapatmıştır. Benim için hayırlı olan budur deyip, üzülsem de daha çabuk kabullenirim* (K_8)"; ön hazırlıkları yapma temasında "*tevekkül edebilmek için zaten altyapıyı oluşturmamız lazım. Zaten o birden tevekkül olunmuyor. Yani peyderpey* (E_25)"; dua etme temasında "*Allah hayırlısını eylesin diyorsun ve gidiyorsun* (E_2)" ifadeleri temayı yansıtan örneklerdir.

Ortaya çıkan temalar incelendiğinde özellikle beklentiye ilişkin durumlarda sınav örneğinde olduğu gibi kaygının azalması teması, önceki bulgularla

desteklenmektedir. Belirsizliğe tahammül, azmetme, kabullenme, dua etme temaları araştırmanın önceki bulguları ile tutarlı görünmektedir.

6.6. Çocuklarının Gelecekleri İle İlgili Kaygılarla Baş Etme Yöntemleri

Katılımcılara çocuklarının gelecekleri ile ilgili duygu ve düşünceleri de sorulmuştur. "*Çocuklarınızın gelecekleri ile ilgili kaygılarınız var mı? Bu durumla nasıl baş ediyorsunuz?"* soruları buna dairdir. Çocuklarının geleceği ile ilgili olarak 3 tema ortaya çıkmıştır. Bu temalar Şekil 26'da görülmektedir.

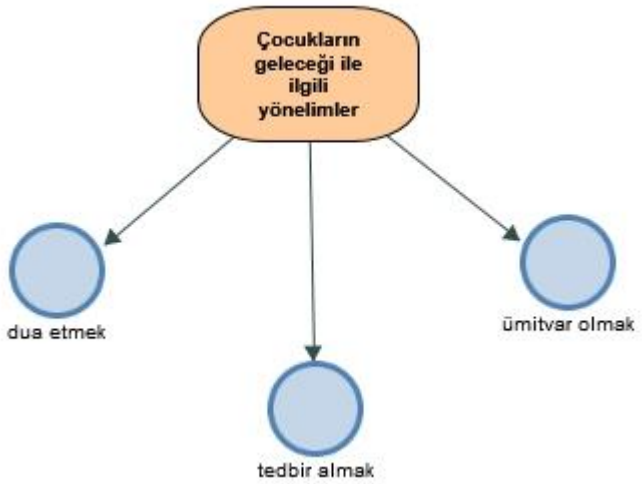

Şekil 26: Çocuklarının Gelecekleri İle İlgili Yönelimler

Katılımcıların çocuklarının gelecekleri ile ilgili kaygılarıyla başa çıkmak için kullandıkları ortaya çıkan temalar dua etme (f: 20), tedbir alma (f: 13) ve ümitvar olmadır (f: 5). Bu temalar ve sıklıkları Tablo 20'de gösterilmiştir.

Tablo 20: Çocuklarının Gelecekleri İle İlgili Yönelimler

Kategoriler	Temalar	f
Duygu	Ümitvar olmak	5
Davranış	Dua etmek	20
	Tedbir almak	13

Katılımcılar çocuklarının dini yaşantıları, yuva kurmaları, eğitim hayatları ve benzer durumlar hakkında dua ettiklerini ve bu durumun onları rahatlattığını ifade etmişlerdir. Anne ve babaların dua etmeye ilişkin görüşleri ve çocuklarına ilişkin örnek verdikleri bazı dualar aşağıda aktarılmıştır.

…iyi bir eş, hayırlı kıyamete kadar namaz kılan biri, işte dualarım hep bu (E_23).

…baba duasının da etkisi olacağını ümit ediyorum. Çünkü babanın evladına duası peygamberin ümmetine duası gibidir. "Eğer sizin duanız olmasaydı Allah size ne diye ehemmiyet versin. Ama duanın tevekkülle irtibatı var zaten. Bütün imkanları seferber ediyorsun, ondan sonra zaten tevekkül diyorsun. Yani Rabbimize iltica ediyoruz (E_25).

Dolayısıyla eğer siz doğru evlat yetiştirmekle ilgili üzerinize düşenleri yaptıysanız kalan kısmı ile ilgili de tevekkül eder, dua eder… Mesela duadan hiç bahsetmedik bugün. Dua da çok önemli bir şeydir. Tevekkül ile birlikte dua da ederseniz, inşallah Allah onları salih kullarından etsin, cennetine kavuştursun derseniz, babalarının duası kabuldür derseniz, bunlar anlatılır hep öğretilir. Ondan sonra da beklersiniz. İnşallah bizlere Hz. Nuh'un yaşadığını yaşatmasın (E_5).

Yani daha küçük oldukları için, işte namazlarda illa ki sürekli onlar için dua ediyorum. Şu anda başka bir şey yok yapacak. Şu anda Rabbim işte hayırlı insanlarla karşılaştırsın (K_18).

Yani şimdi gelecekte olan, olmamış şeyler beni aşan şeyler. Bilmiyorum ne ile karşılaşacağımı hiç bilmiyorum. Çocuklar adına da dua ediyorum (K_25).

Mesela diyelim ki benim oğlum, geliyor gidiyor yurt dışına. Ben buradayım mesela, onun ne yaptığını bilmiyorum, uykularım gelmiyor. Ne yapayım? Gece kalkıyorum, namaz kılıyorum, oturuyorum, sürekli Allah'ıma dua ediyorum. "Ya Rabb'im sen koru" Şu anda ne yapıyor, ne ediyor? Bilmiyorum yani, ben öyle dua ile şey yaptıktan sonra, öyle rahatlayarak uyuyorum ki. Gelecekle ilgili her şeyde (K_7).

Katılımcılar dua etmenin yanında çocukları için gerekli tedbirleri aldıklarını ifade etmişlerdir. "*Biz onları iyiyi, doğruyu, güzeli anlatmaya çalışıyoruz. Mesleki olarak da, insani ilişkileri olarak da, evlilik hayatında da kızım oğlum öyle yaparsan şöyle olur, şöyle insanlardan uzak dur gibi tavsiyelerde bulunuyoruz. Bunları mutlaka göz önünde bulundururlar, ona göre karar verirler, vereceklerdir diye ümit ediyoruz. Bunların sonucunda da yine tevekkül ediyoruz. Olan neyse onu kabul edeceğiz* (E_1)"; "*Ben görevimi yerine getiriyorum. Karınlarını doyuruyorum, okutuyorum, ahlaklarını vermeye çalışıyorum, terbiyelerini, edeplerini vermeye çalışıyorum. Elimden geleni yapıyorum. Bundan sonra onlar da akıllarıyla bazı şeyleri kendileri bulacaklar* (K_11)" ifadeleri tedbir alma temasına ilişkindir.

Çocukların geleceği ile ilgili durumlarda ortaya çıkan bir diğer tema ümitvar olmaktır. "*Rızık Allah'tandır. Her doğan rızkıyla doğmuştur. Allah diyor rızık endişesi ile diyor kaygıya düşmeyin. Niye kaygıya düşelim? Onlar bizden daha iyi olacak diye düşünüyorum. Ben benden daha iyi olacak* (E_10)" ifadesi bu temaya örnektir.

Belirsizliğe örnek olarak çocukların geleceği ile ilgili oluşturan bu soruda ortaya çıkan dua etme, ümitvar olma, tedbir alma temaları araştırmanın önceki bulguları tarafından desteklenmektedir.

7. CİNSİYET DEĞİŞKENİNE GÖRE ORTAYA ÇIKAN FARKLILIKLAR

Katılımcılar NVivo 11 programı yardımıyla cinsiyet değişkenine göre "Classification" bölümünde tanımlanarak, katılımcılardan oluşturulan temalar ile cinsiyet değişkeninin ilişkisi analiz edilmiştir. Bu bulgular Tablo 21'de gösterilmektedir.

Tablo 21. Cinsiyete Göre Ortaya Çıkan Farklılıklar

Kategoriler	Temalar	f	
		Kadın	Erkek
Tüm bulgular içerisinde	Sabır	44	20
	Azmetmek	27	61
Tevekküle sebep olan durumlar	İlişki problemleri	8	3
	Eğitim hayatları	2	7
	İş hayatları	1	8

Araştırmanın tüm bulguları bütün olarak ele alındığında sabır ile ilgili temalara kadınların erkeklerden daha çok veri sağladığı görülmüştür (K=44/E=20). Erkeklerin ise azmetmek ile ilgili temalarda kadınlardan daha fazla veri sağladığı görülmüştür (E=61/K=27). Kadınlar tevekkülü erkeklere oranla daha fazla sabırla; erkekler de kadınlara oranla daha fazla azmetmekle ilişkilendirmişlerdir. Ayten'in (2012: 95) başa çıkma ile ilgili yürüttüğü araştırmasında kadınların erteleyici dini başa çıkmayı erkeklerden daha çok kullandıkları görülmüştür. Benzer sonuçlara ulaşan farklı araştırmalar da mevcuttur (Maynard, Gorsuch ve Bjorck, 2001). Sabır teması ile ilgili ulaşılan bulgu, bu kapsamda değerlendirilebilir.

Cinsiyete ilişkin bir diğer farklılık tevekküle sebep olan durumlar temasındadır. Kadınlar tevekkül ettikleri durumlarda ilişki problemlerine erkeklerden daha fazla örnek

verirken (K=8/E=3); erkekler eğitim hayatları (E=7/K=2) ve iş hayatlarında (E=8/K=1) daha fazla tevekkül ettiklerini ifade etmişlerdir. Kadınların büyük kısmının aktif çalışma hayatının içerisinde olmadığı, ev hanımı oldukları göz önüne alındığında, bu bulgu anlamlı gözükmektedir.

Türk aile yapısında erkeklerden daha yüksek düzeyde başarı yönelimli olmaları; kadınlardan ise ilişkisel, duygusal sosyal roller daha öncelikli olarak beklenmektedir (Karakatipoğlu, Aygün, 2004). Bu beklentinin de etkisiyle psikolojik iyi olma ile ilgili yürütülen araştırmalarda, alt boyutlardan birisi olan "*diğerleriyle olumlu ilişkiler*" temasında, çoğunlukla kadınların erkeklerden daha yüksek puan aldıkları görülmüştür (Şahin, 21013: 81). Bu açıklamalar kadınların ilişkisel problemlerde, erkeklerin ise eğitim ve iş hayatları ile ilgili problemlerde tevekküle daha çok ihtiyaç hissetmelerini desteklemektedir.

Belirtilenlerin dışındaki temalarda cinsiyete ilişkin ön plana çıkan farklılıklar gözlenmemiştir.

8. KELİME SIKLIĞI ANALİZİ

Araştırmanın verileri olan kelimeler, NVivo 11 programında frekans dağılımlarına göre incelenmiştir. Programın "Queries" (sorgulama) bölümünde "Word Frequency" yardımıyla araştırma bağlamında en sık kullanıldığı tespit edilen kelimeler şu şekildedir: Tevekkül (f: 2522), ben (f: 2220), Allah (Rabb) (f: 2069), sonra (f: 1176), zaman (f: 1166), insan (f: 1000), hayır (f: 356), imtihan (f: 176), sıkıntı (f: 175), rahat (f: 163), dua (f: 159), devam (f: 148), isyan (f: 135), iman (f: 131), teslim (f: 123), şükür (f: 111), nasip (f: 110), gayret (f: 101), sınav (f: 99), elhamdülillah (f: 91).

Sık kullanılan kelimelerin, programın "Queries" (sorgulama) bölümünde "Word Cloud" (kelime bulutu) uygulaması ile görselleştirilmiş hali Şekil 27'de aktarılmıştır.

Şekil 27: Kelime Bulutu

Araştırmanın amacının tevekkül yönelimin kişideki yansımasının (sebep ve sonuçları) açıklanması olduğu göz önüne alındığında araştırma bağlamında en sık kullanılan kelimelerin tevekkül, ben ve Allah olması, görüşmelerin araştırma amacına uygun içeriklerde gerçekleştiğini göstermektedir. Araştırmada "Allah" ile "kişi (ben)" arasındaki ilişki biçimi "tevekkül" yönelimi üzerinden ele alınmıştır. Sıklıkla kullanılan diğer kelimeler de araştırma bulgularını destekleyici kelimelerdir.

9.BULGULARA DAYALI OLARAK OLUŞTURULAN TEVEKKÜL YÖNELİMİ MODELİ

Modeller sayesinde gerçeklik daha basit ve olgular arası ilişkiler daha anlaşılabilir hale gelmektedir (Yapıcı, 2016: 107). Bu nedenle araştırma bulgularının basitleştirilerek, daha analitik bir çerçevede ele alınması amacıyla bir model denemesi yapılmıştır. Model denemesinde ilgili kategori altında en sık karşılaşılan bulgular ele alınmıştır. Tevekkülün çok boyutlu yapısı göz önüne alınarak tevekkülün nedenleri (öncesi), tevekkül sürecinde gösterilen tepkiler (sırası) ve tevekkülün sonuçları (sonrası) ele alınarak *Şahin Tevekkül Yönelimi Modeli (2018)* oluşturulmuştur. Modelde de özetlendiği gibi tevekkülün hem bir işin, oluşun, olayın meydana geliş sürecinde; hem öncesinde; hem de sonrasında kullanılan ve insana pozitif etkileri olan bir yönelim olduğu görülmektedir. İlgili model Şekil 28'de aktarılmıştır.

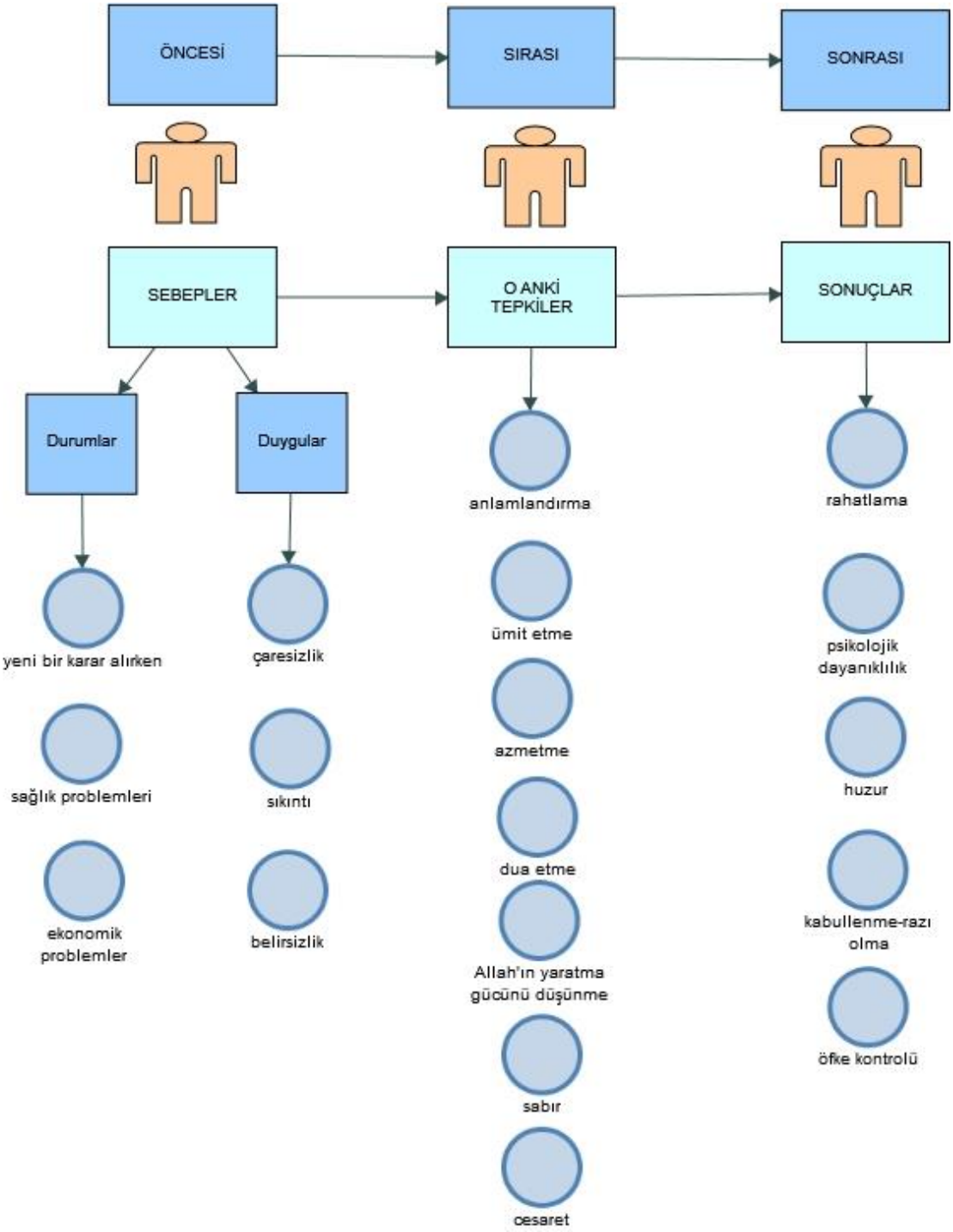

Şekil 28: Şahin Tevekkül Yönelimi Modeli (2018)

SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu araştırma dini bir değer olarak tevekkül yöneliminin psikolojik sebep ve sonuçlarının açıklanmasını amaçlamıştır. Bununla birlikte alt problemler de belirlenmiş, tevekkül algısı, tevekkül etme sürecinde rol oynayan psikolojik kavram ve süreçlerin neler olduğu da araştırılmıştır.

Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Kuram oluşturma yaklaşımına dayalı olarak 50 kişi ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiş, bu görüşmelerin yazılı dökümleri üzerinden içerik analizi ve betimsel analiz yapılmıştır. Aşağıda araştırmanın sonuçları aktarılmaktadır.

Tevekkül algısına ilişkin sonuçlar

Katılımcıların tevekkülü çok boyutlu olarak algıladıkları görülmektedir. Tevekkül tanımlarının içeriğinde azmetme, güvenme, vekil tayin etme, sabretme, sığınma, teslim olma, kadere iman, razı olma, ümit etme gibi birbirinden farklı süreçlerin vurgulandığı görülmüştür. Bu tanımlamalardan anlaşıldığı üzere tevekkülün bir işim hem başında, hem sürdürülürken, hem de sonrasında devrede olan bir yönelim olduğu söylenebilir.

Katılımcıların tevekkül algılarının literatürdeki ideal tevekkül tanımı ile uyumlu olduğu görülmüştür. Katılımcılar tevekkülde pasif bir bekleyişten ziyade, aktif bir duruş ile teslimiyeti aynı anda yaşamaktadırlar. Bu açılardan araştırmanın çalışma grubu için, literatürde sıklıkla vurgulanan tevekkülün yanlış anlaşıldığı ve bu yanlış anlamanın kişileri atalete sürüklediği iddiası desteklenmemiştir. Ancak doğru bilgiye sahip olmanın, onu uygulamak için tek başına yeterli olmadığı bilinmektedir.

Katılımcıların somut olarak örnekledikleri mütevekkil olarak adlandırdıkları kişilerin özellikleri olarak teslimiyet, sabır, yardımseverlik, belirsizliğe tahammül edebilme, sıkıntılarla başa çıkabilme, sakinlik, inançta kararlılık, kanaatkar, ümitvar, ibadetlerine düşkün olma özelliklerini vurgulamışladır. Bu özellikler tevekkül ile ilgili ayetlere, tevekküle dair tanımlara uygundur.

İsyan etmek, kaygı, kibir, öfke, sabırsızlık, kendini veya başkalarını suçlamak, razı olmamak, bencillik, ümitsizlik, hırs, nefret-kin-haset, karşılık beklemek tevekkülle

negatif ilişkili algılanan süreçlerdir. Bahsi geçen süreçler hem psikoloji, hem de teoloji literatüründe olumsuz yapıları ile ele alınan süreçlerdir. Bu zıtlık açısından ele alındığında tevekkülün bu durumlar için önleyici bir yapı olduğu düşünülmektedir.

Katılımcılar tevekkülün onları tembelleştirmediğini, aksine sebeplere başvurmaya teşvik ettiğini, tevekkül ile çabalamanın yakından ilişkili olduğunu ifade etmişlerdir. Bu açıklamalardan tevekkülün hırs ve tembellik noktasında dengede kalmayı sağlayan bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Kişinin çabalarken bu dengeyi sağlamasının yolunun da vicdan muhasebesi ve kendini tanımak olduğu açığa çıkmıştır. Bu açıdan tevekkül edebilmenin ön koşullarının kişinin vicdan muhasebesi yapabilmesi ve kendini tanıması olduğu söylenebilir.

Katılımcılar tevekkülde sebeplere başvurmayı, çabalamayı vurgulamakla birlikte, çabalama ve sonuç arasında mutlak nedensellik ilişkisi kurmamışlar, çabalanan ve tevekkül edilen her işte sonuca dair kesin bir beklentinin olmayacağını vurgulamışlardır.

Tevekkül İslami bir kavram olarak Allah inancının bir yansımasıdır. Katılımcıların da tevekkülü Allah'a imanın bir gereği olarak algıladıkları görülmüştür.

Tevekkül yöneliminin sebeplerine ilişkin sonuçlar

Katılımcıların tevekküle yöneldiklerini ifade ettikleri durumlar yeni bir karar alma süreci (evlilik, kararı, eğitim hayatında alınan kararlar, iş hayatında alınan kararlar), sağlık problemleri, ekonomik problemler, ilişki problemleri, yakın birinin vefatıdır.

Tevekküle yönelinen durumların çoğunlukla geleceğe ilişkin belirsizlik durumlarında olduğu görülmektedir. İnsanda geleceğinden emin olma, geleceği kontrol etme arzusu vardır. Modern bilimler de bu amaca ulaşmak için çaba sarf etmektedir. Fakat insanın gücü sınırlıdır. Bu sınırlılık çoğu zaman insanı kontrolsüz kılmakta, bu durum da kaygıya sebep olmaktadır. Böyle durumlarda tevekkül yönelimi kullanılarak kişiler kontrolü sağlamaya çalışmakta, bu sayede kaygıları azalmakta, belirsizlikle başa çıkabilmektedirler.

Tevekkülün sebeplerine dair durumlar incelendiğinde tevekküle çoğunlukla başa gelen olağanüstü durumlarda değil, günlük hayata ilişkin stresli durumlarda

yönelindiği görülmektedir. Bununla birlikte tevekkülün bir inanç kaidesi olarak sadece durumlara özgü değil, hayatın her anında gündemde olduğu görülmüştür.

Tevekküle sebep olan duygular ise sıkıntı, çaresizlik, belirsizlik, beklenti, şükür ve üzüntüdür. Bu duygular günlük hayatta sıklıkla karşılaşılan duygular olmakla birlikte, seviyesine bağlı olarak kişinin yaşam kalitesini etkileyebilmekte, ileri aşamaları panik bozukluk, fobi, travma sonrası stres bozukluğu gibi kaygı bozuklukları veya depresif bozukluk gibi duygu durum bozuklukları başta olmak üzere çeşitli psikiyatrik bozukluklara sebebiyet vermektedir. Bu anlamda tevekkülün kaygı, stres, üzüntü, sıkıntı potansiyeli olan durumlarda (sınav, karar alma, önemli görüşme vb.) devreye girmesinin önemli olduğu görülmektedir.

Tevekkül sürecinde gösterilen tepkilere ilişkin sonuçlar

Tevekkül çok boyutlu bir yönelim olarak içerisinde pek çok süreci barındırmaktadır. Bunlar anlamlandırma, ümit etme, azmetme, dua etme, Allah'ın yaratma gücünü düşünme, sabretme, cesaret, ahiret düşüncesi, Allah'ın varlığını hissetmek, güvenmek, kontrol alanını kabullenmek, kader açıklaması, sığınmak, sakinlik, azmettiğini düşünmek, huzurdur. Kişilerin tevekkül ederken adı geçen yöntemleri kullandığı görülmüştür.

Araştırmanın bulgularına göre tevekkül sürecinde hem duygusal, hem düşünsel, hem de davranışsal olarak farklı tepkiler verildiği görülmüştür. Yaşanılan sürecin anlamlandırılması, ümit içerisinde olma, durumla ilgili çaba gösterilmesi, dua edilmesi, Allah'ın yaratma gücünü düşünme bunların önde gelenleridir. Kişiler kullandıkları bu yöntemler sayesinde içinde bulundukları duruma ilişkin, olay/iş henüz oluş sürecindeyken aktif bir mücadele ile sürecin içinde kalmaktadırlar.

Ayrıca pek çok değer, diğer değerlerle etkileşim halindedir. Tevekkül etme sürecinde de başka değerlerin aktif olduğu, tevekkülün pek çok değerle ilişkili olduğu görülmüştür. Tevekkül ediyorken kullanılan, tevekküle eşlik değerlerin sabır, cesaret, azim, ümit olduğu görülmektedir.

Tevekkül yöneliminin sonuçlarına ilişkin sonuçlar

Kişilerin tevekkül ettikten sonra duygu, düşünce ve davranış alanında olmak üzere yaşantılarında somut etkileri olduğu görülmüştür. Tevekkül yönelimin en çok duygu boyutunda etkili olduğu ortaya çıkmıştır.

Katılımcıların tevekkül etmenin sonucu olarak rahatladıkları, kaygılarının azaldığı, psikolojik dayanıklılıklarının arttığı, huzur duydukları görülmektedir. Pek çok psikolojik/psikiyatrik müdahale kişilerin korku ve kaygıları ile başa çıkarak rahatlamalarını, psikolojik dayanıklılıklarını artırmayı, onları daha mutlu, huzurlu yapmayı hedeflemektedir. Bu anlamda inançlı kişiler için tevekkülün önemli bir destek mekanizması olduğu söylenebilir.

Bahsedilen sonuçların dışında tevekkülün kabullenmeyi kolaylaştırdığı, öfke kontrolüne etki ettiği, kişilerarası iletişimi pozitif kıldığı, sabretmeyi sağladığı, iyimser düşünmeyi teşvik ettiği, sakinlik verdiği, bencillik ve hırstan koruduğu, bakış açısını genişlettiği, benlik saygısını artırdığı görülmüştür. Bu sonuçlar ele alındığında tevekkül yöneliminin kişinin hayatına psikolojik yönden olumlu etkileri olan, basit bir sorumluluğu başkasına (Allah'a) havale edip rahatlamanın ötesinde, içerisinde çok çeşitli ve dinamik süreçlerin bulunduğu, çok boyutlu bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.

Tevekkül din psikolojisi alanında daha çok başa çıkma kuramına dayalı olarak sabır, umut, hoşgörü, alçakgönüllülük gibi kavramlarla birlikte ele alınmaktadır. Bu kavramlarla ilişkisi olmakla ve başa çıkma sürecinde de kullanıldığı görülmekle birlikte, tevekkül yönelimin başa çıkmanın ötesinde daha geniş bir süreci kapsayan yönelim olduğu anlaşılmaktadır. Tevekkül kişinin her hangi bir iş için çabalama sürecinden başlamakta olup, olayın/durumun olumlu ya da olumsuz sonuçlandıktan sonraki sürecini de kapsamakta, olayın/durumun hem öncesine, hem oluş aşamasına, hem de sonrasına etki etmektedir. Bu anlamda tevekkülün sadece başa çıkma yaklaşımı olarak değil, kişinin çok çeşitli durumlarda yönelebileceği, aynı zamanda itikadi bir duruş olarak yaşamının her anında aktif kılacağı bir yönelim olduğu görülmüştür.

Araştırma sonuçlarına dayalı öneriler

Bu araştırmada katılımcıların tevekkül algılarının "ideal" tevekkül tanımları ile uyumlu olduğu, tevekkülün özellikle yeni karar alma aşamalarında, sağlık

problemlerinde, ekonomik problemlerde; belirsizlik, çaresizlik veya sıkıntı hissedilen anlarda başvurulan bir yönelim olduğu görülmüştür. Bu yönelimle birlikte kişilerin olayları anlamlandırabildiği, azmettiği, dua ettiği, olay hakkında ümitvar olduğu, duruma sabrettiği ve daha cesur hareket ettiği görülmüştür. Tevekkül etmenin sonucu olarak kişilerin kendilerini daha rahat ve huzurlu hissettikleri, psikolojik dayanıklılıklarının arttığı, olayı daha kolay kabullendikleri görülmüştür.

Bu bulgular dikkate alındığında aşağıdaki önerilerde bulunulabilir:

1. Tevekkül yönelimi kişilerde kaygı oluşturma potansiyeli bulunan sınav, önemli görüşmeler, sağlık problemleri, karar alma süreçleri gibi durumlarda bir müdahale yöntemi olarak kullanılabilir.
2. Tevekkül yöneliminin olumlu psikolojik etkileri göz önüne alındığında yapılandırılmış "tevekkülü artırma" psiko-eğitim programları oluşturulabilir.
3. Tevekkül yönelimi değerler eğitimi programlarına dahil edilip, gelişim düzeylerine göre farklılaşan içeriklerde tevekkül konusu işlenebilir.
4. Tevekkülün insanın güçlü yönlerini ortaya çıkaran pozitif bir kavram olduğu görülmüştür. Buna dayalı olarak tevekkülün itikadi bir yönelim olmasının yanı sıra, bilimsel veriler ışığında psikolojik ve sosyolojik etkileri halka yönelik programlarda ele alınabilir.

İleri araştırmalar için öneriler

1. Bu araştırmada tevekkül yönelimi nitel yöntemle ele alınmıştır. Tevekkülün çok boyutlu yapısı göz önüne alınarak, nicel yöntemlerde kullanmak üzere ölçme aracı geliştirilebilir.
2. Her nitel araştırma, nitel araştırmacının eğilimlerinden etkilenme olasılığı taşımaktadır. Bu nedenle farklı araştırmacılar tarafından benzer araştırmaların yapılması, sonuçların genellenmesine katkı sağlayacaktır.
3. Kavramın etki alanını daha iyi anlayabilmek için yapılacak karma yöntemli araştırmalar da bulguların genellenme olasılığını artıracaktır.

4. Çeşitli gruplarla tevekkül yönelimi artırma grupla psiko-eğitim programları uygulanıp, ön ve son testler ile programın etkinliği test edilerek, bu sayede kavramın etki alanı daha detaylı ele alınabilecaktir.

KAYNAKÇA

ACAR Hatice, *Kur'an Kursuna Devam Eden Kadınlar Arasında Dindarlık Biçimleri, Dini Başa Çıkma Faaliyetleri ve Psikolojik İyilik Halleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

ACET Semih, *Hadislerde Ölüm Karsısında Müslüman Tavrı,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

AİNSWORTH Mary S., "Infant–Mother Attachment", *American Psychologist,* 34*(10),* 1979, 932-937.

AİNSWORTH Mary S., "Attachments Beyond Infancy", *American Psychologist,* 44*(4),* 1989, 709-716.

AK Mehmet, EŞEN Elif, ÖZDENGÜL Faik, "Mevlana Penceresinden Bilişsel Terapiler", *Bilişsel Davranışçı Psikoterapi ve Araştırmalar Dergisi 3*, 2014, 133-141.

AKSEKİ Ahmet Hamdi, *İslam Dini*, 1. Basım, İstanbul: Yeniakım Yayınları, 2014.

AKTO Akif, "Allah-İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül*", e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi,* 8(2), 2016, 878-902.

AKYÜZ Mahmut, *Meme Kanseri Tanılı Hastalarda, Dindarlık Düzeyi İle Psikolojik Dayanıklılık ve Travma Sonrası Büyüme Arasındaki İlişkinin Araştırılması,* (Yayınlanmamış Tıpta Uzmanlık Tezi), Malatya: İnönü Üniversitesi Psikiyatri Anabilim Dalı, 2017.

ALBAYRAK Ahmet. "Dinî Tecrübenin Dışa Vurum Problemi", *Milel ve Nihal*, 2 (2), 2005, 65-79.

ALBAYRAK Ahmet, *Gençlerde Dua Psikolojisi,* İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2013.

ALBAYRAK Ahmet, KURT Emine. "Meme Kanserli Hastalarda Ağrı ve Uzuv Kaybına (Mastektomi) Bağlı Depresyon Düzeylerinin Yaşam Kalitesi ve Dindarlık İle İlişkisi", *DEUİFD Din Psikolojisi Özel Sayısı*, 2016, ss.41-81.

ALTAY Korkut, *Yetişkinlerde Tevekkül Anlayışına Psiko-Sosyal Yaklaşım*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

ALTINTAŞ Hayrani, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1991.

ALTINTAŞ Ramazan, "*Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri*", *Dini Araştırmalar*, C. 3, S.7, 2000, 113-136.

ALTINTAŞ Süleyman, "Depresyon ile Dinsel Başa Çıkmak Mümkün mü?", *International Journal of Social Science,* 36, 2015, ss. 403-428.

ALTUNSU SÖNMEZ Özlem, "Dindarlığın Ölçülebilirliği Üzerine Geliştirilen Dindarlık Ölçekleri", *SEFAD*, 2016 (36), 557-578.

ARISTOTELES, *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2007.

ARKONAÇ Sibel Ayşen, *Sosyal Psikoloji*, Bursa: Alfa Yayınları, 1998.

ARSLAN Hulusi, "Mehmet Akif'in Kader ve Tevekkül Anlayışı*", Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7(13), 2014/1, 11-27.

ARSLAN Mustafa, "Geleneksellik ve Yaşlı Dindarlığı: Taşrada Sosyal Hizmet Alamayan Yaşlıların Dindarlık Durumları Üzerine Bir İnceleme", *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi,* 2, 2009, 112-125.

ATEŞ Süleyman, *İslam Tasavvufu*, İstanbul: Yeni Ufuklar Yayınları, 2004.

ATMACA Veli, *Tarih Boyunca Hastalık Algılamasında Dua Şifa İlişkisi, İstanbul:* Gerekli Kitap, 2011.

AYDIN Hayati, "Kur'an'da İrade-Azm ve Tevekkül. Tasavvuf*", İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, 22*, 2008, ss. 59-79.

AYDIN Şükrü, *Kur'an'da Kibir Kavramı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

AYTEN Ali, "William James (1842-1910) ve Din Psikolojisinde Tecrübe Merkezli Bir Yaklaşım*", İslami Araştırmalar Dergisi*, 19 (3), 2006a, 457-464.

AYTEN Ali, *Tanrıya Sığınmak*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

AYTEN Ali, *Erdeme Dönüş: Psikoloji ve Mutluluk Yolu*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.

AYTEN Ali, ANIK Evrim, "LGBT Bireylerde Dini İnanç, Din ve Tanrı Tasavvuru, Dini ve Manevi Başa Çıkma Süreci", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 14 (2), 2014, ss. 7-31.

AYTEN Ali, GÖCEN Gülüşan, SEVİNÇ Kenan, ÖZTÜRK Eyüp E. "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Bir Araştırma", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2012, 12 (2), ss. 45-79.

AYTEN Ali, SAĞIR Zeynep. "Dindarlık, Dinî Başa Çıkma Ve Depresyon İlişkisi: Suriyeli Sığınmacılar Üzerine Bir Araştırma." *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 47, 2014, 5-18.

AZİZ Aysel, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem ve Teknikleri*, Ankara: Nobel Yayınları, 2014.

BAHADIR Abdülkerim, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, 2. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.

BASIM H. Nejat, ÇETİN Fatih, "Yetişkinler İçin Psikolojik Dayanıklılık Ölçeği'nin Güvenilirlik ve Geçerlilik Çalışması", *Türk Psikiyatri Dergisi*. c. 22. s. 2, 2011, ss. 104-116.

BATAN Sabriye Nazlı, *Yetişkinlerde Psikolojik Dayanıklılık ve Dini Başa Çıkmanın Yaşam Doyumuna Etkileri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

BAUMEISTER Roy F., *Meaning of Life*, New York: Guilford Press, 1991.

BAUMEISTER Roy F., VOHS Kathleen D., *The Pursuit of Meaningfulness in Life*, 2002.

BAZELEY Pat, JACKSON Kristi, *NVIVO ile Nitel veri analizi*, çev. Arif Bakla, Selçuk Beşir Demir, Ankara: Anı Yayıncılık, 2015.

BEE Helen, BOYD Dennise, *Çocuk Gelişim Psikolojisi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.

BEIT B. Hallahmi, ARGYLE Michael, *The Social Psychology of Religion*, Routletge & Kegan Paul, 1975.

BEYAZ Yasin, "Mehmed Akif'in Safahat'ında Dini ve Siyasi Eleştiri", *Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi,* 2015 (1), ss. 91-112.

BİGİYEV Musa Carullah, *Uzun Günlerde Oruç* (sad. Yusuf Uralgiray), Ankara: Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 1975.

BİLGEN Mustafa, *Yüksek İslam Ahlakı*, İstanbul: Milli Gazete Yayınları, 2006.

BİLMEN Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlm-i Kelam*, İstanbul: 1971.

BLATZ William Emet, "The significance of early environmental factors in personality development." *University of Iowa Extension Bulletin*, 20, 1932.

BOWLBY John, *Attachment and Loss, Vol. 3, Loss, Sadness and Depression*, New York: Basic Books.

BUHARİ Ebu Abdullah Muhammed bin İsmail, *Sahih-i Buhari Muhtasarı*, Yayın yönetmeni, Feyzullah Birışık, İstanbul: Polen yayınları, 2008.

BULAÇ Ali, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı*, İstanbul: Girişim Yayınları.

BURGER M. Jerry, *Kişilik*, 1. Basım, İstanbul: Kaknüs yayınları, 2006.

CEBECİOĞLU Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 6. Baskı, Ankara: Otto Yayınları, 2014.

CENGİL Muammer, "Depresyonu Önlemede Dini İnancın Koruyucu Rolü", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi III, Sayı 2, 2003,* 129-152.

CEYLAN Davut, "Vicdan Kavramına Psikolojik ve Dini Yaklaşımlar", *İktisat Sayısı,* 3, 2017, 185-199.

CORVELEYN Jozef, LUYTEN Parich, "*Psikodinamik Psikolojiler ve Din: Geçmiş, Günümüz Ve Gelecek",* çev. Ferdi Kıraç, *Din ve Maneviyat Psikolojisi Temel Yaklaşımlar ve İlgi Alanları* içinde (ed. Raymond F. Paloutzan, Crystal L. Park; Çeviri ed., Çapçıoğlu İ., Ayten A.), Ankara: Phoenix yayınları, 2013.

COŞAR Halil İbrahim, *Kader Anlayışının Kur'an Bağlamında Sosyo-Psikolojik Tahlili,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

CRESWELL John W., *Qualitative Inquiry And Research Design: Choosing Among Five Approaches,* Thousand Oaks, CA, Sage, 2007.

CÜCELOĞLU Doğan, *İnsan ve Davranışı,* 16. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007.

ÇAĞRICI Mustafa, "Tevekkül", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Cilt 41, İstanbul: 2012.

ÇARDAK Mehmet, *Affedicilik Yönelimli Psiko-Eğitim Programının Affetme Eğilimi, Belirsizliğe Tahammülsüzlük, Psikolojik İyi Oluş, Sürekli Kaygı ve Öfke Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

ÇINAR Aliye, *Değerler Felsefesi ve Psikolojisi*, 1. Baskı, Bursa: Emin Yayınları, 2013.

DAĞ İhsan, *Kontrol Odağı, Stresle Başa Çıkma Stratejileri ve Psikolojik Belirti Gösterme İlişkileri,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.

DAUGHERTY Christopher K., FİTCHETT George, MURPHY Patricia E., PETERMAN Amy H., BANİK Donald M., HLUBOCKY Fay, TARTARO Jessica, "Trusting God and medicine: Spirituality in advanced cancer patients volunteering for clinical trials of experimental agents." *Psycho- oncology,* 14(2), 2005, 135-146.
Death Of A Friend", *Cognitive Therapy and Research*, 17, 6, 1993, 561–577.

DEMİR Ömer, *Dini Kavramlar ve Öğrenme Ortamları: Salih Amel Örneği,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.

DEMİR Volkan, *Bilinçli Farkındalık Temelli Hazırlanan Eğitim Programının Bireylerin Depresyon Ve Stres Düzeyleri Üzerine Etkisi,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

DEMİR Volkan, **"**Görme Engellilerde Depresif Belirtilere Yönelik Bilinçli Farkındalık Temelli Bilişsel Terapi Programının Etkililiği", *Nesne Psikoloji Dergisi (NPD),* Cilt 3, Sayı 6, Volume 3, 2015.

DEMİR Volkan, "Bilinçli Farkındalık Temelli Bilişsel Terapi Programının Üniversite Öğrencilerinin Kaygı Düzeylerine Etkisi"**,** *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi,* 2017.

DEMİRCİ Mehmet, "Kur'an-ı Kerim Işığında Sabır Kavramı", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S.12, y. 20, 2002, 263-285.

DEMİRCİ Muhsin, *Kurân-ın Ana Konuları,* 5. Basım, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2010.

DİLMAÇ Bülent, EKŞİ Füsun, ŞİMŞİR Zeynep, "Psikolojik Danışma Deneyimi Yaşayanların Dini Başa Çıkma, Psikolojik İyi Olma ve Affetme Düzeyleri Arasındaki Yordayıcı İlişkiler: Bir Model Önerisi", *Manevi Danışmanlık Dergisi,* 2016.

DİLMEN Süleyman, *Tevekkül Bilinci,* 1. Baskı, İstanbul: Düşün yayıncılık, 2016.

DOĞAN Mebrure. "Engelli Çocuğa Sahip Ebeveynler ile Sağlıklı Çocuk Sahibi Ebeveynlerin Dinî Başa Çıkma, Umut ve Sabır Düzeylerinin Karşılaştırılması", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* 5 (8), 2016, s. 3214-3245.

DUDLEY Kenneth, C., *Empirical Development of A Scale of Patience,* West Virginia University, (Unpublished Doctoral Dissertation), 2003.

EFE Zekeriya, *Kur'an'da Ümit ve Ümitsizlik*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

EKŞİ Halil, *Başaçıkma, Dini Başaçıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

EL-İSFEHÂNÎ, er- Râğıp, *El- Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.

ELLIS Albert, *Overcoming Destructive Beliefs, Feelings, and Behaviors: New Directions for Rational Emotive Behavior Therapy, New York:* Prometheus Books, 2001.

EMMONS Robert A., "*Duygu ve Din"*, çev. Gülüşan Göcen, Din ve Maneviyat Psikolojisi Temel Yaklaşımlar ve İlgi Alanları içinde (ed. Raymond F. Paloutzan, Crystal L. Park; Çeviri ed., Çapçıoğlu İ., Ayten A.), Ankara: Phoenix Yayınları, 2013.

EMMONS Robert A., PALOUTZIAN Raymond F., "*Din Psikolojisi: Dün, Bugün ve Yarın"*, Din Psikolojisi içinde (ed. Ayten A.), İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

ERBAŞ Nazan, *Lise Son Sınıf Öğrencilerinde Denetim (Kontrol) Odağı İnancının Risk Alma Davranışına Etkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

ERIKSON Eric H., *Childhood and Society,* New York: Norton, 1993.

ERKAYA Mahmud Esad, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 1. Baskı, Ankara: Otto Yayınları, 2017.

ERÖZKAN Atılgan, "Öfke İle Başa Çıkma: Bilişsel Davranışçı Terapilere Dayalı Bir Program", *Milli Eğitim*, Sayı:171, Yaz 2006.

ER-RAZİ Fahrim, *Tefsir-i Kebir*, terc. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002.

ERSOY Mehmet Akif, *Safahat*, İstanbul: Akvaryum Yayınevi, 2006.

ERYÜCEL Sema, *Yaşam Olayları ve Dini Başa Çıkma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

ERZURUMLU İbrahim Hakkı, M*arifetname*, çev. Durali Yılmaz, İstanbul: İpek Yayın-Dağıtım, 2003.

ESPİNG Amber, *The Search For Meaning In Graduate School: Viktor Frankl's Existential Psychology And Academic Life In A School Of Education,* (Unpublished dissertation), Indiana University, 2008.

FOWLER James W., *Stage of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning,* San Francisco: Harper Collins Publisher, 1995.

FRANK Jerome D., "The Role of Hope in Psychotherapy", *International Journal of Psychiatry,* 5, 1968, 383–395.

FRANKL Victor Emile, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev., Selçuk Budak, Ankara: Öteki Yayınevi, 1997.

FRANKL Victor Emile, *Duyulmayan Anlam Çığlığı*, çev., Selçuk Budak, İstanbul: Öteki Yayınevi, 2006.

FREUD Sigmund, *Dinin Kökenleri*, çev. Selçuk Budak, 4. Basım, İstanbul: Öteki Yayınevi, 2006a.

FREUD Sigmund, Uygarlık Din ve Toplum, çev. Selçuk Budak, 4. Basım, İstanbul: Öteki Yayınevi, 2006b.

FROMM Erich, *Erdem ve Mutluluk*, çev. Ayda Yörükan, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1994.

FROMM Erich, *Umut Devrimi*, çev. Şemsa Yeğin, İstanbul: Payel Yayınevi, 1995.

FROMM Eric, *Psikanaliz ve Din*, çev. Elif Erten, 3. Baskı, İstanbul: Say Yayıncılık, 2012.

GAFAROV Raim, *Musa Carullah Bigiyev'in Kader Hakkındaki Görüşü,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

GAZALİ Ebu Hamid Muhammed, *Kimya-yı Saadet, I-II,* terc. A. Faruk MEYAN, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1979.

GAZALİ Ebu Hamid Muhammed, *Mukaşefetü'l Kulüb İman ve İslamın Vasıfları,* terc. Salih Uçan, İstanbul: Çelik Yayınları, 1980.

GAZALİ Ebu Hamid Muhammed, *İhya-u Ulumi'd-Din*, IV, terc. Ahmed Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Yayınevi, 2014.

GEYER Anne L., BAUMEISTER Roy F., "*Din, Ahlak ve Özdenetim: Değerler, Erdemler ve Kötü Alışkanlıklar"*, Çev. Metin Güven, Din ve Maneviyat Psikolojisi Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları içinde (ed. Raymond F. Paloutzan, Crystal L. Park; Çeviri ed., Çapçıoğlu İ., Ayten A.), Ankara: Phoenix yayınları, 2013.

GİBSON Lynette M., HENDRİCKS Constance Smith, "Integrative review of spirituality in African American breast cancer survivors." *ABNF Journal*, 17, 2, 2006, 67-72.

GİZİR Cem Ali, "Psikolojik Sağlamlık, Risk Faktörleri ve Koruyucu Faktörler Üzerine Bir Derleme Çalışması", *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, c. 3. s. 28, 2007, 113-128.

GLOCK, Charles Y., "*Dindarlığın Boyutları Üzerine*", Din Sosyolojisi, çev. M. Emin Köktaş, Konya, 1998.

GÖKCAN Mansur . "Havf ve Recâ (Korku ve Ümit) Dengesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 2016, 171-192.

GÖKÇEN Gülden, *Madde Kullanan ve Kullanmayan Üniversite Öğrencilerinin Psikolojik Dayanıklılık Düzeylerinin İncelenmesi,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya: Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2015.

GÖKTAŞ Mehmet, *"*Emeğin Kutsallığı ve Kutsallarımızda Emeğin Değeri*", Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 30 (5), 2016, 1047-1054.

GRONHAUG Kjell, FALKENBERG J.S., "Success Attributions within and across Organizations", *Journal of European Industrial Training*, 18(11), 1994, pp. 22-29.

GÜL Ramazan, *Bir Değer Eğitimi Olarak İlköğretim Döneminde Doğruluk Eğitimi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

GÜLTEKİN Mücahit, *Ergenlerde Kontrol Alanı Algısı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

GÜLTEKİN Mücahit, "Ergenlerde Kontrol Alanı Algısı*", Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c.17,s.2, 2004, 267-279.

GÜNGÖR Erol, *İslamın Bugünkü Meseleleri*, 7. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1990.

GÜNGÖR Erol, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, 5. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1993.

GÜNGÖR Erol, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995.

GÜNLER Serdar, *Mü'minun Suresinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

GÜRGAH Çağdaş, *İlköğretim I. Kademe Öğretmenlerinin Depresyon Düzeyleri İle Yükleme Biçimlerinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin: Mersin Üniversitesi Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı, 2010.

GÜRGAN Uğur, *Grupla Psikolojik Danışmanın Üniversite Öğrencilerinin Yılmazlık Düzeylerine Etkisi,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2006.

GÜRSES İbrahim, *Kölelik ve Özgürlük Arasında Din*, Bursa: Arasta Yayınları, 2001.

GÜRSES İbrahim, "Yükleme Teorisi ve Din İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergis*i, C.17, S.2, 2008, 359-377.

GÜVEN Hülya, *Depresyon ve Dindarlık İlişkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

HAKİM En-Nisaburi, *El-Müstedrek Ale's-Sahihayn IV*, çev. M. Beşir Eryasoy, Konya: Konevi Yayınları, 2013.

HATİP Abdülaziz, *Tevekkül mü, Tembellik mi?*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2006.

HAVVA Said, *Ruh Terbiyemiz İslam Tasavvufu*, Çev. İbrahim Sarmış, M. Sait Şimşek, 4. Baskı, İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1995.

HAYTA Akif, "*Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru*", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. *4, S.* 12, 2006, 29-63.

HEIDER Fritz, *The Psychology of Interpersonal Relations*, New York: Wiley, 1958.

HOOD Ralph W., SPILKA Bernard, HILL Peter, *The Psychology of Religion An Emprical Approach*, New York, 1996.

HÖKELEKLİ Hayati, *Din Psikolojisine Giriş*, 1. Basım, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2010.

HÖKELEKLİ Hayati, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, İstanbul: Timaş Yayınevi, 2011.

HÖKELEKLİ Hayati, *İslam Psikolojisi Yazıları*, 2. Baskı, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2012.

HÖKELEKLİ Hayati, *İnsani Değerler*, 1. Basım, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2013.

IZUTSU Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 5. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 2013.

IZUTSU Toshihiko, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 3. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 2014.

İBN ARABİ Ebu Bekr Muhammed, *Rıza, İhlas ve Tevekkül*, terc. Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.

İBN ATAULLAH İSKENDERİ Tacuddin Ebu'l Fazl b. Muhammed b. Abdilkerim, *Tevekkülün İncelikleri*, terc. Fatih Mehmet Albayrak, İstanbul: Üsküdar Yayınları, 2006.

İBN EBİ'D DÜNYA, *Rızık Anahtarları ve Tevekkül*, terc. Mustafa Utku, Bursa: Uludağ Yayınları, 2005.

İLASLAN Özlem, *Çocukların Bağlanma Davranışlarının Özlük Nitelikleri ve Anne Bağlanma Stillerine Göre İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

İMAMOĞLU Abdülvahit, YAVUZ Adem, "Üniversite Gençliğinde Dini İnanç ve Umutsuzluk İlişkisi*", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C.13, S.23, 2011, 205-244.

İMAMOĞLU Tuncay, **"**Mehmet Âkif Ersoy'da Düşünce-Eylem İlişkisi", *İLTED,* Erzurum, sayı: 45, 2016/1, ss. 15-25.

İNAN Burcu, Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Olayları İle Depresif Belirtiler Arasındaki İlişkide Cinsiyetin, Algılanan Sosyal Desteğin Ve Kontrol Odağının Aracı Rolü: Boylamsal Bir Çalışma, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

İNCİL, Matta, https://incil.info/kitap/Matta/6 (01.01.2016).

JAMES William, *The Varieties Of Religious Experience,* New York: Collier Books, 1961.

JUNG Carl Gustav, *Analitik Psikoloji*, Çev. Ender Gürol, İstanbul: Payel Yayınları, 1997.

JUNG Carl Gustav, *Analitik Psikolojinin Temel İlkeleri (Konferanslar)*, 2. Baskı, Çev. Kamuran Şipal, İstanbul: Cem Yayınları, 1996.

KABAKÇI YURDAKUL Işıl, *Nitel Veri Analizinde Adım Adım NVivo Kullanımı*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2016.

KAHVECİ Ali, "J. .J. Rousseau'da Ahlâkî Vicdan ve Değeri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 12 (1), 2012.

KARA Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 11. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 2013.

KARACA Faruk, *Dini Gelişim Teorileri*, 1. Basım, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007.

KARACOŞKUN M. Doğan, "*Din Hizmetlerinde Psikolojik Formasyon ve Yeterliliğin Önemi ve İlahiyat Fakültelerindeki Psikoloji Eğitimi Üzerine Görüş ve Öneriler"*, Türkiye'de Yüksek Din Eğitiminin Sorunları, Yeniden Yapılanması ve Geleceği Sempozyumu, S.D.Ü.İlahiyat Fakültesi Yayınları, No:6, 2004.

KARADAŞ Cağfer, *Zaman ve Mekan İçinde İnsan ve Kaderi*, 1. Basım, Bursa: Emin Yayınları, 2009.

KARAKAŞ Ahmet Canan. *Gerçeklik Terapisi Yönelimli Dini Başa Çıkma Psikoeğitim Programının Affetme Esnekliği, Empati ve Stresle Başa Çıkma Üzerindeki Etkisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

KARAKAYA Semra, *Dindarlık Ve Kişilik Arasındaki İlişki, Allport ve Fromm'un Karşılaştırmalı Analizi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

KARAKİTAPOĞLU AYGÜN Zahide, "Self, İdentity, and Emotional Well- Being Among Turkish University Students", *The Journal of Psychology, 138*(5), 2004, 457-478.

KARAMAN Fikret, "Tevekkül İnancı Üzerine Bir İnceleme", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, s. 67-92, 1996.

KARAŞAHİN Hakkı. "Din Sosyolojisinde Dindarlığın Ölçülmesi Problemi Üzerine Bir Araştırma", *AÜYFD* XLIX, 1, 2008, ss. 191-200.

KARSLI Necmi, "Dindarlık Ve Öfke Kontrolü İlişkisi Üzerine Tecrübî Bir Araştırma", *EKEV Akademi Dergisi, Yıl: 16, Sayı: 50, Kış 2012.*

KASAPOĞLU Abdurrahman, "İnsanın Çaresizliği ve Fıtratın Uyanışı", *Kelam Araştırmaları,* cilt 3, sayı 1, 2005, ss. 61-90.

KASAPOĞLU Abdurrahman, "Kur'an'da Adalet Psikolojisi -Adaleti Engelleyen Psiko-Sosyal Faktörler", *Hikmet Yurdu*, C.5, S.10, 2012/2, ss. 61-105.

KELABAZİ, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf,* Haz. Süleyman Uludağ, 4. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.

KILAVUZ Ahmet Saim, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.

KIMTER Nurten. "Ergenlerde Benlik Saygısı Ve Öznel Dindarlık Algısının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 9 (17), 2017, s. 439-468.

KIZGIN Yıldıray, Taner DALGIN, "Atfetme Teorisi: Öğrencilerin Başarı ve Başarısızlıklarını Değerlendirmedeki Atfetme Farklılıkları*", ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi,* C.8, S.15, 2012, 61-77.

KİRAZ Celil, *Kur'an'da Ahlak İlkeleri*, Bursa: Emin Yayınları, 2007.

KOÇ Mustafa, "Dindarlık İle Benlik Saygısı Arasındaki İlişki: Yetişkinler Üzerine Ampirik Bir Araştırma*". Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 18/1, 2009, 473-493.

KOÇ YILDIRIM Pınar, *Ergenlerde Psikolojik Dayanıklılık ile Benlik Kurgusu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2014.

KOÇ Zeynep Hümeyra, *Vicdanın Ahlaki ve Teolojik Temelleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

KOENING Harold G., "Religion and Medicine II: Religion, mental Helath, and Related Behaviours", The International Journal of Psychiatry in Medicine, 31, 1, 2001.

KÖKTAŞ M. Emin, *Türkiye'de Dinî Hayat*, 1. b., İstanbul: İşaret Yayınları, 1993.

KÖSE Ali, *Freud ve Din*, 2. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.

KÖSE Ali, AYTEN Ali, *Din Psikolojisi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.

KULA Naci. "Deprem Dini Baça Çıkma", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2002/I, ss. 234-255.

KURT Abdurrahman, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 2, 2009, 1-26.

KUŞEYRÎ Abdülkerim*, Kuşeyrî Risalesi*, Haz. Süleyman Uludağ, 8. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1978.

KUŞEYRÎ Abdülkerim, *Letâifü'l-İşârât,* İlk Harf Yayınları, 2000.

KUTUB Seyyid, *Fi Zilal'il Kur'an* (Kur'an'ın Gölgesinde), çev. Yakup Çiçek ve diğerleri, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1991.

LADOUCEUR Robert, GOSSELİN Patrick, DUGAS Michel J., "Experimental Manipulation of Intolerance of Uncertainty: A Study of A Theoretical Model of Worry", *Behaviour Research and Therapy, 38*(9), 933-941.

LAZARUS Richard, FOLKMAN Susan, *Stress, Appraisal and Coping*, New York: Springer, 1984.

LUPFER Michael B., BROCK Karla F., DEPAOLA Stephan J., "*The Use of Secular and Religious Attributions to Explain Everyday Behavior", Journal for the Scientific Study of Religion,* 31 (4), 1992.

MASLOW H. Abraham, "A Theory of Human Motivation", *Psychological Review*, 50, 1943, 370-396.

MASLOW H. Abraham, *Dinler, Değerler, Doruk Deneyimler*, Çev. Koray Sönmez, İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 1996.

MASLOW H. Abraham, *İnsan Olmanın Psikolojisi*, Çev. Okhan Gündüz, İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 2001.

MAYNARD Elizabeth A., GORSUCH Richard. L. BJORCK. Jeffrey. P., "Religious Coping Style, Concept Of God, And Personal Religious Variables İn Threat, Loss, And Challenge", *Journal for the Scientific Study of Religion,* 2001, ss. 5-75.

MEVLANA Celaleddin Rumi, Mesnevi, terc. Derya ÖRS, Hicabi KIRLANGIÇ, 3. Baskı, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013.

MILES Matthew B., HUBERMAN A. Michael, *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*, USA: Sage, 1994.

MINER M. H., McKNIGHT J., "*Religious Attributions: Stiational Factors and Effects On Coping", Journal for the Scientific Study of Religion*, 38(2), 1999, s. 274.

MİLASLI İsmail Hakkı, "Geri Kalmışlığımızın Sebebi Dinimiz Midir? Yöntem Bilmezliğimiz Midir? Daha Başka Bir Şey Midir?", Sad. Seher SALCIOĞLU, *Hükmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi,* 7 (13), 2014/1, 323-329.

MUHASİBİ Haris, *Kalb Hayatı (Er-Riaye Li Hukukillah),* çev. Abdülhakim Yüce, İstanbul: Işık Yayınları, 2011.

MURAT Ayşe, "İmanın Psikolojik Yapısı", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 9, 2016, ss. 203-211.

MUSLİM Ebu'l Huseyn Muslim bin Haccac el Kuşeyri, *Sahih-i Müslim Muhtasarı,* cilt 3, tercüme Hanifi AKIN, İstanbul: Polen yayınları, 2005.

MUTÇALI Serdar, *Arapça Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.

NELSON JONES Richard, *Theory and Practice of Counseling,* Redwood Books, 1995.

NURSİ Said, *Sözler*, İstanbul: Envar Neşriyat, 1995.

NURSİ Said, Sünuhat, İstanbul: İstanbul Düşünce Okulu, 2013.

OFLAS Suna Göksel, *Üniversite Öğrencilerinin Psikolojik Dayanıklılık Düzeylerinin Toplumsal Cinsiyet Rollerine, Kültürlerarası Duyarlılığa Ve Risk Faktörlerine Göre Yordanması,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

OKTAY Ayşe Sıdıka, "*İslam Düşüncesinde Ahlaki Değerler ve Bunların Global Ahlaka Etkileri",* Değerler ve Eğitimi içinde (ed. Kaymakcan R., Kenan S., Hökelekli H., Arslan Ş., Zengin M.), 2. Basım, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2013.

ORAL Osman, *"*Trafik Kazaları ve Kader İlişkisi-Dua, Sadaka ve Tevekkül Bağlamında-*",* *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi,* 3(5), 2016, 129-155.

ÖGEL Kültegin, ÇATAK Pelin Devrim, "Bir Terapi Yontemi Olarak Farkındalık", *Nöropsikiyatri Arşlivi, 47, 2010, 69-73.*

ÖĞÜLMÜŞ Selahattin, "Bir Kişilik Özelliği Olarak Yılmazlık", *I. Ulusal Çocuk ve Suç Sempozyumu Bildiriler,* Ankara: Ankara Üniversitesi, 2002, ss. 327-340.

PALOUTZIAN Raymond F., PARK Crystal L., "*Bugünkü Din Psikolojisi Biliminin Bütünleyici Konuları*", çev. Zuhal Ağılkaya Şahin, Din ve Maneviyat Psikolojisi Temel Yaklaşımlar ve İlgi Alanları içinde (ed. Raymond F. Paloutzan, Crystal L. Park; Çeviri ed., Çapçıoğlu İ., Ayten A.), Ankara: Phoenix Yayınları, 2013.

PARGAMENT Kenneth. I., ENSİNG David. S., FALGOUT Kathryn., OLSEN Hannah., REİLLY Barbara., VAN HAİTSMA Kimberly, WARREN Richard, ''God Help Me (I): Religious Coping Efforts As Predictors Of The Outcomes Of Significant Negative Life Events.'' *American Journal Of Community Psychology,* 18, 1990, pp. 794-824.

PARGAMENT Kenneth. I., KOENİG Harold. G., PEREZ Lisa M., ‘’The Many Methods Of Religious Coping: Development and İnitial Validation Of The Rcope.’’ *Journal Of Clinical Psychology,* 56, 2000, pp. 519-543.

PARGAMENT Kenneth. I., SMİTH Bruce. W., KOENİG Harold. G., PEREZ Lisa, ‘’Patterns Of Positive And Negative Religious Coping With Major Life Stressors’’, *Journal For The Scientific Study Of Religion,* 37, 1998, pp. 710-724.

PARK Crystal L., “*Din ve Anlam”*, çev. İlker Yenen, Din ve Maneviyat Psikolojisi Yeni yaklaşımlar ve Uygulama Alanları içinde (ed. Raymond F. Paloutzan, Crystal L. Park; Çeviri ed., Çapçıoğlu İ., Ayten A.), Ankara: Phoenix Yayınları, 2013.

PARK Crystal L., FOLKMAN Susan, “*Meaning in the Context of Stress and Coping”, General Review of Psychology,* 1, 1997, 115-114.

PARK Crystal L., ve COHEN Lawrence H., “Religious and Nonreligious Coping With The Death Of A Friend”, *Cognitive Therapy and Research,* 17, 1993, 561–577.

PEKER Hüseyin, *Din Psikolojisi,* 8. Baskı, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2012.

RAHMAN Fazlur, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, 6. Basım, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014

ROTTER Julian B., “*Generalized Expectancies For İnternal Versus External Control Of Reinforcement*”, *Psychology and Monographs,* 80, 1966.

ROUSSEAU Jean Jacques, *Emile,* İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1941.

SAĞIR Zeynep, *Suriyeli Mültecilerde Dini Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

SAĞIROĞLU Tuğba, *Mevlana’nın Mesnevi Adlı Eserinde Tevekkül Anlayışı,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

SAĞLAM Hatice, *Lösemi Tanısıyla İzlenen 15-18 Yaş Grubu Adölesanların Psikolojik Sağlamlık Düzeylerinin İncelenmesi,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2012.

SAİD Cevdet, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları,* trc.İlhan Kutluer, 3. B.,. İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.

SALDANA Johnny, *The Coding Manual for Qualitative Researchers,* London:, SAGE, 2009.

SALİM Esma, *Boşanma Sürecindeki Bireylerde Başa Çıkma Stratejileri ve Dini Başa Çıkma: Isparta Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

SARI Serkan Volkan, “*Lise Son Sınıf Öğrencilerinin Mesleğe Karar Verme Öz-Yeterliliklerini Yordamada Umut, Kontrol Odağı ve Çok Boyutlu*

Mükemmeliyetçilik Özeliklerinin Rolü", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

SARIKAYA Berat, ŞEREN Zeynep, "İnsan Sorumluluğu ve Fiillerine Etkisi Bağlamında Sabır ve Tevekkül Kavramları*", Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 6(12), 2017/6, 68-88.

SAYAR Kemal, *Terapi,* 2. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

SCHNITKER Sarah A., *An Examination of Patience and Weil-Being,* (Unpublished Doctoral Dissertation), University Of California, 2010.

SCHNITKER Sarah A., EMMONS Raymond A., "Patience as a Virtue: Religious And Psychological Perspectives", *Research in the Social Scientific Study of Religion, 18,* 2007, 177-208.

SEGGİE Fatma Nevra, BAYYURT Yasemin, *Nitel Araştırma Yöntem, Teknik, Analiz ve Yaklaşımları,* Ankara: Anı Yayıncılık, 2015.

SEYHAN Beyazıt Yaşar, *Dindarlık ve Kişilik Açısından Sabır*, 1. Baskı, Bursa: Emin Yayınları, 2016.

SEYYAR Ali, "İbrahim Hakkı Hazretlerinin Marifetname'sinde Tasavvufî Sosyal Hizmet", *Uluslararası Sosyal Bilimler ve İbrahim Hakkı Sempozyumu,* Siirt Üniversitesi-Valiliği; Siirt, 2013.

SİNANOĞLU Mustafa, "*İman"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 22, İstanbul, 2012, s.212-213.

SNYDER, C. R., "Conceptualizing, Measuring and Nurturing Hope", *Journal of Counseling and Development,* 73, 1995, 355-360.

SOLMAZ Rabiye, "*Din Eğitimi Açısından Kur'an ve Sünnette Tevekkül Kavramı",* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

SPILKA Bernard, "*Dini Pratik, Ritüel ve Dua"*, çev. Özer Çetin, Din ve Maneviyat Psikolojisi Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları içinde (ed. Raymond F. Paloutzan, Crystal L. Park; Çeviri ed., Çapçıoğlu İ., Ayten A.), Ankara: Phoenix Yayınları, 2013.

SPILKA Bernard, SHAVER Philip, KIRKPATRICK, Lee A., "A General Attribution Theory for the Psychology of Religion", *Journal for the Scientific Study of Religion, 24(1)* 1985, *.P-,1-20.*

SPINOZA Benedictus, *Etika,* 4. Baskı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2011.

STARK Rodney, GLOCK Charles Y., *American Piety: The Nature of Religious Commitment,* Berkeley: University of California Press, 1968.

STRAUSS Anselm Leonard, *Qualitative Analysis for Social Scientists (Paperback Edition),* UK: Cambridge University Press, 2003.

STRUTHERS C. Ward, DEBORAH L. Miller - CONNIE J. Boudens - GEMMA L. Briggs, "Effects of Causal Attributions on Coworker Interactions: A Social

Motivation Perspective", *Basic and Applied Social Psychology*, Vol.23, No.3, 2001, pp.169–181.

SÜRÜCÜ İbrahim. "Bir Denge Unsuru Olarak Havf ve Reca", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 2015, ss. 247-268.

ŞAHİN Adem, "*İlahiyat, Tıp ve Mühendislik Fakültelerinde Okuyan Öğrencilerde Dini Hayatın Boyutları Üzerine Karşılaştırılmalı Bir Araştırma*", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

ŞAHİN Meryem, *Affedicilik ile Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkilerin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2013.

TANCİ Muhammed, *İslam Tasavvufu Üzerine*, Çev. Bekir Topaloğlu, 1. Baskı, İstanbul: Damla Yayınevi.

TARHAN Nevzat, *İnanç Psikolojisi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

TARHAN Nevzat, *Güzel İnsan Modeli*, 6. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

TAYLOR Shelley E., PEPLAU Letitia Anne - SEARS David O., *Sosyal Psikoloji*, çev. Ali Dönmez, 3. Baskı, Ankara: İmge yayınları, 2012.

TEK Abdürrezzak, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 1. Baskı, Bursa: Bursa Akademi, 2016.

TEMİZ Yunus Emre, *Yetişkinlerde Dini Başa Çıkma Yöntemi Olarak Dua,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

TERZİ Şerife, *Öznel İyi Olmaya İlişkin Psikolojik Dayanıklılık Modeli*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2005.

THOMPSON Suzanne C., "Illusions Of Control: How We Overestimate Our Personal Influence*", Current Directions in Psychological Science*, Vol 8, n. 6, 1999, 187-190.

THOMPSON Suzanne C., CHEEK P. R. - GRAHAM M. A., "*The Other Side Of Perceived Control: Disadvantages And Negative Effects"*. In S. Spacemen and S. Oskamp (Eds.), The Social Psiychology Of Health, The Cleremont Symposium On Applied Psychology (4th.Ed., pp. 69-94), USA: Sage Publications, 1987.

TIRMIZİ Ebu İsa Muhammed b. İsa, *Sahihu't Tirmizi*, İstanbul: 1981.

TOKPINAR Mirza, *Hangi Doğru? Tevekkül: Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım*, 2. Baskı, İstanbul: Kitabi Yayınevi, 2009.

TOPALOĞLU Bekir, *Kelam İlmine Giriş*, Ankara: Damla Yayınları, 2014.

TOPLAMACIOĞLU Mehmet, "Yaşlara Göre Dinî Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket Denemesi*", AÜİF Dergisi*, c. 10, 1962, s. 149-150.

TOPUZ İlhan, *Dini Gelişim Seviyeleri ile Dini Başaçıkma Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

TÜRK Şuayip, *Kelami Açıdan Rızık Problemi,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2008.

TÜRNÜKLÜ Abbas, *"Eğitimbilim Araştırmalarında Etkin Olarak Kullanılabilecek Nitel Bir Araştırma Tekniği: Görüşme", Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 24, 2000.

UĞUR Erol, "*Sabır"*, Psikolojide Güncel Kavramlar Değerler İçinde (ed., Akın A., Akın A., Akın Ü.), Ankara: Nobel Yayınları, 2015.

ULUDAĞ Süleyman, *İslam Düşüncesinin Yapısı-Selef, Kelam, Tasavvuf, Felsefe*, 7. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 2012a.

ULUDAĞ Süleyman, "*Tevekkül*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, 2012b, Cilt 41, s.3-4.

USTA Fatih, *Üniversite Öğrencilerinin Psikolojik İyi Olma ve Umut Düzeyleri Arasındaki İlişki*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2013.

UYGUR Ali Engin, *Değerler Sisteminin (Dini Başa Çıkma, Affedicilik Ve Emmons Şükür Ölçekleri Açısından) Anksiyete Duyarlılığı Üzerindeki Yordayıcı Etkisi: Metakognisyonların Aracı Rolü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

UYSAL Veysel, *Türkiye'de Dindarlık ve Kadın*, İstanbul: Dem Yayınları, 2006.

UZUN Kıvanç, *Akademik Özyeterliğin Yordayıcıları: Belirsizliğe Tahammülsüzlük, Endişe, Geleceğe Olumlu İnanç ve Akademik Kontrol Odağı,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2016.

ÜLGENER Sabri, *Zihniyet ve Din*, İstanbul: Derin Yayınları, 2015.

ÜNAL Aslıhan, *Cam Tavan Etkisinin Aşılmasında Dönüşümcü Liderliğin Rolü-Bilişim Sektöründe Çalışan Kadın Liderler Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Düzce: Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

VATAN Sevginar, "Bilişsel Davranışçı Terapilerde Üçüncü Kuşak Yaklaşımlar", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatry* 8(3), 2016, 190-203.

WEBER Max, *Ekonomi ve Toplum*, İstanbul: Yarın Yayınları, 2012.

WONG McDONALD Ana, GORSUCH Richard L., Surrender To God: An Additional Coping Style?, Journal of Psychology and Theology, 28, 2, 2000, 149-161.

YALÇIN Abdullah, *Tevekkül*, İstanbul: Semere Yayınları, 2008.

YAPAREL Recep, *Yirmili ve Kırklı Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat İle Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987.

YAPICI Asım, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", *DEUİFD Din Psikolojisi Özel Sayısı*, 2016, ss. 83-113.

YAVUZ Kerim, *"Din Psikolojisi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Cilt 9, 1994, ss. 341-345.

YAZIR Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili Türkçe Tefsir*, Eser Neşriyat, 1971.

YILDIRIM Ali, "Bir Tasavvuf Düsturu Olarak "Ân-ı Dâim","İbnü'l-Vakt", "Ebu'l-Vakt" Düşüncelerinin Klasik Türk Şiirine Yansımaları", *Uluslararası Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 3 (7), 2015, 145-154.

YILDIRIM Ali, ŞİMŞEK Hasan, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayınları, 2013.

YILDIZ Banu, *Güvenli Bağlanma Stili Kazandırma Yönelimli Psikoeğitim Programının Belirsizliğe Tahammülsüzlük ve Akademik Erteleme Üzerindeki Etkisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2017.

YINGER J. Milton, "Pluralism, Religion and Secularizm", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6, 1967, 17-28.

ZAFER Hakan, *"Tevekkul Ölçeği (TÖ), Gecerlik ve Guvenirlik Calismasi", 1. Avrasya Pozitif Psikoloji Kongresi*, İstanbul, 2016.

ZEBUR, *Mezmurlar*, https://www.bibleonline.ru/bible/tur/19/20/ (01.01.2016).

ZINNBAUER Brian J., PARGAMENT Kenneth I., "*Dindarlık ve Maneviyat*", çev. Sevdenur Düzgüner, Din ve Maneviyat Psikolojisi Temel Yaklaşımlar ve İlgi Alanları içinde (ed. Raymond F. Paloutzan, Crystal L. Park; Çeviri ed., Çapçıoğlu İ., Ayten A.), Ankara: Phoenix Yayınları, 2013.

EKLER

EK 1-GÖRÜŞME SORULARI

Görüşme No: ***Tarih:*** ***Süre:*** ***Mekan:***

Demografik Sorular:
Kendinizi tanıtır mısınız?

- Yaş:
- Cinsiyet:
- Medeni durum:
- Çocuk sayısı:
- Eğitim durumu:
- Çalışma durumu:
- Meslek:
- Algılanan Ekonomik düzey:

Tevekkül Algısı Soruları

1. Sizce tevekkül etmek nedir? Tevekkül etmek deyince aklınıza neler geliyor, biraz aktarır mısınız?

2. Tanımladığınız bu tevekküle hayatınızda yer var mı? "Tevekkül ediyorum" dediğiniz durumlar oluyor mu?

3. Çevrenizde mütevekkil (tevekkül sahibi) olarak örnek gösterebileceğiniz birisi var mı? (Varsa) Bu kişinin hangi özelliklerinden dolayı onu düşündünüz?

4. Tevekkülle en bağdaşmayan (tevekkül sahibi bir kişiye en yakışmayan)duygu sizce nedir? Neden?

5. Tevekkülle en bağdaşmayan (tevekkül sahibi bir kişiye en yakışmayan) davranış sizce nedir? Neden?

6. Tevekkül etmek insanı tembelleştirir mi?
   - Evetse nasıl?
   - Hayırsa nasıl?
   - Kendi yaşantınızdan örnek verebilir misiniz?
   - Kişi "elinden geldiği kadar" çabaladığını anlayabilir mi? Nasıl? Buna nasıl karar verir?

Tevekkülün Sebep ve Sonuçları

7. Özellikle ne zaman, hangi durumlarda tevekkül ediyorsunuz, buna ihtiyaç duyuyorsunuz?

8. Tevekkül ettiğiniz bir anı hatırlarsanız, o zamanlarda neler hissediyorsunuz?

9. Tevekkül ederken neler düşünüyorsunuz, aklınızdan neler geçiyor?

10. Sonrasında nasıl hissediyorsunuz?

11. Tevekkül etmek davranışlarınızı etkiliyor mu?
- Nasıl?
- Kendi yaşantınızdan örnek verebilir misiniz?
- Tevekkül etmek nasıl bir insan olmanıza yol açtı? Şu an karşımda duran kişi olmanızda tevekkül etmenizin bir etkisi var mıdır?

12.Tevekkül etmek insanlarla olan (eşinizle, çocuğunuzla, arkadaşlarınızla vb.) ilişkilerinizi etkiliyor mu?
- Evetse nasıl?
- Hayırsa nasıl?

Örnek Durumlar

13.Tevekkül ettiğiniz durumlarda sonuç sizin arzu ettiğiniz şekilde olmayınca ne hissediyorsunuz?

14.Tevekkül etmeyen kişilerin yine de istedikleri sonuçlara ulaşmalarını nasıl değerlendiriyorsunuz?

15.Sınava girmeden önce Allah'a tevekkül etmiş bir öğrenci düşünün. Buna rağmen sınavı iyi geçmemiş ise, bu kişinin tevekkülüyle ilgili ne düşünürsünüz? Bu kişinin aldığı bu sonuca ilişkin neler söyleyebilirsiniz? Bu öğrencinin tevekkül etmesi, sınav anındaki performansını etkiler mi? Nasıl?

16.Babası ameliyat olacak bir kişi düşünün. Ameliyattan önce Allah'a tevekkül ediyor. Ameliyat doktorların hatası yüzünden başarısız geçiyor. Size göre Allah'a içten bir şekilde tevekkül eden bu kişinin tepkisi nasıl olur?

17.Önemli bir görüşmeye gidiyorsunuz. Görüşmeye gitmeden önce Allah'a tevekkül ediyorsunuz. Bu sizi etkiler mi?

18. Çocuklarınızın gelecekleri ile ilgili kaygılarınız var mı? Bu durumla nasıl baş ediyorsunuz?

Öznel Dindarlık Algısı

- Kendi dindarlığınızı nasıl değerlendirirsiniz?

- Batıl dinler veya tahrif edilmiş dinlerin müntesiplerinin kendi ilahlarına inanıp güvenmesi, tevekküldeki fonksiyonu karşılar mı?

Eklemek istedikleri:

Gözlem Notları (Uslup, kendini ifade, beden dili, görüşmede öne çıkanlar vb.):……
…….
……
……
……

ÖZGEÇMİŞ			
Adı-Soyadı	Meryem		Şahin
Doğum Yeri ve Yılı	Bursa		1987
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		
Eğitim Durumu	**Başlama-Bitirme Yılı**		**Kurum Adı**
Lise	2001	2003	Açıköğretim Lisesi
Lisans	2005	2010	Yakın Doğu Üniversitesi
Yüksek Lisans	2011	2013	Sakarya Üniversitesi
Doktora	2013	2018	Uludağ Üniversitesi
Çalıştığı Kurumlar	**Başlama-Ayrılma Yılı**		**Çalışılan Kurumun Adı**
1.	2010	2011	Gelişim Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi
2.	2013	2014	Can Kardeş Kreş ve Gündüz Bakımevi
3.	2014	Halen	Bursa İl Sağlık Müdürlüğü
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar	Türk Psikologlar Derneği		
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:	**Yüksek Lisans Tezi** • *Affedicilik ile Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkilerin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi* (2013). Sakarya Üniversitesi, SBE. **Ortak Yazarlı Kitaplar** • *Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Dayalı Politika Uygulayan Ülkelerde Kadın ve Aile* (2013). İstanbul: Sekam yay. (Şahin, M., Gültekin, M.) • *Türkiye'de ve Dünyada Kadına Şiddet* (2014). İstanbul: Sekam Yay. (Gültekin, M., Şahin, M.) **Kitap Bölümleri** • *Özgecilik* (2015). Akın, A., Akın, A., Akın, Ü. (Ed.),		

	Psikolojide Güncel Kavramlar 6-Değerler içinde. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık. • *Affedicilik* (2015). Akın, A., Akın, A., Akın, Ü. (Ed.), *Psikolojide Güncel Kavramlar 6-Değerler* içinde. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık. **Makale** • *Çocukluk Çağı Narsisizm Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması* (Akın, A., Şahin, M., Gülşen, M., 2015). Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, 24, 203-215. **Bildiri** • *Çocukluk Çağı Narsisizm Ölçeği'nin Türkçe Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması* (Akın, A., Şahin, M., Usta, F. (2012). Paper presented at the 4th İnternational Congress of Educational Research, 4-7 May, İstanbul, Turkey. • *Bağımlılığı Önleme Çalışmalarının Birinci Basamak Sağlık Hizmetlerine Entegrasyonu Modeli Önerisi* (Sözel ve Poster Bildiri) (Şahin, M., Güneş, T., Oğuz, İ. (2016). 10. Ulusal Alkol ve Madde Bağımlılığı Kongresi, 14-17 Aralık, Antalya.
Diğer:	Tübitak Yüksek Lisans Bursiyeri (2011-2013)
İletişim (e-posta)	bursa_meryem@hotmail.com meryemsahin.m@gmail.com
Tarih **İmza** **Adı-Soyadı**	09.01.2017 Meryem ŞAHİN

EK 3- TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZNİ

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Meryem ŞAHİN
Tez Adı	Dini Bir Değer Olarak Tevekkül Yöneliminin Psikolojik Sebep ve Sonuçları Üzerine Araştırma
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
Tez Türü	Doktora
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☒ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Veriyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 22.01.2018

İmza :